

ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՈՒՍԱԴ, ԷՄԻ

281.6 (09)
Կ-79

Գրքի դասարանի անդամ

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

ՊԵՏՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԵՂՂԻՄԻ

ԵՒ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԼՑ

ՍՏՈՒԳՎԱԿ Է 1961 թ.

ՅՕՐԻՆԵՑ

ԽՈՐՈՆ Վ. ՎԼՆԵՑԻ ՄԻԹԹԵՐԵԼՆ

ՄԻԱԲԱՆ Ս. ՈՒԻՏԻՍ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

Գրքի

Ի Հ Ա Յ Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳԱՅ

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի

Տ. Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ Ս. ԵՐՈՒՍԵՂՂԻՄԱՅ

ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Տ. Տ. ՊՕՂՈՍԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՅԵՐՈՒՍԵՂՂԻՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱԹՈՌՈՅՍ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

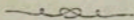
- 1867 -

Գրքի անձնագրի մասին
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

$$A \frac{\pi}{5754}$$

ԱՐԳԱՐԱՅԻՆ ԹԻՒՆ

ՀԵՂԻՆ ԱԿԻՆ

Երուսաղէմնց պատմութեան կարեւորութիւնը, որ խիստ զգալի եղած է մեր ազգին մէջ, և արդէն գտնուածները՝ այն է Հաննա վարդապետի և Մկրտիչ վարդապետի Արծրունեան, որոնք սպառած ու հաղուագիւտ են, համարձակեցուցին զիս երրորդ մի 'ի լոյս ընծայել, որ թէպէտ և, ինչպէս յիշեալ երկու աշխատասիրութիւնները՝ նոյնպէս և մերը շինարար ազգին փափաքը լեցնել իրենց համառօտութեանը պատճառաւ, այսու ամենայնիւ բարեպաշտ ուխտաւորաց յորդորմունքն ու անոնց ցանկութիւնը ստիպեցին զմեզ ժամ առաջ հրատարակելու համար՝ շատ պարագայներ ու դէպքեր զանց առնել առաջին մասին մէջ, որոնց մէկ մասը բարեսէր ընթերցողք կրնան Մկրտիչ վարդապետի պատմութեանը մէջ կարգաւ:

Մեր այն գործը ոչ իբրեւ կատարեալ վատասի համարձակեցանք հասարակութեան ներկայացընել, այլ մեր համոզումն այն է՝ որ հանդերձ ամեն թերութիւններով կարող է դէթ առ ժամանակ մի ուխտաւորաց ձեռքը իբրեւ գործի իրենց բարեպաշտ հոգին վառելու և իբրեւ առաջնորդ սրբազան տեղիքը ցոյց տալու ծառայել:

Երկու մասի բաժնեցինք մեր գործքը, առաջին մասը կը պարունակէ հին ու նոր պատմութիւնը, իսկ երկրորդը սրբազան տեղեաց ստորագրութիւնը: Արոնք թէ և և խիստ համառօտ, այսու ամենայնիւ եթէ կարտանսմք գէթ տարանով փորձիկ ծառայութիւն մի ըրած համարիլ, բաւական հատուցում մեզ կը սեպեմք զայն:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Երոսաղէմի հիմնադիր-ընդ. — Քանանացիք, Յե-
բրոսացիք և յեպոյ Վաւիլ իւրիւն անոր :
(1757 — 2989, ըստ Ժամանակագրաց) :

1

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ հիմնադրութիւնը, ըստ վը-
կայութեան երեւելի սրբոց Հարց եկեղեցւոյ և
պատմագրաց, մինչեւ Նոյի ժամանակը կ'երէ :
Արտաւի թէ անոր որդին Աւմ, որու բաժին
ինկած էր Պաղեստինը, առաջին հիմերը դրաւ,
անշուշտ նախազգաց ըլլալով սոյն նշանաւոր քա-
ղաքին մէջ կատարուելիք նախատահմանեալ խոր-
հուրդներուն՝ որ եղաւ Աեսիայի ծննդեամբը :
Աւմ իւր հետը բերելով, ինչպէս կ'աւանդեն
յիշեալ սուրբ Հարբ, ⁽¹⁾ նախահօր ոսկորները,
զոր Նոյ իւր հետը տապանին մէջ պահած էր,
Քեբրոն քաղաքը ամփոփեց, և գլուխը յետոյ՝
ինչպէս հաւանական է, Վողգոթա փոխադրու-
եցաւ, որ Աբրայեցւոց լեզուաւ կը նշանակէ
Տեղի Գագալիան :

(1) Հերոնիմոս, սուրբն Բարսեղ, Որոգնէս, Օգոստինոս :

Սեմ իւր հետը բերած մարդոցը հետ մէկ տեղ Սաղէմ քաղաքի պարիսպները կանգնեց Մկռա ըստած լերանը վրայ, և հոն բնակեցաւ Քանանու սերնդոցը վրայ տիրելով, որոնք Պազեստինու երկիրը ձեռք ձգած էին :

Սաղէմ կամ Լըրուսաղէմ անունը առաջին անգամը կը կարդամք սուրբ գրոց մէջ՝ Իսրայու ճառս յաղթուածեան Լըբրահամու, զոր ստացաւ Լըլիմացուոց կամ Պարսից Պաղորդագոմոր թագաւորին դէմ: Լըյն ժամանակին Սաղէմայ թագաւոր էր Սելքիսեդեկ, որ երբ Լըբրահամ յաղթուածեանէն ետ կը դառնար, անոր դիւմացն ելաւ (2092) մինչեւ թագաւորաց ձորին մօտ, որ յետոյ Չոր որդւոցն Լըննոնի ըստեցաւ (1): Լըտքը երկուքնին մէկէն ելան Սաղէմ քաղաքը՝ որ եղած յաղթուածեանը համար շընորհակալ ըլլան Լըստուծմէ, և ինչպէս որ հաւանական է ըստ սրբոց Հարց եկեղեցւոյ, Սելքիսեդեկին կամ Սեմին կանգնած տաճարին մէջ մատոց Լըբրահամ իւր գոհուածիւնը, յորում Սելքիսեդեկ հանդերձեալ Փրկչին պատկերը ներկայացրնելով իւր վսեմ պաշտամանը մէջ, բնծայեց Լըստուծոյ անարիւն զոհը հացին և դինւոյ, զարմանալի օրինակն ամենասուրբ Հաղորդութեան, զոր Յիսուս Քրիստոս սկիտի աւանդէր մեզ իւր անհուն մարգասիրութեամբը, Իբաւուածիւն և Իթողութիւն մեզաց :

(1) Ըստ Յովեստոսի և սրբոյն Եպիփանու՝ այս ձորն է որ Չոր Յովտաթու ու կոչուեցաւ :

Աբրահամ որ Աստուծոյ հրամանաւ իւր հայրենեաց երկրէն՝ Խառանէն ելեր ու Աբուսաղէմի կողմերը եկեր էր, ճանչնալով Մեւքիսեդեկի պաշտօնին մեծութիւնը, և անտարա կոյս աստուածային ազդեցութեամբ ալ անոր վրայ Յիսուսի Վրիստոսի պատկերը տեսնելով, թշնամեացմէ առած աւարներուն տասներորդ մասը անոր նուիրեց իբրու քահանայի Վարձրելոյն, և փոխարէն ընդունեց անոր օրհնութիւնը:

2

Մեւքիսեդեկի վախճանէն յետոյ, որ ինչպէս կ'երեւի ժառանգ շթողուց իրեն թագաւորութեանը, Քանանացիք կրկին անգամ տիրեցին Սաղէմի և շրջակայ երկրին, որոնց ձեռքն էր արդէն Սիօնը՝ որ Յերուսալէմի կ'ըսուի, և առանձին սարիսպով մը միացուցին երկուսը: Այլ մնաց իրենց ձեռքը վեց հարիւր տարիի չափ, մինչեւ որ Սոլսէս Աստուծոյ հրամանաւ՝ Սեմայ ցեղը, որ Աբրահամէն սերեցան և Ազիպոտտի մէջ գերութեան մատնուած էին, հըրաշիւք ազատեց, և քառսուն տարի անոնց մեղացը համար անտարաններու մէջ բնակեցուցանելէն զինի, իւր մահուանէն ետքը՝ Նաւէի որդւոյն Յեսուայ առաջնորդութեամբ իրենց սեփական հայրենաժառանգ երկիրը եկան: Յեսուայ վախճանէն ետքն ալ Աստուած հրամանաւ տար կարգեց զՅուդայ, որ Շմաւոնի հետ մէկ տեղ գնաց Աբուսաղէմի Ադանիրեղեկ թագաւորին հետ պատերազմեցաւ, յաղթեց և զԱ-

դանիրեզեկ բռնելով՝ ստից և ձեռաց մատերուն ծայրերը կտրեց թողուց ՚ի պատիժ իւր բրած մարդասպանութեանցը, և Արուսաղէմ բնակող յեբուսացիները, որ Վանանու մէկ տըղէն սերած էին, կտտրելէն ետքը քաղաքն ալ այրեցին. բայց Սիօնը իւր բերդովը մնաց դարձեալ անոնց ձեռքը, և միայն ստորին քաղաքը՝ որ Սաղէմ կ'ըսուէր, զայն առին Վենիսամենի որդիքը: Իսկ Արուսաղէմ կոչուելուն պատճառը, մեկնիչք սուրբ գրոց կ'ըսեն՝ թէ երբ Յեբուս Սաղէմին ալ տիրեց, Սիօնի հետ միացընելով զայն միահետ պարխապով մը, երկու անուանց միաւորութենէն Արուսաղէմ կոչուեցաւ, իբր թէ Յեբուսաղէմ:

3

Այսպէս Սիօն Յեբուսացւոց ձեռքը մնաց բաւական տարիներ, մինչեւ որ Յեսաէի որդին Ղաւթիթ, որ Վերբոնի մէջ Յուդայի ցեղին վըրայ միայն սկսեր էր թափալորել, երբ Իսրայէլի ծերերուն աղաչանօքը ընդհանուր Իսրայէլի վըրայ տիրապետեց յամի աշխարհի 2957, Սիօնի բերդն ալ պատերազմով Յեբուսացիներուն ձեռքէն առաւ, զիրենք հալածեց և զԱրուսաղէմը իրեն թափալորութեան մայրաքաղաք բրտաւ: Սիօնի բերդն ալ ամրացուց շուրջանակի սրարխապով, և ամրոցին մէջը նստաւ Սաղմոսն երգեց. և քաղաքին անունը՝ որ Յեբուս կ'ըսուէր, յետ այնորիկ քաղաք Ղաւթի անուանեցաւ:

4

Յեասէի որդւոյն թագաւորութեան ժամանակ երկու անգամ այլազգիները Արուսաղէմի վրայ պատերազմի եկան, բայց չկրցան վնաս մը տալ, որովհետեւ Աստուծոյ ձեռքը Վաւթի պաշտպան էր, որուն համար ամեն թշնամիները կը կտարէր անիննայ, Աստուծոյ սիրելի ազգին ասպահովութեանը համար: Արբ որ թշնամեաց կողմէն ասպահովութիւն գտաւ Վաւթի, Խորայէլի 7,000 կտրիճ երիտասարդները ժողովելով, գնաց Ամինադարայ քահանային տունը, ուր տեղ էր տապանակ ուխտին, և սայլի վրայ դնելով զայն, Աբեդդարայ գետացւոյն տունը բերաւ, և 3 ամիսէն յետոյ հանդէսով իւր պալատին մէջ խորանի տակ դրաւ մեծ յարգանօք:

5

Վաւթի այսչափ փառք և յաջողութիւն գըտած ժամանակ, տակաւին իւր ամեն գործքերուն մէջ խոհեմութիւն չէր բանեցընէր: Անգամ մը հպարտանալով հրամայեց իւր Յովափ զօրավարին, որ բոլոր ժողովուրդը համբանքի տակ ձգէ, և այն ալ թագաւորին հրամանին հնազանդելով, ժողովրդեան թիւը Վաւթին բերաւ: Այս մեծամտութեանս բարկացաւ Աստուած, և Վադ մարգարէի ձեռօք երէք պատիժ առաջարկեց անոր, որ անոնցմէ մէկը ո՛րն որ ուզէ՝ ընտրէ, և ասոնք էին պատիժները, երէք տարի սով, կամ երէք ամիս

պատերազմ, և կամ երեք օր մահ: Իսկ թագաւորը՝ մարդիկներէն աւելի Աստուծոյ ողորմութեանը ապաւինելով, զինքը Աստուծոյ կամացը յանձնեց՝ մահը նախապատիւ համարելով, որ հասարակարար ամենուն վրայ ալ կը թագաւորէ: Աստի առաւօտէ սկսաւ մահը իւր հարուածները ընել, և մինչեւ կէս օր՝ եօթանասուն հազար հոգիի չափ կեանքերնին կորսնցուցին. և Վաւիթ տեսաւ՝ որ Աստուծոյ հրեշտակը Յերուսայի Առնային կալին վրայ ձեռքը սուրը բռնած ժողովուրդը կը ջարդէ, լացաւ իւր մեղացը վրայ կատարեալ զղջումով, և երեսի վերայ ինկնելով կ'ըսէ. «Տէր, ես հովիւս մեղաց, պէտք է որ զիս պատժես, և այս անմեղ ժողովորդեան խնայես, որոնք իմ մեղացս համար իւրենց անմեղ կեանքերնին կը վճարեն»: Ինչունց Աստուած անոր զղջումը, խրկեց Վաղ մարգարէն, որ եկաւ ու Վաւթին լսաւ թէ, գընա՛ այն հրեշտակի եղած կալին մէջտեղը սեղան շինէ և Աստուծոյ զոհ նուիրէ, որպէս զի Աստուծոյ բարկութիւնը շուտով իջեցընես: Վաւիթ այս խօսքս մարգարէէն լսած ժամանակը՝ փութով գնաց, այն կալին տեղը Առնայէն գընելով սեղան շինեց, և այն սեղանին վրայ եղներ հանելով՝ զոհ մատոյց Աստուծոյ, որով մահուան պատիժը դադրեցաւ: Թէպէտ Աստուծոյ այս մեծ երախտեացը փոխարէն՝ անկեղծ սիրով կը բաղձար Վաւիթ, որ ամենակալին Աստուծոյ փառաւոր տաճար մը շինէ, և ստապանակ ուխտին ալ անոր մէջ հանգուցանէ,

բայց ժամանակին պարագայները իրեն ձեռքն տու չըլլալով, այս մեծ փախաբք սրաին մէջ մը նայ : Մանաւանդ Մատուած ալ հրաման ըրաւ որ այս գործը անոր որդին Սողոմոնը կատարէ, իւր հօրը մահուանէն յետոյ :

Գաւիթ շատ փառքերու և թերեւս անկէ աւելի ալ վշտաց մէջ քառասուն տարի թագաւորելով՝ եօթանասնամեայ հասակին մէջ վախճանեցաւ (2989), և թաղեցաւ Սիօն լեւան վըրայ, որու գերեզմանը մինչեւ յայսօր կը ցուցնեն, և Տաճկաց ձեռք է :

Սողոմոն. Տաճարին շինութիւնը :
(2989 — 3000) :

6

Գաւիթ դեռ ողջ էր, երբ իւր որդին Սողոմոն թագաւոր ու յաջորդ հրատարակուեցաւ : Թէպէտ սասուերկու տարեկան՝ բայց լեցուն էր իմաստութեամբ ու հանճարով :

Ինչպէս վերը տեսանք՝ Մատուած ուղեց որ իւր անուանը համար շինուելէք տաճարը Սողոմոնի ձեռքը հիմնուի : Աւստի իւր թագաւորութեան չորրորդ տարին (2993) սկսեց Սողոմոն անոր շինութիւնը, որու միայն քարահատները ութսուն հազար հոգի էին, և եօթանասուն հազար քար կրող, երեք հազար հինգ հար իւր վերակացու : Տիւրոսի և Ագիպտոսի թագաւորները բազմաթիւ արհեստաւորներ խըր

կեցին : Այս տաճարս վաթսուն կանգուն էր
 կայնութիւն և քսան կանգուն լայնութիւն ու
 նէր, և երեսուն կանգուն բարձրութիւն : Տա
 ճարին առջեւի սրահը քսան կանգուն երկայ
 նութիւն ունէր հիւսիսէն 'ի հարաւ, և լայ
 նութիւնը տասը կանգուն : Թէ՛ տաճարին և
 թէ՛ դարբիրին շրջասրտը եռայարկ դասիկոններ
 շինած էր պատին կից, վարի կարգի լայնու
 թիւնը հինգ կանգուն, ու մէջի կարգինը վեց
 կանգուն, և երրորդինը եօթը կանգուն էր :
 Շինած ժամանակը երբէք մուրճի և ուրիշ
 գործիքի մը ձայն չսուեցաւ, վասն զի ամեն
 նիւթերը իրենց տեղը վարաւետներէն այնպէս
 պատրաստուած էին, որ հոն բերածնուն պէս
 առանց ձայնի լռութեամբ ամեն նիւթ իւր տե
 ղը կը հագցրնէին : Միջին կարգի դուռը տանը
 աջակողմն էր, ու շուրջանակի սանդուղներով
 միջին կարգէն երրորդ կարգը կ'ելուէին, և ձե
 ղունը եղեւնափայտի տախտակներով քանդա
 կուած էր, և բոլոր վրայի սենեակներուն կար
 գը հինգ կանգուն բարձրութեամբ շինեց, և
 պատերուն ներսի կողմէն յատակէն մինչեւ պա
 տերուն վերի ծայրը եղեւնափայտի տախտակ
 ներով յօրինեց, և ներսի կողմէն փայտով ծած
 կեց, և յատակը դարձեալ մայրի տախտակնե
 րով պատեց : Աւ տան ետեւի կողմէն՝ քսան
 կանգուն յատակէն մինչեւ պատին ծայրը ե
 ղեւնափայտի տախտակներով շինեց, և այն
 ներսի միջոցը Արբութիւն սրբութեանց համար
 շինեց : Բայց առջեւի տաճարը քառասուն կան

գուն էր, և տան մէջ եղած եղեւնափայտե-
րուն վրայ գնտափնէր և բացուած ծաղիկներ
փորագրուած էր, և ամենն ալ եղեւնափայտե-
շիներով՝ ամենեւին քար մը չէր տեսնուէր: Աւ-
դարիրին երեսը, այսինքն Սրբութիւն սրբու-
թեանցին համար տաճարին մէջը պատրաստը-
ւած յատուկ տեղը, ուր սր տասաննակ ուխ-
տին դրուեցաւ, քսան կանգուն բարձրու-
թիւն ունէր, և զայն մաքուր ոսկւով պատեց.
Եւս և տաճարի ներսի կողմը՝ մաքուր ոսկւով
պատեց, և Սրբութիւն սրբութեանցի առջե-
ւը ոսկի շղթաներով վարագոյր մը շինեց, և
զայն ալ ոսկւով պատեց: Ա՛ երջապէս առանց
տեղ մը ձգելու, տաճարին չորս կողմը ոսկւով
պատեց. և Սրբութիւն սրբութեանցի մէջ եր-
կու նոճիէ քերովլեէներ շինեց՝ տասն կանգուն
երկայնութեամբ, և քերովլեէներուն իւրաքան-
չիւրը հինգ հինգ կանգուն թեւեր ունէին, և
իւրաքանչիւր քերովլեէն տաս տասը կանգուն
բարձրութիւն ունէին. եւս զանոնք ալ ոսկւով
պատեց, և բոլոր պատերուն վրայ քերովլեէներ
արմաւենիներ և բացուած ծաղիկներ քանդա-
կաձեւ փորագրուած էին, և Սրբութիւն սրբ-
ութեանցի դրան համար նոճիէ փեղկեր շինեց,
որոնք դրանդիներուն մէջ տեղ պատին հինգե-
րորդ մասն էին. և նոճիէ շինուած երկու փեղ-
կերուն վրայ քերովլեէներ, արմաւենիներ, և
բացուած ծաղիկներ փորագրուած էին ոսկե-
պատեալ: Արջնպէս տաճարին դրանք նոճիէ դը-
րանդիները շինեց, որոնք պատին չորրորդ մասն

էին . և դրան երկու փեղկերը մայր փայտէ էին , և փեղկերը երկու կտոր ըլլալով , կը ծալուէին . և անոնց վրան քերովրէներն ալ գոյն զգոյն ծաղիկներով զարդարուած փորագրուած էր , դրուագներուն վրան ալ ոսկւով սպտած . և ներքին գաւթիթը՝ երեք կարգ տաշուած քարերով և մէկ կարգ եղեւնափայտի հեծաններով շինեց : Ահա այս է տաճարին շինութեան ձեւը և կերպը , զորս Սողոմոն եօթը տարուան մէջ շինեց և կատարեց (3000) :

7

Այսպէս Աստուծոյ տունը Սողոմոնի ձեռք շինուելէն յետոյ , Ղեւտացիք և բոլոր ժողովուրդը մէկտեղ փառաւոր հանդէսով մի տապանակ ուխտին՝ որ Միօն լերան վրայ կը կենար տակաւին , վերցուցին ու Տաճարին մէջ Սրբութիւն սրբութեանց ըսուած տեղը քերովրէներուն թեւին տակ հանգչեցուցին : Աւտան եւ չորս օր մեծ տօնախմբութիւն կատարելով՝ 22 հազար կով և 120 հազար ոչխար զոհ ըրին այն նաւակատեաց օրերը . և Աստուծոյ շնորհակալութեան աղօթք մատուցած ժամանակ Տաճարը լուսաւորուեցաւ , ու երկնքէն հուր իջնելով՝ ողջակէզներն սցրեց : Աւ խոտացաւ Աստուած Սողոմոնին , որ անոր անկեղծ սրտին բոլոր խորհուրդները կատարէ , սպասուիրելով միանգամայն իրեն՝ որ հօրը Վաւթի օրինաւոր ճանապարհէն շնորհի :

Սողոմոն բաց ՚ի Տաճարէն իւր թագուհեաւ

ցը համար թագաւորական պալատներ ալ շինեց և անտառ անկեց, և շատ խնաստութեամբ բառատուն տարի բոլոր Կարայէլի վրայ թագաւորելով մեռաւ (3029) խաղաղութեամբ, և թաղեցաւ ՚ի Սիօն հօրը գերեզմանին մօտ :

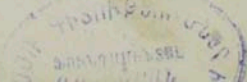

Ռոբոշմ. Լագա-որո-լեան Էրի-տի Բ-ժն-ի-լ-լ :
 Սոսակիւ և Տաճարին Կողպո-ի-լ-լ . (3029 - 3046) :

8

Սողոմօնի յաջորդեց իւր որդին Ռոբովամ, որու ժամանակ Կաւթի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ : Արովհեանէ երբ որ Խւրայէլի ծերերը զինքը թագաւոր ընտրեցին, ազաչեցին տուքի մասին որ իրենց հետ խառութեամբ չվարուի իւր նախնեաց պէս, և Ռոբովամ ալ իւր հասակակից մարդկանց խորհրդոյ ունին գնելով, փոխանակ անոնց աղաչանաց մտախի ընելու, աչ աւելի խառութեամբ վարուեցաւ հետերնին, վասն որոյ Կարայէլի տասը ցեղը բարկանալով մերժեցին զինքը, և իւր հօրը ծառայ Յերոբովամը իրենց վրան թագաւոր կացուցին, և Ռոբովամ Յուդայի և Իննիամինի ցեղին վրայ թագաւորեց : Թէ և Խւրայէլի տասը ցեղը զինքը մերժելուն համար՝ Ռոբովամ հարիւրութաւն հազար զօրք ժողովեց, որ Յերոբովամին հետ պատերազմի, և ընդհանուր Խւրայէլին վրայ թագաւորէ, բայց այս գործը Լեւ

575
A 5754
8038

աուժոյ հակառակ ըլլալով, Սամեաս մարգարէին բերանով արգիլեց . վասն զի Աստուծոյ կամքն այն էր, որ Իսրայէլի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուի :

9

Որբովամի թագաւորութեան ժամանակը (3033) Ագիստացւոյ Սոսակիմ թագաւորը անհամար զօրքով դալով, Տաճարին ամէն ոսկեղէն զարդերը կողոպտեց, և անշքացոյց, նա և թագաւորական պալատներն ալ կողոպտելով, բոլոր Իսրայէլացիները Ագիստացւոյ հարկատու կացոյց : Ալ Որբովամ տասն և եօթն տարի թագաւորեց Արուսաղէմի վրան, բայց ոչ բարւոր որովհետև Աստուծոյ ճանապարհէն թիւրեցաւ, և նոյն թիւրութեան մէջ անվայել գործքերով մեռաւ (3046), և թաղուեցաւ իւր նախնեաց շիրիմներուն մէջ :

ԱԲԻՄ. ԱՄՄ. (3046 – 3090) :

10

Որբովամի քսան և ութն որդիներէն Աբիսուրուածը իր տեղը անցաւ, որ և ոչ սակաւ կրտսրիճ և արիսաձեռն էր, և գոռ պատերազմող թշնամեաց դէմ. բայց ինչ օգուտ որ երեք տարի միայն թագաւորեց, բոլոր Իսրայէլացիները ահաբեկ ընելով և ջարդելով, և մանաւանդ շատ աւարներ առնելով անոնցմէ, և ինքը Ա-

բիա իւր հօրը թիւր ճանապարհը հետեւելով,
յետ երեքամեայ թագաւորութեան մեռաւ
(3049), և թաղեցաւ Սիօն լեւան վրայ, իւր
նախնեաց շիրիմներուն կարգը:

II

Աբիային յաջորդեց իւր բարեպաշտ որդին
Ասա, որ շատ բարեպաշտ մէկն էր՝ միանգամայն
և քաջ պատերազմող, որ գնաց Աթուկացիները
ջարդեց, և անթիւ գանձերը կողոպտելով բե-
րաւ Աստուծոյ տաճարը վերստին զարդարեց
փառաւորապէս. բայց դժբաղդաբար ետքը
գէշնալով, Աստուծոյ աւելի մարդիկներուն
վրայ յոյսը դնելով, փճացուց այն ամէն զար-
դերը: Այն զի՛ երբ Բասա իրեն գէմ պատե-
րողմ բացաւ, իւր ճարը հասնելով՝ Տաճարի
զարդերը և գանձերը առաւ Ասորւոց թա-
գաւորին խրկեց. այնչալ օգնութեան գալով՝
Յուդայի թշնամիները խորտակեց ու փախցուց:
Բայց Ասա Աստուածապաշտութեան մէջ այնքան
ջերմ էր, որ իւր մայրը կռապաշտ բլլալուն հա-
մար երեսէ ձգեց, և անոր պաշտած կուռքերը
Պեթամանիի ձորը լեցնելով սւրբել տուաւ.
և այսպէս 41 տարի թագաւորելով՝ ոտից ցա-
ւօք մեռաւ (3090), և թաղեցաւ ՚ի քաղաքն
Պաւթի, ՚ի գերեզմանս թագաւորաց հարց
իւրոց:

Յովրամ. Յովսափատ. (3090 - 3119) :

12

Ասայէն յետոյ թագաւորական իշխանութիւնը անցաւ իւր Յովսափատ որդւոյն, որ շատ սպաշտօնասէր և կրօնասէր էր, և շատ մեծագործութիւններ ալ ըրաւ, վասնորի մեծամեծ շինութիւններ շինեց, գեղեցիկ աւաններ և ամուր բերդեր. եւս և Աստուածապաշտութեան հոգին արծարծեց ժողովրդեան սրտին մէջ, աւտոր համար Աստուած զինքը հաւատարիմ ծառայ համարելով, անոր ամէն խնդիրները կը կատարէր. ինչպէս որ անդամ մը Ամինայիները, Սովաբացիները պատերազմի ելած ժամանակնին Աղիէլ՝ Աւետացին Աստուծոյ շարժեալ բնակարան, թէ զօրք պատրաստէ թշնամեաց դէմ, բայց չէ թէ կռուելու, այլ միայն տեսնելու համար թէ Աստուած ինչպէս արդարութեան սրով կը պատերազմի ձեր անդը անիրաւ թշնամիներուն հետ : (Բ. Մնայ. Ի. 96.) : Այլ անմիջապէս մարդարէին խօսքին մտիկ ընելով, գնացին և տեսան՝ որ թշնամիները զերար կը կտարեն, և իրենք ալ սկսեցին անոնց կողմնակիցները ժողովել, սրտնք երեք աւուր մէջ հազիւ կարողացան վերջ տալ. և երեք օրէն յետոյ ուրախութեամբ եւս դարձան : Այլ այսպէս այս բարեպաշտ թագաւորը՝ 25 տարի իւր իշխանութեան գաւազանը բարեզարդեալ պահելէն յետոյ, իւր Յովրամ որդւոյն յանձնելով՝ կնքեց իւր բարի կեանքը (3111) և թաղեցաւ ՚ի ձորն՝ որ իւր անունովը Յովսափատութու ձոր կըլուի :

13

Յովիամ որ իւր հօրը յաջորդեց, կուսարշաւ
 Աքայաբին աղջիկը իրեն կին առնելով, անոր մու-
 լար թոյնը իրեն ներգործեց, հետեւաբար թիւր-
 ընթացք մը բռնելով, կուսարշաւութեան ակա-
 տերու մէջ թաղուեցաւ, և մոլեգնելով իւր
 վեց եղբայրները մեռցնելէն վկնի, իւր հօրը բ-
 րած բարեկարգութիւններն ալ բոլոր խանգա-
 րեց. ուստի Աստուած ալ ինչպէս որ խմացու-
 ցեր էր իրեն մարգարէին յատուկ գրութեամբը,
 պատժեց զինքը. և պատիժն այս էր՝ որ իւր
 թագաւորութեան ու թերորդ տարին փոքի ցա-
 ւով մը ակտանալով՝ փորտախրները դուրս ժայթ-
 քեցան ու մեռաւ չարաչար (3119). և Յու-
 դայի ծերակոյտը արժան չի ցատեց՝ որ անոր
 մարմինը թաղաւորաց կարգը թաղուի:

Յօդ. 3. Յօդ. 5. Տօմարի գնչերուն իողպտուիւր:
 (3119 — 3166):

14

Յովրամին յաջորդեց Աբդիա, դեռ մէկ
 տարուան թագաւորած էր, երբ Աքայաբին
 տունը խորայելի թագաւորին Յովրամին տե-
 սութեան գնաց, որ թշնամիներէն վիրաւորելով
 հոն պառկած էր: Յետ՝ զոր Ազիակ թագաւոր
 օժեր էր խորայելի վրայ, յանկարծ Աքայաբին
 տունը կոխելով, անոր ընտանեացը հետ սղան-

նեց նաեւ Աբողիան ՚ի պատիժ իւր չարու-
թեանը : Եւ այս դէպքս Աբողիային մայրը Վո-
թողիա իմանալով, թագաւորութեան ժառանգ-
որդիները զամէնքն ալ ջարդել տուաւ անդժու-
թեամբ, և ինքը անարժան թագուհի նստաւ
Երուսաղէմի վրայ եօթը տարի. (Գ. թ. 4. Եւ. 7) : Եւ Վոթողիան թագաժառանգ զա-
ւակները ջարդած ժամանակը, Աբողիա թա-
գաւորին քայրը՝ որ Յովիգայէ քահանայապետին
կինն էր, իւր եղբօր զաւակներէն ամենափոքրը
մէկ տարեկան Յովաս տղան գտնելով՝ Վոթո-
ղիայի անդժութենէն փախուց, և Տաճարին
մէջ սրահեց մինչեւ եօթը տարի : Եօթը տա-
րիէն յետոյ Յուդայի մեծամեծներուն իմացու-
նելով, որ մը յանկարծ Տաճարին մէջ ժողվեցան,
և Յովասը թագաւոր օճեցին. և այս անակըն-
կալ դէպքը Վոթողիան լրաց ժամանակը, բար-
կութեամբ լեւալ ՚ի Տաճար վաղեց պօռալով,
դաւաճանութիւն է, դաւաճանութիւն է : Եւ
այն ժամանակ Յովիգայէ հրաման ըրաւ՝ որ Վո-
թողիան Տաճարէն դուրս հանեն և մեռցունեն.
և հրամանը կատարեցաւ. Վոթողիան սպանե-
ցին (3126), և զՅովաս թագաւորեցուցին
Յուդայի վրան :

15

Յովաս քառասուն տարի թագաւորեց, բայց
վերջի ժամանակները շատ գէշութիւններ գոր-
ծեց, մանաւանդ որ կռապաշտութեան ալ ըս-
կրաս հետեւիլ, վասն որոյ երբ Յովիգայի

որդին Օգրբարիա քահանայապետը զինքը կը խրատէր որ համեստ և խոհեմ բլայ, բարկա նալով Յովտա՝ անդթութեամբ քարկոծել տըւաւ զանկիսց : Ասոր համար Աստուած բարկա նալով, Ասորեստանի թագաւորը վրան հանեց, որ եկաւ բռնութեամբ Տաճարի ամէն գանձերը թագաւորական գանձերուն հետ առաւ ու գնաց : Թէ և այս գանձերուն կողոպուկը թագաւորին ազատ կամօքը եղաւ, որպէս զի Ազայէլ չգաց Արուսաղէմը պաշարէ և աւրէ, բայց ինչ օգուտ՝ որ իւր խիտ մոլորութեամբը անչքացոյց փառաւոր Տաճարը և Յուդայի թագաւորութիւնը :

16

Յովտա նոր թագաւորած ժամանակը խիտ բարի էր, մանաւանդ երբ տեսաւ որ Տաճարին եկամուտները բոլոր քահանաները իրենց պիտոյից կը վառնեն, ժողովեց ամէն քահանաները, և տաստիկ սրտուէր տուաւ, որ տաճարը եկած եկամուտները ամէնը մէկտեղ հաւաքեն, և անոր զարդերը շինեն ու փառաւոր ջրնեն, և ինչպէս որ հրամայեց՝ այնպէս բրին քահանաները, բայց վերջը ինչպէս տեսանք, բոլոր այս զարդերը Ասորեստան տարուեցան :

Արբ որ տեսաւ թագաւորը Տաճարին անչքութիւնը, և իւր թագաւորութեան աղքատութիւնը, յուսահատած, և Ազայէլի գալստեան երկիւղովը պաշարուած, հիւանդութեան մահիճն ինկաւ, և ծառայները որ մը խորհուրդը բնելով զինքը անկողնոյն մէջ սրամահ բրին (3166) :

Այսօր . Լորտաւորի պարտիստներու հարձակո
րէն և խռատի կողմանէն . (3166 - 3195) :

17

Յովնան վերջը՝ թագաւորեց Արուսաղէմի վրայ իւր Ամասիա անուն քսան և հինգ տարուան կտրիճ սրդին, որ վրէժխնդիր եղաւ իւր հայրը սպաննողներուն՝ սպաննելով զանոնք, և մարգարէին խրատին մտիկ ընելով, այն զօրքերը զոր իրեն օգնութեան համար Վարայէլէն վարձքով բերել տուած էր, անոնց ճանապարհ տալով Աստուած յուսացաւ, և սկսաւ Ադամ վայելցնելէն քիչ զօրքով տասը հազար հոգի ջարդել, և տասը հազար ալ գերի բռնելով՝ բերաւ բարձր ժայռէ մը վար ձգեց զանոնք ու ըստ սաննեց : Բայց այս յողթութեան հետեւութիւնը աղէկ չեղաւ իրեն, որովհետեւ Ադամ վայելցուց կուռքերն ալ հետը Արուսաղէմ բերաւ, և թիւրամէտ ժողովուրդը սկսաւ զանոնք պաշտել : Այս մեղաց պատճառ ինքն ըլլալով, ասոր արժանաւոր պատիժն ալ ինքը կրեց . որովհետեւ Վարայէլի Յովնա թագաւորին հետ պատերազմ բացուած ժամանակը, բռնուեցաւ անոր զօրքերէն, և Արուսաղէմի պարիսպները՝ չորս հարիւր կանգունի չափ փլուցին, և տաճարին ու բոլոր քաղաքին սակիները ու արծաթները կողոպտեցին : Վերջապէս իր զօրքերն ալ ապստամբելով, ինքը փախաւ Վաքիա քաղաքը, ուրտէղ բռնուելով իւր թագաւորութեան քը

սան եւ երկրորդ տարին մեռցուցին (3195), և մարմինը բերին Արուսաղէմ թագաւորաց գերեզմանը թաղեցին :

Աշտիա կամ Աղէ . Յոշիւ . պարպին ու քաճարին նորոգութիւնը . (3195 - 3262) :

18

Ամստիացին յաջորդեց իւր տասն և վեց տարեկան Աղաշիա կամ Աղիա որդին , որ ամեն թշնամիներուն յաղթելէն յետոյ , Արուսաղէմի պարիսպներն ալ նորոգեց , և շատ մեծագործութիւններ ըրաւ , և պատերազմական պատրաստութիւններ տեսաւ : Բայց վրան գոռոզ հարտութիւն մը տիրելով , ուզեց որ քահանայապետութեան պաշտօնն ալ ինքը վարէ . այս մտտօք օր մը բուրլաւը ձեռքը առած Տաճարը մտաւ որ խնկարկութիւն ընէ , թէ և քահանաները զինքը զգուշացուցին , թէ իրեն չվերաբերիր ոչն պաշտօնը , բայց նա զանոնք արհամարհելով սպառնացաւ , վասն որոյ ՚ի պատիժ իւր յանդգնութեան բոլոր մարմինը բորոսեցաւ , և գնաց մտաւ իւր տունը մինչեւ ցմահ հոն կենալով (3246) : Այս վիճակիս մէջ ընդամենը 51 տարի թագաւորելէն յետոյ՝ իւր Յովաթամ որդին թագաւոր դրաւ , որ շատ յաղթութիւններ և մեծագործութիւններ ըրաւ , որ Տաճարին դուռն ալ շինեց . և 16 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն յետոյ մեռաւ (3262) , և թաղուեցաւ ՚ի գերեզմանս հարց իւրոց :

Այսպէս, կապալիւքի և Ասորացի հարկապահ լինի .
(3262 — 3277) :

19

Յովաթամին տեղը անցաւ իւր չարածձիկ որդին՝ կռապաշտն Աքաղ, որ իւր սիրելի տըղան անշունչ կուռքերուն զոհ ըրաւ, և Աստուած անոր չարութեան վրէժխնդիր լինելով, յարոյց իւր վրան Ասորաց Ռասան, և Իսրայէլի Փակէ թագաւորները, որոնք գալով մեծ ջարդ տուին : Ռասան շատ գերի տարաւ, և Փակէ մեծագումար զօրքով Արուսաղէմի վրան գիմելով՝ մէկ աւուր մէջ հարիւր քսան հազար հողի ջարդեց, երեք հարիւր հազար կին ալ գերի տարաւ . (Բ . Մ . 6 .) : Այս մեծ կորուստը Աքաղի աչքին ծանր թուելուն համար, շուտով Տաճարին գանձերը կողոպտելով, Ասորեստանի թագազաթիսաղասար թագաւորին խրկեց որ իրեն օգնէ . և թէպէտ օգնութեան եկաւ նա և թշնամեաց ժանիքները խորտակեց, բայց Աքաղ թագաւորն ալ իրեն հարկատու ըրաւ : Յետ այնորիկ սկսեց Աքաղ Աստուծոյ փառաւոր տաճարին մէջը Ասորաց սրաշտած կուռքերուն սեղաններուն նման սեղաններ շինել, և վրան զոհ մատուցանել, և այսչափին չքաւահանանալով, վերջապէս տաճարը դոցեց, և շատ կուռքեր շինելով կռատուններ կանգնել տուաւ . և այսպիսի մոլոր ընթացքով և անաստուածութեամբ տասն և վեց տարի թագաւորելով՝ չար մահուամբ մեռաւ (3277) :

Եղեկիա . աստուածաշաշտո-նի-նն նորոգէ և խաղա-ն-
 րո-նի-նը հարկապո-ո-նի-նէ կ'աղապէ : Անէ-տերի-ճայ զ-
 րայ Երո-սաղէճայ շրայ գալն ո- հրէշա-իտ Յե-ո-օր խոր-
 րա-ի-ո-ի-լԸ . (3277 — 3306) :

20

Աքաղէն յետոյ Արուսաղէմի թագաւոր նըս-
 տաւ իւր Աստուածասէր և բարեպաշտ արդին
 Եղեկիա . որ հեղու-թեամբ և խոհեմութեամբ
 վերատին հաստատեց Յուդայի տանը Աստ-
 ուածաշաշտութիւնը իւր բարեպաշտ նախնեաց՝
 այսինքն Գաւթի և Սողոմոնի նման . և հանձա-
 րեղութեամբ բոլոր թշնամիները յաղթելէն յե-
 տոյ՝ ամեն կուռքերը խորտակեց , և Վովսէսի
 շինած սղնձէօձն ալ աննց հետ խորտակեց ,
 զոր Յուդայի անմիտ ժողովուրդը սարգմտու-
 թեամբ կը պաշտէր (Գ . Թագ . ԺԸ . 4 .) . եւ
 Ասորւոց տուրք տալն ալ դադրեցոյց : Իսկ այս
 տուրք չտալուն սրտոճառաւ Ասորւոց Սենէքե-
 րիմ թագաւորը մեծ բանակ մը կազմեց , և
 Յուդայի շատ երկիրներուն տիրելով՝ մինչեւ
 Աքքիս քաղաքը եկաւ : Եղեկիա այս լսելով եր-
 կիւղով սրաշարուած , Տաճարի բոլոր սկեպաա
 դոները և սիւները խորտակեց , և շատ մը սա-
 կի և արծաթ հաւաքելով՝ Սենէքերիմ թագա-
 ւորին խրկեց , խաղաղութիւն և հաշտութիւն
 խնդրելով . բայց նա փոխանակ խաղաղութեան
 և հաշտութեան՝ առաւել բարկանալով , իւր
 Արափսակ աստուածամարտ հայհոյիչ բերան զ-
 րապետը խրկեց , որ դայ Արուսաղէմը սրաշա-

րէ . և այն ալ դարձաւ Մենեքերիմաց բերնէն
 Աստուծոյ հայհոյութիւններ կարգաց : Ասոր
 վրայ բարկացաւ Աղեկիա թագաւորը , և Արու-
 սաղէմէն դուրս գանուած ջուրերը , մանաւանդ
 այն՝ որ Ղաւթի քաղաքի մէջէն կ'անցնէր , ա-
 մենուն ալ ակունքները խցեց , որպէս զի թըշ-
 նամեաց բանակը ջրէն նեղուելով ետ դառնան :
 Աւելի վերջին հնարքը ՚ի գործ դնելէն յետոյ
 տաճարը գնաց , և երեսի վրայ գալով սկսեց
 աղօթել առ Աստուած թշնամեաց կործանման
 համար : Այս միջոցիս Ասայի մարգարէն եկաւ
 զինքը խրախուսեց , որ երբէք չվախնայ անասու-
 ուածներէն : Աւելի Աստուած անոնց աղօթից
 ձայնը լսելով , յարոյց այն գիշերը կոտորիչ հը-
 բեշտակ մը , որ եկաւ Մենեքերիմաց բանակին
 մէջ մտաւ , և հարիւր ութսուն և հինգ հազար
 հոգի մէկէն սպաննեց : Այս անակնուկեղի դէպ-
 քը Մենեքերիմ տեսածին պէս , սարսափելով մը
 շուտով հեաագաց սոււաօտուն ՚ի փախուստ
 դառնալով Աինուէ քաղաքը գնաց , և ուզեց
 որ իւր երկու կորիճ՝ աղայքը կուոց զո՛հ ընե-
 լով , չաստուածներուն բարկութիւնը իջեցնէ :
 Իայց աղայքը իրենց հօրը այս անօրէնութեանը
 զայրանալով , զարկին չարաչար մահուամբ ը-
 սպաննեցին հոյրերնին տաճարին մէջ , և իրենք
 Հայաստանի կողմերը փախան : Իսկ Աղեկիա
 թագաւորը 29 տարի բարեպէս Արուսաղէմի
 վրայ թագաւորելէն յետոյ խաղաղութեամբ
 մեռաւ՝ (3306) յանձնելով կառավարութիւնը
 իր Սանասէ որդւոյն :

Մանասէ, իւր գերբնութիւնը ու իրին Կարճը. Աճա.
(3306 — 3363):

21

Արհուտասան տարեկան էր երբ Մանասէ հօ-
րը աթուր ելաւ, բայց անոր բարեպաշտ շա-
ղին չհետեւեցաւ, մինչեւ անգամ Տաճարն ալ
կռատուն դարձուց, և իւր զուակը անդգայ
կուռքերուն զոհ ըրաւ, և իրեն խրատ տուող
ները ամենքն ալ մեռցրնելէն զինի, Ասայի մար-
գարէն, որ իրեն խրատ տուողներէն մէկն էր,
անխղճաբար սղոցով երկուքի բաժնել տուաւ,
և իւր մարմինը Սերովամ ըսուած աղբիւրին
քով թաղուեցաւ: Մանասէի այս անգութ շա-
րութեանը համար բարկանալով Աստուած, յա-
բայց անոր վրայ Ասորեստանի թագաւորը, որ
եկաւ (3327) զՄանասէն շղթայի զարնելով
դառն տանջանքներով Ռաբելոն գերի տարաւ:
Ռայց այս թշուառութեանց մէջ Մանասէ միտ-
քը բերաւ իւր գործած չարութիւնները, և
կատարեալ զղջմամբ Տէր ամենակալ աղօթքն ը-
տաւ բանտին մէջ, և Աստուած ալ անոր զրղջ-
մանը նայելով սղորմեցաւ, և վերադին Աշու-
տակէմ դարձուց. ուր որ յետ այնորիկ բարե-
պաշտութեամբ կեանք վարելով, Միտի պա-
րկասններն ալ արեւմուտքի հարաւակողմէն գէպ
ի հեղեղաափն կողմը բարձր ամբութեամբ նա-
րագեց, և 55 տարի թագաւորելէն յետոյ խա-
ղաղութեամբ մեռաւ (3361), և իւր տանը
սղորմեցին մէջը թաղուեցաւ, իւր Ամնն կռա-

պաշտ որդին յաջորդ թողլով, որ իւր անտեղի չարութեանց չկրնալով տանիլ, յանկարծակի տանը մէջ սպաննեցին զինքը իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին (3363):

Յովիա, Իոսեփոսն ջնջո՛ւն ու Տաճարին նորոգո՛ւ
 Իի՛նը. (3363 — 3394):

22

Ամենէն յետոյ թագաւորեց իւր ութ տարուան բարեպաշտ Յովիա որդին, որու մեծ և երեւելի քաջութիւնը եղաւ կռատունները կործանել, և կուռքերը խորտակել. և ապա ձեռնարկութիւն ըրաւ Տաճարը վերստին նորոգելու, որուն մէջ Մովսէսի ձեռօք դրեալ օրինաց գիրք մը գտաւ, որ բաւական մխիթարութիւն եղաւ Յուդայի ցեղին, և մանաւանդ արծաթներ ալ գտաւ, զոր գործաւորաց վարձք տալով տաճարի շինութիւնը կատարելագործեց:

Յովիա թէպէտ բարի էր, բայց վերջի ժամանակները աղէտալի ձախորդութիւն մը պատահեցաւ իրեն: Ասորոց դէմ պատերազմող եգիպտացւոց Աեքաւով թագաւորին դէմ պատերազմի ելելով մահացու վերք մը ստացաւ եգիպտացւոց նետերէն, իւր մարմինը Արուսաղէմ բերին, և անոր մահուանը վրայ Արեմիա մարգարէն ալ ողբ մը յօրինեց: Արեսուն և մէկ տարի թագաւորեց Յովիա, և իւր մահուամբը (3394) Ասաուծոյ պաշտպանութեամբ կա-

ուստիարուած Յուզայի թագաւորութիւնն ալ
գրեթէ վերջացաւ, ինչպէս սլիսի աւսնեմք իւր
յաջորդին օրովը :

Յովսէփ, յի գիտարոս գերի կ'երթայ ու հոն իը Ռոմի :
Եղիակիմ, Յեքոնիա, իրենց գերո-նի-նը ու Մաբո-
գորոնոսորայ յեռօք քաճարին կործանիլն : Սեդեկիա,
վախճան Յո-րայի լագա-որո-նի-նը, (3394—3416) :

23

Յովսէփազ քան և երեք տարուան հասակին
մէջ հօրը յաջորդեց, և կուսպաշտութեան հե-
տեւեցաւ : Աքբաւով Ագիպտոսի թագաւորը,
ինչպէս ըսինք, Ասորւոյ վրայ պատերազմի գը-
նաց, անկէ ետ դառնալու ժամանակը Արու-
սաղէմ եկաւ, և շղթայով կապեց Յովսէփոն
ու հետը Ագիպտոս տարաւ, Հոն մեռաւ (3395)
Յովսէփազ ընդ ամէնը երեք ամիս թագաւորե-
լով, և անոր տեղը Յովսիայի մեծ տղան Աղիա-
կիմը թագաւոր կարգեց Աքբաւով, մեծ տուր-
քեր վրան դնելով, և Աղիակիմին անունն ալ
Յովակիմ դրաւ : Արդ՝ այս Յովակիմն ալ սկը-
տաւ դէշութիւններ ընել, և Արեմիա մարգա-
րէն թէպէտ կը խրատէր զինքը որ ետ կենաց
անօրէնութիւններէն, բայց Յովակիմ երբէք
մտիկ չընելէն զատ կը բարկանար ալ մարգարե-
ին, և իւր անօրէն գործքերուն պատիժը այս
եղաւ իրեն, որ չորս տարուան թագաւորու-
թեան մէջը Արուդոդնոսոր Վաբելացւոյ թա-

գաւորը անթիւ զօրքով եկաւ Արուսազէմը առաւ, և հուսի յետոյ Յովակիմ թագաւորը շղթաներով կապած Վաբերն գերի տարաւ, և շատ նեղելէն զկնի, վրան խիստ ծանր տուրքեր գներով՝ ետ խրկեց: Բայց օգուտ մը չեղաւ, վասն զի քանի մը տարիէն յետոյ Յովակիմ վերստին ապստամբութեան նշաններ ցոյց տարուն համար, փութանակի Աբուգողանասորին զօրքերը՝ որ արեան ծարաւի էին, Արուսազէմի վրան յարձակեցան անհնարին կոտորած մը բրին, և քաղաքը առնելէն ետքը Տաճարին մէջ գտնուած ամէն ոսկիները, արծաթները, և ծանրագին զարդերը կողոպտեցին, և Յովակիմ ապստամբ թագաւորն ալ, որ իւր մտար վարքովը և շարագործութեամբը տասն և մէկ տարի անարժանաբար վարած էր թագաւորութեան պաշտօնը, շարաչար մահուամբ սպաննեցին (3405):

24

Երէն տեղը յաջորդեց իւր տասն և ութ տարուան Յովակիմ որդին, որ Յեքոնիա ալ կ'ըսուէր: Ասոր թագաւորութեանը երկամեայ միջոցին մէջ Վաբերնի Աբուգողանասոր թագաւորը կրկին ծանր զօրքով Արուսազէմի վրայ յարձակելով, քաղաքը պաշարեց երկար ժամանակ, մինչեւ Յեքոնիայի ճարը հասնելով ելաւ իւր մեծամեծ իշխաններովը և ծառայներովը գնաց Աբուգողանասորայ բանակը՝ անձնատուր ըլլալով: Ասոր վրայ զօրքերը

մտան ներս, տաճարին և Թագաւորին տանը
ամեն ոսկիները, արծաթները և ծանրագին զար-
դերը խորտակեցին և կողսպտեցին : Իսկ Աս-
րեստանի Թագաւորը՝ Յովակիմ շղթաներով
կապած, անոր մայրը և ընտանիքը և եօթն հա-
զար զօրաւոր մարդիկ ալ գերի առած Քարե-
լն տարաւ : Յովակիմին տեղը անոր Մեղեկիա
անուն պղտիկ տղան իւր կեղմանէ իբր հաւա-
տարիմ պաշտօնեայ՝ Թագաւոր կարգեց մնաց-
եալ ժողովրդոց : Իսկ սյս Մեղեկիան կռա-
պաշտութեան խիստ հակեալ ըլլալով, մարգա-
րէները միշտ կը ծանակէր ու կ'արհամարհէր,
և վերջն ալ ասպտամբեցաւ Նաբուգոդոնոսոր
Թագաւորին դէմ. որ անհամար զօրօք կրկին ե-
կաւ, նախ Հրէից պաշտպան Ագիտացիներուն
յաղթեց, և ապա յարձակեցաւ լի բարկու-
թեամբ և սրամտութեամբ՝ Արուսազէմը պա-
շարեց, որպէս զի մէկը ոչ դուրս ելլէ, և ոչ
ներս մտնէ : Ասոր վրայ սաստիկ սով մը ինկաւ
քաղաքին մէջ, մինչեւ որ բնակիչները սովամահ
կը կտորուէին : Այս պաշարումը երկու տարի
տեւելով, Մեղեկիա առիթ գտաւ գաղանի
փախչելու. գիշեր մը իւր զօրացը հետ արքու-
նի պարտեղին դռնէն դուրս ելաւ, գէպ ՚ի Յոբ-
գանանու կողմը խոյս տուաւ. բայց քաղաքը պա-
շարող Քաղդէացի զօրքերը խմանալով ետեւէն
ինկան բռնեցին, և Նաբուգոդոնոսորին առա-
ջը բերին, ան ալ դատաստանաւ յանդիմանելէն
ետքը հրամայեց, որ անոր իշխանները, բարե-
կամները՝ որ զինքը յասպտամբութիւն գրգռած

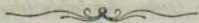
էին, որդիքն ու ընտանիքները ամենքը Սեդեկիային աչքին առաջը չարաչար սպանենն, և անոր երկու աչքն ալ հանեն. յետոյ շղթայի զարկած՝ Նաբուգոդոնոսորի մետասաներորդ տարին գերի տարին Վաբելոն ։

25

Այս վիճակիս մէջ ալ չմնաց Արուսաղէմ, այլ նոյն տարին (3416) Նաբուզարդան՝ Նաբուգոդոնոսորի դահճապետը, եկաւ իւր տէրութեան կողմէն, Ասաուծոյ տաճարը բոլորովին կողոպտեց, սակի, արծաթ, մանաւանդ պղինձները ամենը Վաբելոն խրկեց, և անապատ դարձուց Տաճարը, նոյնպէս և թագաւորական պալատները ամենը կողոպտելով՝ անշքացոյց, և որպէս ղի կրկին անգամ ապստամբելու խորհուրդ չընեն, Արուսաղէմի պարիսպներն ալ հիմնայատակ քանդեց, և կրակի տուաւ քաղաքը՝ Տաճարը և թագաւորին պալատները ։ Աւ յետ այնորիկ ամեն մեծամեծները, արհեստաւորները, և պիտանացու մարդիկները Վաբելոն գերի տարաւ, թողլով միայն աղքատները՝ որոնք կարողութիւն չունէին երթալու, և երկրագործները՝ որոնց վրայ Նաբուգոդոնոսորի հրամանաւ շրէից ազդէն Վոթողիա անունով մէկ իշխան մը դրաւ Նաբուզարդան, ու ինքը իւր տեղը դարձաւ ։

Վանի մը ամսէն յետոյ Յուդայի թագաւորական ցեղէն Նաթանայ որդին Վամայէլը եկաւ Վոթողիան սպաննեց. բայց ինքն ալ Վազդէ-

այիններէն վախնալով՝ Ամիննայւոյ Թագաւորին քով փախաւ : Իսկ Արուսաղէմայ երկրին իշխանութիւնը անցաւ Արաբի որդի Յովնաթանին ձեռքը, որ Վաղղէացիներէն սասախկ կը վախնար : Թէպէտ Արեմիա մարգարէն զինքը շատ կը քաջալերէր որ անկասկած մնայ, բայց մարգարէին խօսքը իրեն երկչտ սրտին ազդուութիւն մը չըրաւ, ուստի ժողովուրդը համոզելով առաւ Ազխպտոս փախաւ, ու հոն ամենքն ալ սրատժուեցան : Անկէ յետոյ Արուսաղէմ անապատ և աւերակ դարձած, ոչ Թագաւոր ունէր, ոչ իշխան, իւր ամէն փառքերէն զրկուելով, Եօթանասուն տարի իւր կործանման և անչըքութեանը վրայ ողբալով, երեսի վրայ մնայ : Ահա Արուսաղէմի Յուդայեան Թագաւորութիւնը հոս լրացաւ, որ ըստ ժամանակագրաց՝ յամի աշխարհի 3416 Թուականին էր :

Օրբաբէլ, վախճան Բաբելոնի գերութեան և երկրորդ շենութեան Տաճարին, (3416 — 3469) :

26

Եօթանասուն տարի գերութեան մէջ մնալէն ետքը, Աստուծոյ հոգին խաղաց Պարսից Ալեքոս Թագաւորին վրայ, որ 3466 ին ատուածային օգնութեամբ Վաբելոնն առաւ, և մէկ տարի ետքը հրաման ըրաւ որ ամէն գերի Հրէաները կրկին իրենց հայրենի երկիրը դառնալով՝ Աստուծոյ Տաճարը շինեն : Ատեւ

Վարու գողանութի ժամանակ Տաճարին կողոս-
տեալ ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթները բո-
լորն ալ եա դարձուց, և հրաման քաւ որ Տա-
ճարը իւր թագաւորական գանձէն փառաւորա-
պէս շինուի: Ասոր համար յիսուն հազար Հը-
րէայ իրենց առաջնորդ առնելով՝ Օջրաբաբէլը,
սկսեցին քաղաքը նորոգել և Տաճարը շինել:
Իայց դժբաղդաբար Աիւրոսի օրհասը վրայ գա-
լով՝ որուն տեղը Արտաշէսը յաջորդեց, Արու-
տաղէմի մերձակայ ազգերը նախանձեցան շի-
նութեանը վրայ, և գրեցին Արտաշէս թագա-
ւորին, թէ Հրէից ազգը Վաբելոնէն գալով՝ ըս-
տած են իրենց քաղաքը շինել ու պարխայնե-
րը ամրացրնել, որոնց միտքը ապստամբել ու
հարկ չտալ է: Յայանի է տէրութեանդ, կ'ը-
սեն, որ այս ազգը միշտ ապստամբ եղած է,
որոնք իրենց Տաճարին վրայ յոյսերնին դրած՝
դէմ կեցած են քու նախնիքներուդ, ուստի
գիտնաս որ եթէ քաղաքը շինելու ըլլան, ալ
քեզ ոչ իշխանութիւն և ոչ ձամբայ կը թողուն
Ասորուոց ու Քանանացւոց երկրին մէջ:

Այս որ ըսեց Արտաշէս, և արձանագիրներէն
ալ իմացաւ և ստուգեց Հրէից ապստամբ ու
ղորաւոր ազգ մը ըլլալը, իսկոյն մարդ խկեց ու
արգիլել տուաւ շինութիւնները, և այնպէս
խափանուած մնացին մինչեւ Վարեհի թագա-
ւորութեան երկրորդ տարին. (Ե. 1: 24. Բ. 16.):

27

Արք Ասորեստանեայց իշխանութիւնը Վա-

րեհին անցաւ, հրամայեց որ Տաճարը շինուի, որոյ պարագաները այսպէս կը սրտով Եղը :

Գարեհ թագաւորը որ մը մեծ սեղան սալով նախարարներուն և օտար ազգաց իշխաններուն, երբ կերակուրէն ետքը իւր սենեակը առանձնացեալ կը քնանար, իւր երեք սենեկապետ պատանիները՝ մէկ մէկ առանձին գիր գրեցին, կնքեցին և թագաւորին բարձին տակը դրին : Թագաւորը արթնցած ժամանակ բացաւ նոյն գրերը, որոյ մէջ այսպէս գրուած կար : Առաջինը գրած էր՝ ամենէն յաղթող և զօրաւոր գինին է : Այլրորդը գրած էր՝ թէ ամենէն զօրաւոր և յաղթող թագաւորն է : Այլ երրորդն ալ՝ որ Օջրաբաբէլ Սաղաթիլէանն էր, գրած էր՝ թէ ամենէն զօրաւորը կանայք են, և աւելի յաղթող ճշմարտութիւնն է : Այս բանիս վրայ Գարեհ նախարարները ժողովելով, շատ քննութենէն ետքը՝ Օջրաբաբէլի վճիւր յաղթող գանուեցաւ, և այս խնտութեան վարձք, հայրենի աշխարհին՝ այսինքն Արուսաղէմի և Տաճարի շինութեան հրաման ընդունիլը նախապատիւ համարեց Օջրաբաբէլ : Աւստի այն բաղմութեան մէջ Գարեհ իւր թագաւորութեանը երկրորդ գահը խոտացած ժամանակ, Օջրաբաբէլ անոր ամեն խոտմունքները մերժեց, և միմիայն այս ըսաւ թագաւորին : «Յիշէ քու թագաւորութիւնդ ընդունած առաջի աւուր սխաղ, որ խոտացար Տաճարը շինելու և անոր անօթները ետ դարձնելու » : Իսկոյն հաւանեցաւ թագաւորը այս բանին, և

Օջրաբաբէլը գործոյն առաջնորդ կարգելով՝
 Երուսաղէմ (3469) խրկեց Յովսէփէկեանց
 Յետուայ հետը, որոնք գալով անմիջապէս ըս-
 կրսեցին Տաճարը շինել. և Թագաւորական հը-
 բամանէն ակնածելով՝ նոյն իսկ Թշնամիներն ան-
 դամ ձեռնտու կ'ըլլային Տաճարի շինութեանը,
 որ Վաբէհի Թագաւորութեան վեցերորդ տա-
 րին կատարեցաւ : Եւ Օջրաբաբէլ Տաճարին
 նուիրական կրակը՝ որ Պահուբ ըսուած տեղը
 պահուած էր, գտնել տալով բերաւ Տաճարին
 մէջը դրաւ, և յետ այնորիկ սկսեցին զո՛հ մա-
 տուցանել : Բայց փառաւորութեան մասին՝
 այս շինութիւնը առջինէն շատ ստորին ըլլա-
 լուն, Հրէից ձերերն ու քահանաները կ'ողբա-
 յին առաջին փառաւորութիւնը յիշելով : Եւս
 միջոցին էր որ կը մարգարէանային Անգիա և
 Օլաբարիա :

Երես . Սովետի օրինաց նորագո-բի-նը և պարսպաց
 շին-բի-նը , (3469 — 3543) :

28

Եզրաս Ահարոնի ցեղէն և Վաբելն գերի
 գնացող քահանաներէն մէկն էր, որ և Երկայ-
 նաձեռն Արտաշէս Թագաւորին ժամանակը,
 նոյն իսկ Թագաւորին ներկայանալով, մեծցուց
 արքայանիստ Աբերա քաղաքը, և շատ շնորհք
 գտաւ Թագաւորին առաջը. որ և հրաման ըն-
 գունեց 3537 Թուականին՝ Երուսաղէմ երթա-

լու, օրէնքները սովորեցընելու ժողովրդոց, և Արուսաղէմի աւերակները շինելու, որ և ըստ հրամանին կատարեց ալ: Արովհետեւ 3543 ին եկաւ Արուսաղէմ, ու ժողովեց քահանաները ու ծերակոյսաները, և Ասպետի օրէնքները աւանց մայրին մէջ նորոգելէն յետոյ՝ ողբաց քաղաքին աւերակութեանը վրայ, և անոնք ալ համահամ կամօք յանձն առին իւրաքանչիւրը իրեն կարողութեան համեմատ քաղաքին պարիսպները շինելու օգնել, և սկսեցին ամէն մարդ իրեն տանը սահմանի պարիսպը շինել, և Արտաշէսէն ալ հրաման եկաւ Ազրաօսին այսպէս գրուած:

«Թագաւոր Արտաշէս՝ Ազրի քահանայի և պատմչի օրինաց Տեառն՝ ողջոյն և Ամենայն մարդատէր կամօք կըռեալ իմ, հրամայեցի ամենայն ազգաց Հրէաստանի, որք կամիցին երանել Արուսաղէմ, և քահանայապետիցն՝ Վեւտացւոց համարձակութիւն լիցի ընդ քեզ երթալ Արուսաղէմ, և որպէս վասիապին ցանկութեամբ հտտանել ՚ի Հրէաստան և Արուսաղէմ, հրամայեցաք ես և եօթն խորհրդակիցք իմ, զի երթեալ ըստ օրինաց կատարեցեն զամենայն պահելով որպէս ունիք յօրէնս Տեառն: Աւ մատուցեն զպատարագն Տեառն Ատուծոյ Իսրայէլի, որպէս ուխտեցաք ես և սիրելիք իմ Արուսաղէմ, և զամենայն ոսկի և արծաթ որչափ և գտցի յերկրիս Վաբեղացւոց, Տեառն Ատուծոյ մատուցեն պատարագս Արուսաղէմ: Աւ առեալ նպատաւորութիւն յերկրէս Վաբեղացւոց, քահանայից Տեառն Ատուծոյ տարցեն

Աշրուսաղէմ, ոսկի և արծաթ, և զուարակս
 և խոյս և փառինս, և զայլ ամենայն զոհս նուի-
 րաց մատուցեն ՚ի սեղան Տեառն Աստուծոյ
 Աշրուսաղէմ: Այլ զամենայն ինչ որպէս և կա-
 մայիս հանդերձ եղբարբքք բով արասցեաւ Վասն
 ոսկւոյ և արծաթոյ հարկայն ըստ կամաց Տեառն
 Աստուծոյ քո կատարեալիր, և զքահանայականն
 զկահ և զսպանն Տեառն տարեալ Աշրուսաղէմ
 արասլիր ըստ պիտոյից տաճարինն Տեառն Աս-
 տուծոյ, եւս եդեալ զամենայն առաջի Տեառն
 Աստուծոյ քո Աշրուսաղէմ: Այլ զոյրս եւս մտա-
 ցուածս և զաւերորդս, որ ինչ և իցեն ՚ի պէտս
 Տաճարին, զիցես զայն ՚ի տունս փանծից և թա-
 դաւորաց: Այլ ես Արտաշէս թագաւորս հրա-
 մայեցի փանծաւորաց՝ որք են Ասորեստանի և
 ՚ի կողմանս Վանանացւոյ, որչափ և կամեսցի
 առնուլ Այլք քահանայ և պատմիչ օրինաց Տեա-
 ւըն Աստուծոյ բարձրելոյ, անխախտն տալիր
 նմա, արծաթ տաղանդս հարիւր, ըստ նմին օ-
 րինակի և ոսկի, և ցորեան՝ քուս հարիւրս, և
 գինի և ձէթ նոյնչափ: Այլ զամենայն ըստ օրի-
 նայն առեալ կատարեսցեն Տեառն Աստուծոյ
 բարձրելոյն, և մի լիցի ցատումն Աստուծոյ ՚ի
 վերայ թագաւորութեան իմոյ, և որդւոյ իմոյ:
 Այլ հրամայեալ վասն ձեր քահանայիցդ՝ Վեւտա-
 ցւոյ և սաղմասասոյ սրաշտօնեիցդ և դռնա-
 սրանայ և ծառայից քահանայից և սպասաւո-
 րաց տան Տեառն, մի զհարկս ինչ, և մի սլլ
 ինչ որ իշխեսցէ ամենեւին ՚ի դոցանէ սա-
 հանջել: Այլ դու Այլք ըստ իմաստութեան

քում, որ տուեալ է քեզ Աստուծոյ, կացս վերահացուս և դատաւորս, որք դատեսցեն զկողմանս Ասորոյ և Փիւնիկեցւոյ, ամենեքեան ուրոց ուսեալ է զօրէնս Տեառն Աստուծոյ քո: Եւ որք սն զխախցեն՝ ուսուսցիր. և ամենեքեան որք անոյանիցեն զօրինօք Տեառն Աստուծոյ և զօրինօք մեր թագաւորաց, տուեալ է քեզ պատուհասել և խոշտանկել, և եթէ մահապարտք իցեն՝ սպանանել, և կամ թէ սպատուհասի արժանի՝ սպատուհասել, և տուգանս պահանջել: Եւ այս հրամանը Ազրաս ընդունած ժամանակը շատ ուրախանալով, առաւել քաջալերուեցաւ. քաղաքին պարխապները կանգնեցնելու: Եւ ձեռնառու էին իրեն այս գործոյն Հրէից ծերերն ալ: Բայց սահմանակից ազգերը՝ այսինքն Սանաբաղասար և Տուփիտս Արաբացիները, Ամմոնացիները երբեմն ծաղր կ'ընէին, և երբեմն զարելով խորհուրդ կ'ընէին Արուսաղէմի հետ սատերազմելու. բայց որովհետեւ Աստուած էր Արուսաղէմի պաշտպանը, անոր համար միշտ աննոց խորհուրդը կը ցրուէր. և Ազրաս թշնամեաց դէմ դուրսէն պահապաններ բերաւ դրբաւ, և իրենք փութանակի կ'աճապարէին գործոյն կատարմանը. և սաստիկ վախերնէն մէկ ձեռքերնին զէնք առած՝ միւս ձեռօք քար կուտային իրենց եղբօրը. և այսպէս անքակ սիրով միաւորուած աշխատելով, իլուլ ամայ 25 լին, յիսուն և երկու աւուր մէջ քաղաքին շրջապատ պարխապը կանգնեցուցին. (Գ. Ա. 2. 15):

Յետ այնորիկ Ազրասս ներքին բարեկարգութեան զբաղեցաւ : Օր մը բոլոր ժողովուրդը մէկտեղ բերաւ ժողվեց , որոնք չորս բիւր երկու հարիւր վաթսուների չափ էին , ծառաներէն և աղախիններէն ՚ի վաստ , որք եօթն հազար երեք հարիւր երեսուն և եօթնի չափ էին . եւս և երկու հարիւր քառասուն և հինգ երդեցիկ . և առնց առաջը կարգաց օրինաց գրքերը , զորս բաղմութիւնը լսած ժամանակ իրենց օրինաց դէմ գործած մեղքերը միտքերնին բերելով , երեսի վրայ ինկած կ'ողբային , թէ ինչպէս այս պատուական օրէնքները մինչեւ ցարդ կորսնցուցեր էին : Իսկ Ազրասս զերենք քաջալերեց և մը խիթարեց , որ երթան ուրախութիւն ընեն , մէկ մ'ալ եւս չմեղանչեն , և ողորմութիւն ընեն կարօտելոց . այսպէս ըսելով ժողովուրդը արձակեց : Յետ այնորիկ միշտ Տաճարը կուգար և օրէնքները կը սորվեցնէր ժողովրդոց : Աւս և տասը ցեղերը մէկտեղ բերելով վիճակ ձգեցին Արուսաղէմի վրայ , որ միայն Յուդայի և Իււնիամինի ցեղին ինկաւ , և միւս ցեղերը դանակ օրհնելով իրենց քաղաքները դարձան . (Գ . Ազրասս ԺԱ . 7) : Աւ Ազրասս տասն և երկու տարի բարեպէս ժողովուրդը կառավարելէն յետոյ բարի մահուամբ վախճանեցաւ :

Երևանի յաջորդ բանակայապետի և Սեփարդի Է-
 իանի Բնիկ- յ Հերոլդէս Ա. (3569 — 4001) .

30

Ինչպէս յայտնի է, Արդեկիացի մահուանէն
 ետքը Երուսաղէմ իւր դաւառաւը հանդերձ
 առանց Թագաւորի մնաց, և Վարեւնի գե-
 րու.թեանէն սկսեալ հինգ հարիւր եօթանասուն
 տարուան չափ քահանայապետները յաջորդա-
 բար տիրեցին Երուսաղէմին, մինչեւ յ Հերով-
 դէս ասկաղանային, որուն Թագաւորութեան
 ժամանակը Յիսուս փրկիչն մեր յաշխարհ եկաւ :

Եւ Յուդայի Թագաւորութեան վերնալէն
 մինչեւ Հերովդէսի Թագաւորութեան ժամա-
 նակը, իշխող քահանայապետները ասոնք են,
 Յովսեդեկ 29 տարի. Յեսու 30. Յովակիմ 48.
 Եղիասիբ 22. Յովադէ 22. Յովնաթան 44. Յադ-
 դուս 47. Սիբաս Ա 21. Սիմոն 14. Եղիազար 33.
 Սանասէ 12. Սիբաս Բ 11. Սիմոն Բ 46. Սիբաս
 Գ 16. Յաստիւն 3. Սենեղաւոս 10'. Լուսիմա-
 քոս ամիս 3. Եղիսիմոս 3. Յովնաթան 9. Շմա-
 ռոն 8. Յովհաննէս հ'ս բ'անոս 29. Արիստա-
 բուղոս առաջին Թագաւոր 12. Աղէքսանդրոս
 Յաննէոս 27. Հիւրկանոս 12. Արիստաբուղոս
 Բ 3. Հիւրկանոս վերաօին 23. Անտիոգոնոս 3.
 Հերովդէս որ իւր Թագաւորութեան չորրորդ
 տարին առաւ Երուսաղէմը, և ընդ ամենը ե-
 րեսուն եօթը տարի Թագաւորեց :

Պարզութեամբ անգլխո-խի-նը -- պարտիժը :

31

Այս քահանայապետաց իշխանութեան ժամանակ երեւելի դէպքեր պահպան չեղան Արուսազէմի մէջ :

Առաջին Անիասին ժամանակը Պողոսմէոս եւ գիպտացւոց թագաւորը տիրեց ընդհանուր Հրէաստանի վրայ և Արուսազէմին , և իւր յաջորդներէն մէկը , որ Փիլոսպատոս կ'ըսուէր , որ մը Արուսազէմ եկաւ և Աստուծոյ զոհ մատուցանելէն վերջը՝ հետաքրքրութեամբ մը ուզեց որ Տաճարին Արբութիւնն սրբութեանց ըսուած տեղը մանէ ու տեսնէ : Այլ թէպէտ քահանաները զինքը արգիլեցին , բայց նա բռնութեամբ մաներու աշխատած ժամանակը ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ վրան յարձակելով՝ բիշ մնաց որ պիտի սպաննէին , թէ որ քահանաները միջնորդ լինելով չազատէին զինքը անոնց ձեռքէն : Այսու ամենայնիւ դարձեալ կ'ուզէր ներս մանել , և որքան որ աղաչեցին քահանայք ետ կենալ , նա դարձեալ մտիկ չընելով անոնց աղաչանացը , բուռն զօրութեամբ մտաւ ներս , բայց հազիւ թէ հան տար կոխեց , սկսաւ դողալ պատէ պատ զարնուիլ , և յանկարծ գետինն իյնալով անդամալոյծ եղաւ . ծառաները խելոյն վրան հասնելով Տաճարէն դուրս քաջեցին , և բաւական միջոցէ մը ետքը հազիւ խելքը գլուխը եկաւ , ու սկսեց ինքզինքը ճանաչել . բայց փոխանակ զղջալու՝ առաւել զայ-

բացաւ Հրէայները թշնամանելով : Այլ ետ դարձած ժամանակը հրամանն ըրաւ որ իւր իշխանու թեան տակ եղող Հրէայները ամենքն ալ կուռք պաշտեն , իսկ անոնք որ դէմ կը դնեն թագաւորին հրամանին , կապուին՝ Աղէքսանդրիա տարուին , ու հոն փիղերուն օտիցը տակ ջարդուին , որ թագաւորը այս տեսարանովս զուարճանայ : Իսկ Վատուած՝ որ Հրէից ազգին վերայ միշտ կը հսկէր ու կը պաշտպանէր , անոնց աղօթքը լսելով՝ երկու տատակիչ հրեշտակներ խրկեց , զոր միայն Հրէայք կը տեսնէին . այս հրեշտակները գալով փիղերը և թագաւորին զօրքերը իրարու վրայ յարուցին , որոնք զիրար սկսան ջարդել , և Հրէայները անմնաս մնացին : Այս մեծ կոտորումը ցիր ու ցան ըրաւ փիղերը ու զօրքերը . և թագաւորը այս անակնունելի դիպումս վրայ ՚ի գուժ շարժելով , հոն ուր որ սպառնացեր էր Հրէաները կոտորելու , նոյն տեղը մեծ կոչունք ըրաւ , և եօթն օր զանոնք կերակրեց . ասկեց ՚ի զատ՝ անոնց ամեն պիտոյքը հոգալով , իւրաքանչիւրը իւր տեղը խրկեց : Այս դէպքէս ետքը խաղաղութեամբ մնացին Հրէայք մինչև Ալեքսանդրիա Փիլոպատորին ժամանակը :

Հեղինակըս Գառնի իրապիւրնն համար կը պատժուի :

Այս միջոցիս Միսն խռովասէր քահանայն գնաց Ալեքսանդրիա թագաւորին սիրտը գրգռեց

Հրէից վրայ . այն ալ իւր Հեղիողորոս իշխանը 3828 թուականին Արուսաղէմ խրկեց , որ բուռն զօրութեամբ եկաւ Տաճարին ոսկեղէն արծաթեղէն անօթները և թագաւորին տունը կողոպտեց . բայց երբոր Անիաս Գ . քահանայէն խնդրեց Տաճարին գանձերը , պատասխանեց Անիաս , թէ այն ոսկիները ու արծաթները որբերուն և այրիներուն ասորուսաներն են : Բայց քահանային խօսքը մտիկ չլինելով ներս մտաւ , և գանձերը կողոպտած ժամանակը երկնքէն ձխաւոր մը երկու կարիճներու հետ գալով , մերձ ՚ի մահ ծեծեց զինքը և շնչապառ դուրս քաշեցին . այս տեսնելով իւր զօրքերը՝ աղաչեցին Անիաս քահանային , որ աղօթիւք առ ողջացրնէ զՀեղիողորոսը : Այլ երբ քահանայն անոր բժշկութեանը համար զոհ մատոյց , կրկին առողջացաւ իշխանը , և ձխաւորը կարիճներովը մէկտեղ նորէն երեւցաւ՝ ըսելով . « Կնա՛ շնորհակալ եղիր Անիայ քահանայապետէն , ուրուն աղօթքովը Աստուած քեզի վերստին ողորմեցաւ » : Այլ Հեղիողորոս շնորհակալ լինելով զոհ մատոյց , ու սրարգեւններ տալով խաղաղութեամբ ետ դարձաւ , ու սրատմեց թագաւորին ամեն եղելութիւնները . և ըսաւ թէ ասկէ ետքը ով որ սրատեւ կ'ուզես , Արուսաղէմ խրկէ՝ որ ըստ արժանւոյն ընդունի իւր սրատիժը :

Յասոնի և Մենելաոսի քահանայապետութեան համար
 իրցելին : Անբոնոս Գ Եպիփանի անգիրտիւնը :

33

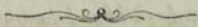
Անիա Գ. քահանայապետին յաջորդեց իւր եղբայրը Յասոն, որ Անտիոքոս Ապիսիանին խոստացաւ ժողովուրդը կռապաշտութեան դարձնելու . բայց իւր քահանայութեան երրորդ տարին Մենեղաւոս ծանր կաշառքներ խոստանալով թագաւորին, յափշտակեց Յասոնի ձեռքէն քահանայապետութիւնը, և Տաճարին բուրբ գանձերը ծախելով Անդրոնիկոսին, որ թագաւորին մեծ իշխանն էր, կաշառք տուաւ : Բայց Անիաս դեռ ողջ ըլլալով, երբ այս անիրաւութիւնը ամենուն յայտնեց, Անդրոնիկոս զինքը ստաննեց, բայց ինքն ալ այս անիրաւ տպանութեանը վրայ թագաւորին հրամանաւը իշխանական պատմութեանէն զրկուելէն յետոյ, գլուխն ալ կտրեցաւ : Իսկ Մենեղաւոս երբոր ճկարողացաւ իւր խոստացեալ տուրքը թագաւորին հատուցանելու գնաց անոր քով, և դադունի լուր խրկեց իւր Ալիսիմարոս եղբորը, որ Տաճարի գանձերը իրեն խրկէ, բայց ժողովուրդը այս անիրաւութիւնը լրածին պէս դէմ դրաւ և արգիլեց, և Ալիսիմարոս շատ մարդիկ ժողովելով մեծ պատերազմ բացաւ Հրէից դէմ, և շատ մարդիկ կոտորեցան : Այս օրերուս մեջ քառասուն աւուր չափ երկնից երեսը ձիաւոր մարդիկ կ'երեւային, և զէնքերու ձայներ կը լսուէին, և Յասոն որ տուրք չտալու համար,

Անտիոքոս թագաւորին երեսէն փախած էր, որ մը յանկարծակի լուր առաւ թէ՛ Անտիոքոս Ազխատոսի վրայ պատերազմով դացած ժամանակը մեռեր է, իսկոյն երեք հազար հոգի ժողովելով Արուսաղէմ եկաւ, և շատ մարդիկներ ջարդեց, որպէս զի Անեղաւոսը քահանայապետական իշխանութենէն ձգէ, դարձեալ ինքն առնէ նոյն իշխանութիւնը: Իւր փափաքը լցաւ, անցաւ Ահարոնի աստուր, և երեք տարի ալ անարժանութեամբ պաշտօնը վարեց, բայց երբ որ Անտիոքոս այս բաներս չարագրգիւ մարդիկներէն լեց, կարծեց որ Հրէայները իւր թագաւորութենէն ապստամբած են, ուստի զօրաց բանակ կազմելով փութով Արուսաղէմ եկաւ, և լի ցամամբ երեք աւուր մէջ ութսուն հազար մարդ ջարդելով, և քառասուն հազար ալ գերի բռնելով օտար քաղաքներ խրիկեց ու ծախեց: Աս եւ Անեղաւոսի մասնութեամբը Տաճարը մտաւ, արծաթները ոսկիները և բոլոր պահուած գանձերը, մանաւանդ ոսկի սեղանը, լուսոյ աշտանակը, վարագոյրները, խնկանոցները, պատկները, և զարդերը՝ ամենը հազար եօթն հարիւր քանքարի չափ ժողովեց տարաւ, և մնացեալ Հրէից վրայ ալ Փռիւգիացի Փիլիպպոս անունով մէկ չար մարդ մը վերակացու դրաւ, և ինքը գնաց իւր տեղը:

34

Շատ ժամանակ չանցած խրիկեց Ալոդանիտը 20,000 զօրքով, որ ամեն չափահաս մարդիկնե-

րը ջարդէ, և կանայքն ու տղայքը գերի ծախէ :
 Եկաւ հասաւ այս խորամանկ մարդը Երուսա-
 ղէմ, և սպասեց մինչեւ Հրէից շաբաթ օրը,
 որուն մէջ ամենեւին գործքի մը ձեռք չեն զար-
 ներ. յանկարծակի վրանին հասնելով շատ մար-
 դիկ ջարդեց, և բաղաքին պարխայներն ալ կոր-
 ծանեց : Իսկ Ենտիոքոսին կամքն էր, որ մնա-
 ցած ժողովուրդը կուռք պաշտէ, անոր համար
 Եթենեբիտը Երուսաղէմ իրկեց որ շատ չար-
 չարանքներ տալով անոնց կռասպաշտութիւն սով-
 բեցնէ. որ և եկաւ և շատ հեղգատիրո մար-
 դիկ դարձուց. և օր մ'ալ երկու կանայք իրենց
 տղայքը Սոխէսի օրինաց համեմատ Թրիատել-
 նուն համար, Եթենեբիտս զանոնք անգթու-
 թեամբ պարխայէն վար նետել տուաւ : Ես
 աղէտալի և անգութ տեսարանները խղճալի
 ժողովուրդը տեսած ժամանակնին շատերը ինք-
 նակամ թողուցին իրենց հայրենի ժառանգու-
 թիւնը ու հեռացան, և լեռներու ու ձերպե-
 րու մէջ սկսան բնակիլ, սովոց և նեղութեանց
 համբերելով. և Երուսաղէմն եղաւ ատեն կռոց
 և տեղի կռասպաշտութեան. երեք տարիի չափ
 Եստուած պաշտութեան ձայնը դէպ ՚ի երկինք
 աւ Եստուած չբարձրացաւ : Եւ եցին ու դա-
 դարեցան Եստուծոց գոհերու ու պատարագնե-
 րու նուէրները, և կռասպաշտութեան ձենձեր-
 ները երկիրը ապականեց, (Ը. Ս. Կ. Ը. 29) :

Յո՛ւրա Մա՛կաբէի Լի՛ր Եղբայրս Գ՛ւն-Բի՛նը :
Նի՛նանձի յա՛րիժը :

Յ Յ

Աստուած՝ որ երբէք ձեռքէ չթողուց Իս-
րայէլի ժողովուրդը, յարոյց նախանձախնդիր
հայրենի օրինաց Յուդայ Մակաբէն, քաջ պա-
տերազմողը, որ երկու անգամ հայրենի օրինաց
նախանձովք վառուած, թշնամեաց ժանկքները
խորտակելէն և շատ դանձեր կողոպուտներ բե-
րելէն զինի, խրախուսեց իւր եղբայրները՝ որ
իրեն հետ արիանան օրինաց ազատութեանը հա-
մար : Ասնք քաջալերուելով Յուդայ Մակաբե-
էն մեծ պատրաստութեամբք Աշուսաղէմ եկան,
և թշնամիները հալածեցին, և քաղաքին կո-
ծանման և աւերակներուն վրայ շատ ողբալէն
յետոյ, խրախուսեցին զիրար, որ կռապաշտու-
թեան պղծութիւնները սրբեն, և յետ այնորիկ
սկսին Աստուծոյ տաճարն ալ նորոգել և Արքու-
թիւն սրբութեանցը շինել, զոր և կատարեցին,
քաղաքի սարխապներն ալ կանգնեցին և մեծա-
մեծ շինութիւններ ընելէն յետոյ, Աստուծոյ
չնորհակալութեան համար եօթն օր նաւակա-
սեաց տօն կատարեցին, և զո՛հ մատուցանելով
փառաւորապէս Տաճարը զարդարեցին, (Ա. Մա՛կ.
Դ. 44) : Իայց տաճարին և քաղաքին փառաւո-
րութիւնը դարձեալ առիթ եղաւ թշնամու-
թիւն յարուցանելու, վասն զի Ասաւայ ցեղի
այլազգիները նախանձելով քաղաքին շքեղու-
թեանը, շա՛տ ջանցաւ եկան պատերազմեցան Ա-

բուսաղէմի հետ . բայց Յուդայ Մակարէն զանոնք արդարութեան սրով ջնջեց հալածեց , այն սահմաններէն ու խաղաղեցաւ . (Ա . Մակ . Ե . 3) :

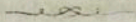
Բայց երկար ժամանակ չտեւեց այս խաղաղութիւնը , վասն զի քիչ ժամանակէն յետոյ Սուսիաս սուս հաշտութիւն խոստանալով եկաւ վերին քաղաքը (Միօն) մտաւ , և հրամայեց որ բոլոր սրարիսպները քանդեն :

36

Այս միջոցին էր որ Աելեւկիացւոց Սուսիաս թագաւորի հրամանաւ Ալիկանտիլը խորամանկութեամբ Արուսաղէմ եկաւ , և Մակարէին հետ իննամութիւն ըրաւ , որպէս զի դաւադրութիւն ընէ : () ր մը քահանայները զինքը պատուելով ըսին , տես թագաւորին կենացը համար զո՛հ կը մատուցանեմք . բայց Ալիկանտիլը վախճանակ շնորհակալութեան , ձեռքը դէպ ՚ի Տաճարը երկնցունելով ըսաւ . այս Տաճարը պիտի քանդեմ , և անոր տեղը կուռքեր պիտի կանգնեցունեմ : Այս յանդուգն և անակնկալ խօսքիս վրայ քահանայները երկիւղով պաշարուած՝ անդադար գիշեր և ցորեկ կ'աղօթէին որ անոր չար խորհուրդը Աստուած խախտնէ : Ալիկանտիլը իւր չար կամքը կատարելու համար՝ մեծ պատերազմ բացաւ , բայց պատերազմին մէջ ինքը սպաննուելով , բանակը ցիր ու ցան եղաւ . և Իսրայէլացիք անոր ամբարտաւան ձեռքը ու գլուխը Տաճարին պարսպէն կախեցին , ՚ի նախապինս անոր ամբարտաւանութեանը :

Բայց այս նախատական գործը Արևելահայ-
 ւոյ Ա. Վեմեար թագաւորը լսելով, աստիկ
 շիտթեցաւ, և (3859) Բաքետը և Աղկիսնսը
 իրկեց. որոնք եկան մեծ պատերազմ բացին և
 Յուդայ Մահարէն սպաննեցին, և Սիօնի բերդն
 ալ առին: Բայց Յովնաթան Աղէքսանդրի հետ
 դաշնագրութիւն ընելով և քահանայապետու-
 թեան իշխանութիւնն ալ ընդունելով՝ սկսաւ
 Արուսաղէմի պարիսպները շինել, և քաղաքը
 փառազարդել. (Ա. Ս. Ժ. 18): Թէպէտ Վե-
 մեար երբ որ լսեց այս դաշնագրութիւնը շատ
 գոջացաւ իր բրածին վրայ, բայց օգուտ չեղաւ,
 վասն զի այս դաշնագրութիւնը Վեմեար լասձ
 ժամանակը՝ խոստացաւ որ իւր արքունական
 գանձէն Տաճարը շինուի, և քահանայներուն
 ալ ռոճիկ կապուի, բայց Յովնաթան յանձն չա-
 սաւ, որովհետեւ քաջ գիտէր Վեմեարի չարա-
 մտութիւնը: Այլ այս դաշնագրութիւնը առիթ
 եղաւ Վեմեարի և Աղէքսանդրի իրարու հետ
 պատերազմելու, և պատերազմին մէջ Վեմեար
 կրկին յաղթուեցաւ: Այլ Յովնաթան վերստին
 եկաւ Արուսաղէմի պարիսպները ամրացոյց:
 Այս միջոցիս ալ չարախօսները գնացին Անտի-
 քայ միւս Վեմեարին, բայց այն ալ կրկին ան-
 գամ Յովնաթանը հատատելով, քահանայա-
 պետութիւնը ու Հրէաստանի ընդհանուր իշ-
 խանութիւնը անոր յանձնեց, (Ա. Ս. Ժ. 31).
 և Արուսաղէմէն Ասորոց զօրքերը հանել տրք:

ւաւ, որպէս զի միամիտ լինի Յովնաթան: Բայց
 Յովնաթան երբ որ տեսաւ՝ որ Ասորւոց զօր-
 քերը Աշուսաղէմէն գնացին, եկաւ վերստին
 նուիրական տեղերը սրբեց և ամրոցները հաս-
 տատեց, սկսեց Հռովմայեցւոց հետ դաշնակցիլ,
 որովքիչ ժամանակ մը խաղաղութեան մէջ մը-
 նացին:

Պոմպէոս Ղարոսաղէմ կ'առնու և Հռովմայեցիք իւ-
 րիրեն Պարթսպիոն: Հերովքէս Ա. Ասխաղունացի:
 Օնոնդր Տեառն Տերոյ (Յիսոսի Քրիստոսի):

33

Յովնաթանի մեռնելէն յետոյ քահանայաւ-
 պետութեան աթոռը անոր եղբայրը Շմաւոն
 նստաւ, և երբ այս ալ կոչուների մը մէջ սպան-
 նուեցաւ, աեղը անցաւ իւր որդին Յովհաննէս
 Հիւրիանոս (3869): Արբ որ լսեց Անտիոքոս անոր
 իշխանութիւնը՝ յարձակեցաւ վրան, և Հիւրիա-
 նոս Աշուսաղէմ վախաւ, և սկսեցին խաղաղու-
 թեան միջոցներ գանել, դաշինք գնելով Ասոր-
 ւոց հետ, ազատութեամբ իրենց օրէնքը կը սրա-
 տէին, և բայց Աշուսաղէմէ՝ ընդհանուր Հրե-
 աստանէն 500 քանքար արծաթ հարկ տալ խու-
 տացան Ասորւոց ամէն տարի: Ալ այսպէս մին-
 չեւ 3938 ին վարուեցան. բայց մէջերնին գըժ-
 տութիւն իննալով, իրարու թակարդներ կը բա-
 րէին, մանաւանդ քահանայապետութեան վրայ,
 և այս գժտութիւնները մանաւանդ երկու եղ-

բարց մէջն էին՝ այսինքն Հիւրիանոսի և Արիստաբուղոսի, որոնք պատճառ եղան որ Պանդէոս Հռովմայեցւոց զօրասլեար եկաւ Ալքուասողէմն առաւ, և երեք ամիս Տաճարը սաշարեց, և մեծ կոտորած մը տարով պարիսպները քանդելով զայն ալ առաւ. բայց Արբուժիւն սրբութեանցին չձօտեցաւ և պատուեց ալ ընծաներով: Ահա դարձեալ կորսնցուց Ալքուասողէմ իւր պարիսպները և շքեղութիւնը:

39

Ալքուասողէմ կարծես թէ դատասպարտուած էր ՚ի սկզբանէ անտի միշտ խռովութեանց և սրտտերազմներու: Այսին զի հաղիւ թէ Պանդէոս սորը քաշեց Պաղեստինաւ երկրէն, Անտիգոնոս Բ. Հայոցմէ օգնութիւն առնելով (3964) եկաւ Ալքուասողէմն առաւ, և Հիւրիանոս և Փասայէլ երկիւղով սաշարուած ձերբակալ եղան, և Անտիգոնոս թագաւորը Հիւրիանոսին տկանծը կտրել տուաւ, որպէս զի չկարողանայ քահանայասպետութեան պատուոցն հասնիլ, և հեռերնին Հայաստան տարին. իսկ Փասայէլ ինքզինքը սպաննեց, որ այլոց ձեռօք չսպաննուի:

40

Իսկ Հերովդէս Ասկաղոնացին, որ արդէն Հրէից քաղաքական գործերուն մէջ մտնելով մեծ դեր մը կը խաղար, այս շիտթութիւնները տեսնարով, իւր տունը և Հիւրիանոս տունը, և շատ միամիտ ժողովուրդներ առնելով փախաւ Հռոմ

գնաց, և շատ սիրով ընդունուեցաւ Անտոնի-
նոսէն, և Հսկոսախանոսէն, և անոնցմէ շքով
Թագաւորութիւն ընդունեց, և նոցին ձեռն-
տուութեամբ, մանաւանդ վարձաւոր զօրքեր
ժողովելով Հերովդէս Հրէաստան եկաւ, և շատ
քաղաքներ առնելէն յետոյ, Ալուսաղէմն եկաւ
պաշարեց երկար ժամանակ, և շատ սրտերազ
մէն և մեծամեծ կոտորածներէն յետոյ սիրեց
քաղաքին, և Անտիոքնոսն ալ չարաչար գլխա-
տեց: Ալ յետ այսորիկ սկսաւ եղեռնագործու-
թիւն ընել, և բոլորովին այլակրօն ըլլալով, Ալ-
ուսաղէմի մէջ սկսեց թէատրօն և ամփիթէ-
ատրօն շինել, և ձիարշաւի և դազանամօրոտու-
թեան տեսարանները կը հանդիսացունէր, և
Սակաբայեցւոց ցեղն ալ բոլորովին ջնջեց: Աս
և Հրէից աչքին հաճելի թուելու համար՝ սկը-
սաւ Տաճարն ալ նորոգել, որ 46 տարին հաղի-
ւրացաւ, թէպէտ և ինքը անոր աւարտումը չե-
տեսաւ, որովհետեւ որդնալից սատակեցաւ
4001 ին՝ եօթանասնամեայ հատակին մէջ, 37
տարի անորժանութեամբ Թագաւորելով ()-
գոտոտս կայսեր հրամանաւ ընդհանուր Իսրա-
յէլի վրայ:

41

Այն Հերովդէսի Թագաւորութեան երե-
տունովեցերորդ տարին Ալեքարարն մեր Յիսուս
Քրիստոս ծնաւ ի Սարիամայ Ս. կուսէն: Ալ-
նորին Թագաւորութեան վերջին տարին էր՝ որ
Իեթլէհէմի անմեղ մանկանց արիւնը մանկելով,

ամէնն ալ կտարել տուաւ, որպէս զի Յիսուան
 ալ անոնց մէջը դանուերով սպաննուի, որ ինքը
 իւր թագաւորութեան սնտոխարասիր փառքը
 շիրտունցրնէ: Բայց Յիսուսը՝ հրեշտակին ազ-
 դեցութեամբ Յովնէի և սուրբ կոյսն Վարիամ՝
 Աղխարոս փախուցին, մինչեւ ըստ Աւետա-
 լանին՝ Յիսուսի ծննդեան առաջին տարին մե-
 ռաւ Հերովդէս, և անոր տեղը Արքեղայոս յա-
 ջորդելուն համար, Յիսուս վերասին Վալիլեա
 դարձուցին. սւր օր ըստ օրէ կ'աճէր և կը զօ-
 րանայր: Պատմութեանս կարգը կը պահանջէ որ
 համառօտ տեսութիւն մ'ալ տամք Յիսուսի
 Վրիստոսի և իւր աշակերտացը վրայօք:

Յիսուսի Վրիստոսի սխանելէաց և Կիթրէն-Թեան վրայ
 համառօտ Կիստ-Թի-ն: Արքայոս հասարակը: Արա-
 յելոց նահապակո-Թի-նը. (1 — 34):

42

Յիսուս երկոտասանամեայ հասակին մէջ
 իւր ծնողաց հետ Արուսաղէմ գալով, Տաճարին
 մէջ քահանայապետներուն հետը նստած սուրբ
 գրոց վրայօք հետերնին կը խօսէր, մեկնութիւն
 կուտար և զամենքը կը զարմացրնէր. բայց իւր
 աստուածային քարոզութիւնները և հրաշքնե-
 րը սկսաւ Վիրտութենէն ետքը: Տանուերիւ
 հոգի ընտրեց ժողովրդեան մէջէն և իրեն ա-
 ռաքեալները անուանեց: Յետ այնորիկ սկսեց
 հրաշագործութիւններ ընել, ինչպէս Վալիլեայ

հարսանեաց մէջ ջուրը գինիի փոխարկեց, կոյրերը լուսաւորեց, անդամարյծները առողջացցց, չորեքօրեաց մեռելը այսինքն՝ Վաղարը և միամօր որդին յարոյց : Այս վերջին հրաշագործութեանս միջոցներն էր, որ Մբգար թագաւոր գիր գրեց Յիսուսի՝ որ երթայ զինքը բռժըշկէ իւր հիւանդութենէն : Իսկ անոր Յիսուսի աստուածութեանը հաւատարուն պատճառն ու պարագաներն այսպէս կը պատմուի :

Բրիտանի ճննդեան Չէ թուականին Պարսկաստան երթալով Մբգար՝ Պարսից թագաւորին որդւոցը մէջ խաղաղութիւն բրաւ : Իսկ այս գործը Հռովմայեցւոց հակառակ թուեցաւ, և անանկ կը կարծէին՝ որ Պարսից թագաւորութիւնը իրեն ձեռնառութեամբը Հռովմայեցւոց դէմ պիտի յարուցանէ, վասն որոյ Մբգար զինքը արդարացրնելու համար այս անհիմն կարծիքէն՝ դետարան խրկեց Վասինոս հաղարապետին՝ որ Հռովմայեցւոց կողմանէ կարգուած էր Միջագետաց վրոյց, բայց երբ որ դետպանները Յիսուսի հրաշագործութիւնները լսեցին, վերագարծին Մբգարին պատմեցին, և այն ալ լի յուսով գիր գրեց Յիսուսին՝ որ երթայ զինքը բռժըշկէ, ըստ Խորենացւոյն : Իսկ Յիսուսի փրկկաւոր չարչարանաց օրերը մօտ ըլլալով, թովմաս առաքելոյն ձեռօք գիր գրեց, թէ իմ երկինք համբառնալէս յետոյ, աշակերտներէս մէկը պիտի գայ և գրեզ բժշկէ, ոչ միայն մարմնաւոր՝ այլ և հոգեւոր հիւանդութենէդ : Աւ այս գրին հեռ նա և դաստառակի վրոյ նկարուած

Յիսուսի պատկերն ալ տարին, որ աստուածա-
յին հրաշիւք տպեցաւ. և զկնի Տեառն մերոյ
համբարձման, սուրբ առաքեալն Թադէոս զը-
նաց Ադեսիա, և մկրտեց զՄբգար՝ բժշկելով
ամէն հոգեւոր և մարմնաւոր հիւանդութիւն-
ներէն, և մկրտուելէն յետոյ 3 տարի ապրելով
մեռաւ խաղաղութեամբ. ՚ի Վրխատոս՝ անդրա-
նիկ հաւատացեալ Մբգար Թադաւորն Հայոց :

43

Իսկ Այրուսաղէմ Յիսուսի կենարարին մե-
րոյ բրած սքանչելահրաշ գործերուն վրայ, շատ
նոստանձեցան Հրէայները, մանաւանդ քահա-
նաները, որոնք ճշմարտութեան անունով ստու-
թեան մէջ կը դեգերէին, իրենց փառասիրու-
թեանը ծառայելով. ուստի կ'ուզէին որ կեր-
պիւ մը կորսնցունեն կամ մեռցունեն զՅիսուս,
ինչպէս որ բրին. վասն զի Յուդոյ խկարխովտա-
ցիի ձեռօք, որ իւր տասներկու առաքեալնե-
րէն մէկն էր՝ մատնուեցաւ : Ալ յետ այնու-
րիկ Հրէայներէն չարչարուեցաւ, խաչուեցաւ,
թաղուեցաւ, և իւր աստուածային ամենակա-
րող զօրութեամբը յարեաւ, և համբարձաւ
յերկինս առ Հոյր (34) : Ալ յետ ութ աւուր
եկաւ սուրբ Հոգին առաքելոց վրայ իջաւ. լը-
ցաւ զանոնք գերբնական շնորհօք, որոնք սկը-
սեցին այլ և այլ լեզուաւ ճշմարտութիւնը քա-
րողել և ՚ի հաւատս հրաւիրել զմարդիկ, և մը-
կրտակ զանոնք Հօր, Արդւոյ, և սուրբ Հոգւոյն
անուամբը : Ալ այս միջոյներս Տիբերիոս կը

տիրէր Հռովմայեցւոյ կայսերական իշխանութեամբ, և Պաղեստինի երկիրն ալ խոր իշխանութեան տակն էր:

Ո Ո

Սոյն կայսեր իշխանութեան ժամանակն էր՝ որ սուրբն Ստեփաննոս արուսբոյ Աքուսաղէմի Վէթսեմանի ձորին մէջ քարկոծեցաւ կամակցութեամբ փարիսեցի Պօղոսին, որ և յետոյ առաքեալ եղաւ: Սոյն ժամանակէն սկսան առաքեալներն ալ ցրուիլ բոլոր երկրիս երեսը, զՔրիստոս Աստուած քարոզելու բոլոր արարածոց, և ըստ գուշակելոյ Փրկչին ամէնքն ալ մարտիրոսական մահուամբ սրահեցան, որոց կատարումն և տեղերը հասնչանակելու պատշաճ կրդատիմ, ՚ի ծանօթութիւն փափաքող ընթերցողաց:

Սուրբ առաքեալն Թադէոս ըստ հրամանի Յիսուսի դնոց Ադեօսիա՝ Աբգար Թագաւորը մկրտելու, որ և ըստ առաքեց զինքը, և նորին խոյրարար Ադդէն եպիսկոպոս ձեռնադրեց. յետոյ դէպ ՚ի վերին Հայաստան անցաւ, և շատերը դարձուց ՚ի ճշմարիտ հաւատաւ ու մկրտեց. Օլաքարիս անուն մէկն ալ անոնց վրայ Ասիսկոպոս ձեռնադրեց: Եւ Աբգարու քեռորդին Սանատրուկը և անոր Սանդուխտ դուստրը մը կրտսերով, անցաւ Ալուանից և Ատոպոդովկացի կողմերը, ուր շատերը դարձուց ՚ի Քրիստոս, և կամեցաւ կրկին դառնալ ՚ի Հայաստան Սանատրուկի քով: Եւ Միջագետաց սահմանները եկած ժամանակը Հռովմայեցւոյ հինգ դես-

սրանները մկրտեց, որոնք Սսկեանք կոչուեցան, և Յիսուսի 107 թուականին նահատակուեցան: Իսոյց Սանատրուկ յետոյ սւրանալով Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատոքը, սուրբ Թադէոս առաքեալը և իւր Սանդուխտ դուստրը Շաւարշան քաղաքին մէջ սրաններէ առաւ. բայց շատերը աւսոնց նահատակութեան ժամանակ հրաշքներ տեսնալով հաւատացին ՚ի Քրիստոս, և նահատակեցան:

Պօղոս առաքեալը շատ քաղաքներ քարոզելէն զկնի, Ներոնի հալածման ժամանակ 68 թուականին Հռովմ քաղաքէն երեք միսն հեռու Սաղուեան ջուրին մօտ գլխատեցին: Այս սրբազան առաքելոյս քարոզած քաղաքները աւսոնք են. նախ Աղիկիա, Փոխագիա, Վաղատիա, Սակեդոնիա, Աթէնք, սւր սր Վիսնէսիսս մեծ փիլիսոփայն դարձուց, Արնթոս և Փիլիպպէ:

Պետրոս առաքեալը քարոզեց նախ Պնտաղոսոյ, Աստրագոլիկացոսոյ, Իլւթանացոսոյ կողմերը, առաջին աթոռը դրաւ Ղնատք, և վաթսուէն և եօթն թուականին՝ ըստ Տիեզերական պատմութեան Հռովմ գնաց, և Պօղոսի հետ ինն ամիս բանտը մնալով յետոյ Տիբերեոս գետոյն միւս կողմը, Հրէից բնակութեան սահմանները յանիկողեան բլուրին գլուխը գլխիւս իսաչեցին. և այս միջոցիս Սարկոս աւետարանիչը Աղէքսանդրիա քաղաքին առաջին եպիսկոպոսը ըլլալով, սւր սր աւետարանը գրեց, այն տեղ կատարեցաւ:

Յովհաննէս աւետարանիչ փոքր Ասիոյ մէջ

քարոզեց, ուր որ Արիւստոսի եկեղեցին հիմնեցայց, և հարիւր տարուան հասակին մէջ լի արդեամբք, յաւուր կիւրակէի իրեն կեանքը կատարեց, և իւր զարմանաարանչ ննջման շատերը հիացան :

Անդրեաս առաքեալ քարոզեց Սիւ-թացիներուն, Աթուլպայիներուն, Թրակացիներուն, և շատ հալածանքներ կրելէն զինի, իւր ճշմարիտ վարդապետին նման զինքն ալ խաչեցին,

Փիլիպպոս առաքեալը Սիւ-թացւոց քարոզելէն յետոյ, Փոլսգիտ, Տրտազոլիս գնաց, և Տրայիանոսի կայսերութեան ժամանակ, ութ սունամեայ հասակին մէջ նահատակուեցաւ :

Թովմաս առաքեալը քարոզեց Սարաց, Փարսից, և Հնդիկներուն, ուր որ վիայական մահուամբ կատարեցաւ, և իւր սուրբ սկիորները Հայաստանի Անձեւացեաց գաւառը բերին ամփոփեցին :

Սուրբն Բարթուղիմէոս քարոզեց Սեծն Հայաստանի ժողովրդոց, Աիկայոնացւոց, և Ասիացւոց և ուրիշ գաւառներու, և այս սրբազան առաքելոյս մորթը՝ Սանտորուկ թագաւոր հաներալ խաչել տուաւ Ալբակ ըսուած գաւառը : Այս սրբազան առաքեալն սուրբ Արուսի ննջման ժամանակ Արուսաղէմ չգանուելով, կը փափապէր նորին մարմնոյն տեսութեանը, բայց երբ սրբազան առաքեալները Տիրամօր սուրբ Արուսի տապանը բացին, որ սուրբ առաքեալը տեսնէ, և իւր փափապանացը հասնի, վերափոխեալ տեսան անոր սուրբ Սարմի-

նը . ուստի ՚ի մխիթարութիւն Մարտիրոս վրչ-
տացեալ սրտին , կայսին կենդանապիր սրտակե-
րը իրեն սուին : Այս այն սրտակերն էր , որ ըստ
խնդրոյ առաքելոյ՝ սուրբ Աստուածածին իւր
գերամարութ երեսին վրայ դնելով , և աղօթս
սունելով անոնց ընծայեց , և այլն : Տես խորե-
նացոյն թուղթն գրեալ առ Սահակ Արծրունի :
Բարթուղիմէոս առաքեալ առաւ Հայաստան
տարաւ զայն , և անով շատ հրաշագործութիւն-
ներ ըրաւ , և Հոգւոց վանք ըստած տեղը հրո-
շակաւոր կուսանաց վանք մը շինելով , նոյն սուրբ
Պատկերը հոն դրաւ :

Մաքաւոր Ալեի Ալիեան , որ Սասթէս
աւետարանին է , Յիսուսի համբառնալէն ութ
տարի ետքը կրուսաղէմացոց խնդրանօք՝ նոյն
սուրբ քաղաքին մէջը կրրայեցոց լեզուաւ
Աւետարանը գրեց , և շատ ազգաց քարոզեց ,
մինչեւ որ բարբարոսաց երկիրները հասաւ , և
այն տեղուանքը կատարուեցաւ :

Կանանացի նախանձայոյզն Եմաւն , որ և
Մանն , Ասիայի Միջագետաց կողմերը քարոզե-
լով , ըստ եկեղեցական սրամութեան , և ըստ
Վարք սրբոցի վկայութեան՝ Աշտուհեաց կող-
մերը նահատակուեցաւ :

Յուդայ Օքբէտը , որ և թաղէոս , Արմի
քաղաքը կատարեցաւ , ըստ Վարք սրբոցի :

Յակոբոս Ալիեայ կոչեցեալն , որն որ Սաս-
թէս աւետարանչի եղբայրն էր , Հրէից և հե-
թանոսաց քարոզելէն յետոյ՝ Ատրւոց երկրին
մէջ կատարեցաւ :

Մատթիան որ աստուածային ազգամարդ մեռտան առաքեալներէն Յուդայի տեղ ընտրուեցաւ, շատ տեղեր քարոզելէն յետոյ, վերջապէս շրէաստան դառնալով այն կողմերը կատարեցաւ, ըստ Տիեզերական պատմութեան. իսկ ըստ Վարք սրբոցի Աթովպիոյ մէջ կատարեցաւ :

Յակոբոս Օրբեղեան Յովհաննու եղբայրը Պաղեստինու կողմերը շրէից թերադրութեամբ շերտիդէս չորրորդապետէն բռնուելով՝ Փիլիսպեսայ Աեսարիայի մէջ սրով նահատակեցաւ, Յիսուսի 42 թուականին՝ որուն մարմինը հրաշիւք Սորանիա գնաց, և գլուխը Ալքուսաղէմ քաղաքը Սիօն լեռան վրայ՝ հրեշտակի ձեռք սուրբ Արցա Սարիամ Աստուածածնի յանձնուեցաւ, երբ նատած էր Յակոբ արդար առաքելոյն տանը մէջ, և նոյն պատուական Գլուխը այն տեղ ամիսփեց Սարիամ Աստուածածին, իւր ամենամարտը ձեռքը, ուր որ անշարժ կը մնայ մինչեւ ցայսօր ժամանակ : Այլ այս սուրբ տեղս Յակոբ արդար Առաքելոյնը լինելով, այն Սրբաղան առաքեալն ալ, որ Ալքուսաղէմի առաջին Պատրիարքն էր, ոյս տեղս թաղուեցաւ, վասն որոյ այն տեղույս կ'ըսուի Վանք Սրբոց Յակովբեանց : Իսկ Յակոբ սրբաղան առաքեալն որ սուրբ Ալքուսաղէմի առաջին Պատրիարքն էր, ինչպէս ըսինք, միշտ ճշմարտութիւն քարոզելով շրէայները նախանձեցան, և Տաճարի աշտարակէն վար ձգելով, և թափչաւ գլուխը ճրմլեւով՝ նահատակեցին, և մարմինը իւր տանը մէջ ըստ նախնի սոխրութեան ամիսփեցին, որոյ

վրայ այժմ եկեղեցւոյ աւագ խորանը կառուցեալ է . և այս սուրբ տեղս՝ որ Վանք Արբոց Յակովբեանց կ'ըսուի , Հայոց ազգիս սեպհական ժառանգութիւնն է ՚ի սկզբանէ անախ , ուրուն վառաւորութիւնը ճշմարտապատում աւհանասեաներուն առաւել արժանի կը համարիմ պատմելու , քան թէ իմ անհեթեթ գրչիս . բայց և այնպէս իւր տեղը փոքր ՚ի շատէ կը ծանուցանեմ ձեր կրօնատէր և ազգատէր լսելեաց :

Սոքո՞՞ Տեղեաց և Վանքեից շինութիւնը : Հեղինէ Լեւոն-
 4ի Կէն Աբգար . (34 — 49 . Կամ ըստ հաս . Լեւ . 46) :

45

Արքազան Առաքելոց քարտուլթիւնը խիստ արդիւնաւոր եղաւ նորածին եկեղեցւոյն . վասն զի շատերը հաւատացին ՚ի Քրիստոս և մկրտուեցան , և դիմեցին այս սուրբ Արիկիրս , և տնօրինական տեղերը պայծառացուցանելով , երեւելի մեծամեծ վանքեր շինեցին և պաշտպանեցին սուրբ Տեղերը . և ճշմարիտ հաւատքը օրէ օր պայծառացուցեալ՝ հաւատացելոց թիւը բազմացուցին :

Սուրբ տեղեաց այցելութեան եկողներուն մէջ առաջին կը համարուի Աբգար թագաւորին քարեպաշտ կիներ Հեղինէ թագուհին , որ իւր երկանը մեռնելէն յետոյ կռասպշտ տղայէն զգուելով , մանաւանդ լսելով թէ Աշրուսազէմ սաստիկ սով կայ , իրեն պարտք համա-

րեց, և Հայոց Խուրանն Արծրունի զօրաւարը՝ որ ժամանակաւ Հերովդէսին հետ սլստերազմեցաւ, հետը առնելով Աղսղիայ կոչսեր ժամանակ (42 հաս. թոսս.) Արուսազէմ եկաւ, և շատ գանձեր խրկելով՝ Ագիստոսէն ու Աստրոսէն ցորեն բերել տուաւ, քրիստոնէից և առհասարակ ամենայն ազբասաց բաժնել տուաւ՝ մինչեւ որ սղուծիւնը անցաւ : Աւետոյ սկսաւ հոգտանիլ և ձեռնարկութիւն ընել սուրբ Տեղեաց շինութեանը, ինչպէս որ Անարարին մերոյ Յիսուսի Աերեզմանին վրայ փոքր մատուռ մը շէնեց, եւս և մատուռ մը ձիթեանեաց լեռը Յիսուսի սանատեղւոյն վրայ, որու նշանը քարի վրայ մինչեւ ցայսօր յայտնի կ'երեւայ : Այս քար մ'ալ Աօմէրի տաճարին մէջ, զոր Տաճկաց շէխը քրիստոնէից համբուրել կու տայ, որոյ համար կ'ըսուի թէ համբարձման ժամանակ կուխած քարին մէկ կտորն է :

Հեղինէ թագուհին Իթիթիէմի մէջ ալ Յիսուսի ծննդեան սուրբ Այրը քարասլատեց : Աւ բաժակարբու սրբազան Յակոբ առաքելոյն գլխոյ ամփոփուած տեղն ալ որ Սիօն լեռան վերան է, փոքրիկ կամար մը շինել տուաւ : Աւայս ամէն բարեւրաշտ գործքերը ութ տարուան մէջ լրացունելէն յետոյ՝ խաղաղութեամբ հանդեաւ Ի՛րիստոս (ընդ 46 հաս. թոսսիանին) Ի մեծ կակիժ երախտասարստ ժողովրդոց, որոնց այնչափ բարեբարած էր, և քաղաքին հիւսիսային կողմը, նշանաւոր բլուրի մը վրայ թաղուեցաւ, որոյ տեղը հիմայ յայտնի չէ :

Հրէից կործանման Տօբեմար ը. և անոր նախագո-չակ սրանիւ-
լիւնիւրը. խոռոչ-իւնի և սառ-աղանի Հրէից . (46-69) .

46

Այս միջոցներս կ'իշխէր Հռովմ' Աերոն
կայսրը, որու ժամանակ երբ Յակոբ տեսունեղ-
բայրը նահատակեցաւ (62), և իւր Շ մաւսն եղ-
բայրը տեղը յաջորդեց, Հրէայնէրը նախանձե-
լով քրիստոնէից բազմանալուն վրայ, մանաւանդ
իրենց ընտիր ազգ բըլալուն վրայ սպարճենալով՝
Հռովմայեցւոյ դէմ կը մաքառէին, և անոնց
ըւծը իրենց ծանր կու գար. և որովհետեւ ի-
րենց անօրէնութեանց թիւը լեցուած էր, ուս-
տի և կործանումնին ալ մօտ էր : Աւ Աստուած
թոյլ կու տար դատաւորաց ձեռօք զանազան
նեղութիւններ կրելու : Այն միջոցներուս (62
թուականին) Յեսու անունով մէկը երեւնա-
լով Տաճարի մէջ կ'աղաղակէր ու կ'ըսէր . « Չայն
բարբառոյ յարեւելից, ձայն յարեւմտից, ձայն
ի չորից հողմաց, բարբառ ՚ի վերայ Արուսաղէմի
և Տաճարի, և ՚ի վերայ արանց և կանանց, և
ամենայն ժողովրդեանն » : Աւ յետ այնօրիկ ըս-
տէս ստէս գիշեր և ցօրեկ կը կանչէր . « Այն,
վայ, վայ Արուսաղէմի » : (Թէպէտ այս ահռելի
ձայնը դադարեցրնէրու համար շատ կը ծեծէին
զինքը, բայց երբէք չանասլէն յետոյ, եօթը տա-
լի ամէն տեղ նոյն զարհուրեցուցիչ ձայնը կը
կանչէր . և երբ որ քաղաքը թշնամիներէն սա-
շարուեցաւ, սրօրսպաց վրայ շրջելով՝ բարձր ձայ-
նով մը վերջին անգամ սօսաց . « Այն Տաճա-

րին, վայ քաղաքին, վայ ժողովրդեան, և յետոյ
աւելցուց, վայ և ինձ ալ » . և նոյն պահուն
քարրնկէց մեքենաներէն մէկը մեծ քար մը իրեն
զարնելով մեռցուց :

Իսոյց ասկէ ուրիշ նշաններ ալ երեւցաւ . 65
Թուահանին զատիկի տօնին, կէս գիշերուան
մէջ յանկարծակի Տաճարին սղնձէ դուռը ինք-
նին բացուեցաւ . և օդը լուսաւորեցաւ, և նոյն
օդին մէջ՝ արեւմտից կողմէն սրատերազմի կառ-
քեր, և սրատերազմող զօրքեր տեսնուեցան :
Եւ Պենտեկոստէի գիշերը քահանայները Տա-
ճարին մէջ ազմուկ մը և շխաթութիւն մը լսե-
լէն զինի, ետեւէն զարհուրելի ձայն մըն ալ լը-
սեցին թէ, « Գնամք աստի գնամք » :

47

Իսոյց այս նշաններէն մէկն ալ Հրէից կարծ-
րացեալ սրտին՝ իրենց չարիքներէն ետ դառնա-
լու կակղութիւն մը չբերին : Աւստի չորս կող-
մէն թշնամիները բազմացան, և ապստամբնե-
րը եկան Արուսաղէմի վրայ սրատերազմեցան,
և անոր մէջ գտնուած հռովմայեցի զօրքերը,
որք սակաւաթիւ քրիստոնէից հետ բնակած է-
ին Արուսաղէմ, զանոնք մինչեւ երբորդ աշ-
տարակը փախուցին : Այս երբորդ աշտարակը
առաջին Հերովդէսէն շինուած էր շատ ամրու-
թեամբ, և քանի մը օր ետքը հռովմայեցիք շա-
բաթ օրը սարսաղ գտնելով՝ ապստամբներուն
մեծ ջարդ մը տուին, և հեռացուցին Արուսա-
ղէմէն . բայց ինչ օդուտ որ այս միջոցներս Ա-

տորոց Արտիստ Վաղսա կուսակալը 25000 զին-
ուորով խաղաց Հրէաստանի կողմերը, և շատ
քաղաքներ հիմն ՚ի վեր տապալելով Ալքուսա
զէմ հասաւ, և քաղաքի սուաջ մէկ մղն հե-
ռաւորութեամբ բանակը զարնելով նստաւ :
Թէպէտ հռովմայեցւոց հետ միաբան գտնուող
հրէաները այս բանակին վրայ յարձակելով մեծ
ջարդ մը տուին, բայց վերջը իրենք յաղթուե-
ցան, և Ասորեստանի զօրքը Ալքուսաղէմը առ-
նելով՝ Տաճարին ալ տիրեցին հինգ աւուր մէջ,
և շատ կոտորած ըրին : Յետ այսորիկ Հրէայք
և Վրիստանեայք Ալքուսաղէմէն խորտակեալ նա-
ւէ մը դուրս ելլելու պէս, այս կողմ այն կողմ
ցիր ու ցան կը փախչէին : Թէպէտ մնացեալ
Հրէաները վերստին քաջալերուելով յարձակե-
ցան Թշնամեաց, վրայ և անոնցմէ քսան հազար
մարդ մեռցունելով փախուցին, բայց անօգուտ .
վասն զի իրենց մէջ մեծ խռովութիւն կար, մա-
նաւանդ օրինաց նախանձաւորներուն կողմը
բռնացեր էր միւսներուն վրայ, և Աղիազարի մը
առաջնորդութեամբ Ալքուսաղէմ մտնելով Տա-
ճարը գրաւեցին, և շատ վտանգներ գործելէն
զկնի՝ շրջակայ գաւառներէն Ադովմայեցիները
իրենց օգնութեան կանչելով, գիշեր մը քաղա-
քին գոները բացին, և յանկարծակի տասն և
երկու հազար երեւելի անձինք սրով կոտորե-
ցին : Այս մեծ կոտորածը տեսնելով, Հրէից
շատերը Արտարիա հռովմայեցւոց Ալեսպասիա
նստ զօրապետին դիմեցին, ամբաստանութիւն
մատուցանելով նախանձաւորներուն վրայօք :

Վեպարիանոս կայսր կ'ընդդրո՞ւի ի՛նչ շօրհերէն . և
 ի՛նչ որդի՞ն Տիտոս շէրտո՞ւն զէ՞ն պաշարելով կ'առնո՞ւ
 ո՞ւր Տաճարը ի՛նչ կ'ըրծուի . (69 - 70) :

48

Այս միջոցիս Արուսաղէմէն դուրս աւազա-
 կապետ մը Սիմոն անուէն , քսան հազար զին-
 ուորէ բաղկացեալ գունդ մը կազմեց , մանա-
 ւանդ իւր կողմն ձգեց քսան և հինգ հազար
 Ադովմացիները , որոնք պաշարեցին Արուսա-
 ղէմ . և այն ժամանակը հարկ համարեցին Սի-
 մոնն ալ իրեններովը ներս առնել , և անհնա-
 րին խռովութիւն տիրեց Արուսաղէմին վրայ .
 և կուսակցութիւնը երեքի բաժնուելով՝ որոնք
 իրարու արեան ծարաւի էին , խղճալի ժողովուր-
 դը կը տառապեցնէին : Իայց Վեպարիանոս
 մեծագունդ զօրքով Ադովմացեաց երկիրները
 ասպատակելով առաջ կը խաղայր , և դեռ Արու-
 սաղէմը չառած՝ Աերոն կայսրը աթոռէն ինկաւ :

Տասն և ութ ամսուան մէջ երեք կայսերք ի-
 րարու ետեւէ նստելով՝ Հռովմ սասաիկ խռու-
 վութեան մէջ կը ծփար : Այն միջոցին (69) Ասիոյ
 զօրքը Վեպարիանոս կայսր հրատարակեցին , զոր
 ընդունելով գնաց ի Հռովմ , Տիտոս որդին իւր
 տեղը դնելով : Այլ իւր թագաւորութեան երկ-
 րորդ տարին , որ եօթանասուն թուականին էր ,
 չորս լէգէոն հռովմացի զօրք խրկեց Տիտոսին ,
 որովք եկաւ՝ մանաւանդ Ասիացեաց ձեռնտու-
 ութեամբը Արուսաղէմը պաշարեց , որ երեք
 պարիսպ սւնէր : Թէպէտ երեք անգամ հաշ-

տու թիւն առաջարկեց, բայց չհաճեցան Արուստղէմացիք. յետ այնորիկ սկսաւ Տիտոս սաստիկ քարոզնկեց մեքենաներով զարնել քաղաքը, որ քառասուն օր տեւեց: Թիպէտ այս միջոցներս երեք կուսակցութեանց գլխաւորները քաղաքին մէջ մէկմէկ ամուր տեղւանք բռնած զիրար կը հարձակէին, բայց երբոր հասարակաց թշնամին իրենց վրայ յարձակուած տեսան, այն ժամանակը միաբանեցան զանիկայ մերժելու, բայց չկարողացան դիմադրաւ լինել. վասն զի քառասնօրեայ սաստիկ յարձակումէ մը ետքը թուրացան քաղաքի սրաշաղանաղ զօրքերը և բնակիչները, վասն որոյ Հռովմացիք առաջին պարսպէն ներս մտան, և հինգ օրէն ետքը երկրորդ պարիսպն ալ կործանեցին. թէ եւ Տիտոս իրենց կենաց սողատութեանը համար հաշտութեան պատգամ խրկեց՝ իրենց ազգակից Յովսեպոսին ձեռօք, բայց երբոր անոր ալ մտիկ չընելով զինքը նետով խոցեցին, բարկացաւ Տիտոս ու քաղաքի շրջապատը պարսպաւ պաշարեց, որպէս զի մէկը ելու մուտ չընէ: Յետ այնորիկ մեծ սով մը տիրեց քաղաքին մէջ, այնպէս որ մինչեւ անգամ մեռելոց և սպանելոց դիակուներք սկսան ուտել. կանանց կարգէն մէկը իւր վեցամսեայ մանուկը մորթելով եփեց կերաւ: Այս սաստիկ սովին ատենը ժանտամահն ալ դալով՝ տասն և վեց աւուր մէջ պարսպէն ի վար վեց հարիւր հազար մեռելոց դիակներ ձգեցին. ուստի Տիտոս ի գութ շարժեալ իւր պարսպին դուռը բանալով, շատերը փախան.

և ըստ Յովսէպոսի պատմութեան, հարիւր տասն և վեց հազար մեռելոց գիսակներ դրուեին դուրս հանեցին. ոմանք ալ Հռովմայեցւոց քով փախչելով անձնատուր կ'ըլլային, որոնց վերայ կասկած ընելով զօրականները, անոնց փորերնին կը ձեղքէին և կըլլած ոսկիները փորտախփներու մէջէն դուրս կը հանէին: Այս ա մէնը կատարուելէն յետոյ, դարձեալ Տիտոս վեհանձնութեամբ լուր տուաւ որ քաղաքը իրեն յանձնեն. բայց Հրէայք քաղաքը չյանձնելէն զատ՝ անոր խաղաղասէր սգւով ըրած այս առաջարկութիւնն ալ կ'արհամարհէին, և կը կարծէին թէ տկարանալու և յաղթուելու նշան էին անոնք: Կսկ հռովմայեցւոց զօրքը Հրէից այս մեծ յանդգնութեանը չկրնալով ժուժկալել, ընդդէմ Տիտոսի հրամանին Տաճարին պարխապը խնայն քանդեցին: Հրէայք այս անակնուէնի դէպքը տեսած ժամանակնին թուրացան, և հռովմայեցւոց զօրականները կրակ ձգելով Տաճարը այրեցին, թէ եւ Տիտոս շատ աղաչեց որ Տաճարը ազատեն, բայց անհնարին եղաւ. միմիայն քիչ մը եկեղեցական անօթներ ազատեցան: Այսչափով գոհ չեղան Տիտոսի զօրքերը, այլ և սրով մաշեցին ձերերն ու երիտասարդները՝ առանց խորելու անոնց աստիճանները, որոնցմէ շատերն ալ անոնց սուրէն ազատելու համար հրոյ մէջ կը նետէին զիրենք, և ոմանք պարսպէն գահալէժ կ'ըլլային: Բայց յանդուգն խռովիչները, որք ընտանի թշնամիներ էին ազգին, քաղաքին մէջ զիրար կը կտաւ

րէին, և չղբատանալէն ի զատ փութացան ամբանալ վերին քաղաքը՝ այն է Սիօնի մէջ, և ի րենց աղբականներէն ութ հազար հոգի մեռցրնելով հոն ամրացան: Բայց Արուսաղէմ գերեցաւ Հռովմայեցիներէն, և անթիւ անհամար մարդկանց դիակներով լեցուեցաւ աւերակ դարձած փողոցներն ու թաղերը:

49

Տիտոս Վրիստոսի եօթանասուն թուոյն Արուսաղէմը հիմնուցատակ ընելէն յետոյ յարձակեցաւ Սիօնի վրայ, և անհնարին պատերազմաւ սեպտեմբերի ութին՝ սաստիկ կոտորածով մը զայն ալ տուաւ: Վաղաքը մտած ժամանակը, հիւսցաւ անոր ամուր շինուածոց և անպարտելի պարսպաց վրայ, մանաւանդ երեք մեծամեծ աշտարակներուն վրայ, և այս յաղթութենէն ետքը Հրէից երիտասարդները գերի բռնելով անոնց մէկ մասը Ալգիպտոս խրկեց հոն բռնի աշխատութեան մասնելով՝ հանդիսական խաղերու մէջ սպաննել տուաւ, և ամենախաբը տղայքը գերի ծախեց, և ըստ Գովսեպոսի՝ մէկ միլիօն մարդէն աւելի սոյն պաշարման ժամանակ մեռան այլ և այլ մահուամբ, իսկ գերիներուն թիւը՝ իննսուն և եօթը հազարի կը հասնէր: Աւ այսպէս պատժեց Աստուած Տիտոսի ձեռօք տիրասպան աղգը, և հարթ հաւասար բրաւ տաճարը քար քարի վրայ չմնալով՝ ինչպէս գուշակեց Տէրն մեր: Գովսեպոս կը պատմէ թէ այս պատերազմին մէջ Տաճարին այրած ժամանակը

ներսէն ազաղակ կը լուէր, թէ « Արթամբ, ասկէ երթամք, և ալ չբառնամք » :

Տիտոս Արուսաղէմը կործանելէն յետոյ գուհի մը զօրք պահապան ձգեց անոր աւերակներուն վրայ, և խորանի եօթնաջահեան աշտանակը և մեծագին անօթները՝ որոնք կրակէն ազատած էին, և Տաճարի վարադոյրը, եւս և օրինաց գիրքը առաւ հետը Հռովմ տարաւ :

Հրէոյս նորէն իւր Լուսաղէի մէջ, որոնք Արթամնս իսկէր յետօք իրիէն իւր յրոտն : Արուսաղէի շինուելով հիւսնոս և յրիսորնայս իւր Բնակիէն : Սորիք Կեղերը իրոտելով իւր յրիքի . (70 — 327) :

Տ 0

Այսպէս Հրէից ազգը ցրուեցան և սկսան աստանդական թախառիլ բաւական ժամանակ : Յետոյ յիշեցին իրենց սեպհական հայրենի ժառանգութիւնը, և զայն շիրմնցունելու համար, յանձն առին Հռովմայեցւոց հնազանդիլ, և եկան Արուսաղէմի աւերակները ըստ կարեաց նորոգելով հոն բնակեցան : Այլ շատերը գետնի տակ խորունկ այրեր փորելով անոնց մէջ կը բռնակէին, և այսպէս մինչեւ Տրայիանոսի կայսերութեան ժամանակը քիչ քիչ սկսան շատնալ : Իսկ այս միջոցներս՝ Բարկոքեբաս անուանով Հրէայ մի երեւնալով, զինքը Սեփա կ'անուանէր, և պարզամիտ ժողովրդոց միտքը գողնալով՝ զանոնք վերստին աստամբեցոյց Հռովմայեցւոց :

ւոյ գէմ, սրնք իրենց առջի խառութիւնը թող
լով՝ թոյլ տուած էին որ իրենց հայրենի օրինօք
վարուին, և տուրքի կողմէն համարեա թէ ա-
զատ էին, և հանգստութեան մէջ բնակած :

Բայց այս աստուամբութիւնը երկար չտե-
ւեց, վասն զի 136 թուականին Տրայիանոս կայ-
սեր եղբօրորդին Ադրիանոս կայսրը, շատ հե-
ծելազօրօք Արուսաղէմ գալով՝ աստուամբներէն
շատերը կտարեց, և մնացեալները ցիր ու ցան ը-
նելէն յետոյ՝ Տիտոսի աւերած քաղաքը վերըս-
տին շրջապատեց պարսպաւ և շինութիւններ
շինեց, և Հրէայները իսպառ մերժելով՝ միայն
հեթանոսաց և քրիստոնէից թողուց որ հոն բը-
նակին, և Վողգոթայ լեռը որ քաղաքէն դուրս
էր, քաղաքին հետ խառնեց, և Արուսաղէմի ա-
նուներ իւր մականուամբ Հելլիայ անուանեց .
և Սողամօնի տաճարի մնացեալ քարերը քանդե-
լէն յետոյ Յովսափաթու ձորը լեցնել տուաւ :

Տ Լ

Ադրիանոսի քրիստոնէից Արուսաղէմայ մէջ
բնակեցընելը մարդասիրութեան համար չէր,
այլ առաւել թշնամութեամբ. վասն զի Հրէա-
ները իսպառ տարագիր ընելէն յետոյ, ձեռք
զարկաւ քրիստոնէից հաւատքն ալ ջնջելու. բայց
երբ տեսաւ որ անոնց ուրացութիւնը անհնա-
րին էր, սկսաւ թիամուղաց արձանը Քրիստոսի
ծննդեան տեղը, և Ասողկան արձանն ալ՝ Վող-
գոթայի վրայ. և Վիրոգիտէի արձանն ալ՝ կեն-
տասու Վերեզմանին վրան կանգնել տալ, որ-

պէս զի Յիսուսի փրկագործութեան յիշատակը խափանուի :

Այս ժամանակներէն քրիստոնեայք հարածա նաց և նեղութեան մտանեցան , մինչև բարեպաշտ Արստանդիանոսի ատենը . Արուսաղէմ իւր քրիստոնեայ բնակիչներովը մնացին անշքութեան մէջ և զուրկ սուրբ Տեղեաց շնորհքներէն՝ զորոնք թագուն կը պաշտէին : Բայց ինչպէս ըսինք՝ Արստանդիանոսի թագաւորութիւնը վերջ տուաւ այս հարածանաց , և սկսաւ քրիստոնէութիւնը բարձր ՚ի գլուխ սլարծել :

Սուրբ Կեղեաց նորոգումիւնը :

Ճ 2

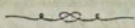
Արեք հարիւր քսան և եօթը թուականին , իւր բարեպաշտուհի մայրը Հեղինէ դժտոյն Արուսաղէմ սուրբ Տեղեաց սցեկութեան եկաւ , և Յուդայի ձեռքով Յիսուսի կենսատու Խաչք Վիպ խաչ ըսուած տեղէն մեծաւ աշխատութեամբ հանել տուաւ , և մեռեալ սրատանուոյն կենագործութեամբը միւս երկու աւաղակներուն խաչերէն որոշելով , մեծ փափաքանօք մէկ մասը իւր բարեսէր Այսար որդւոյն խրկեց , իսկ միւսը արծաթեաց տասպանակի մը մէջ ամփոփելով՝ Արուսաղէմ թողուց ՚ի մխիթարութիւն քրիստոնէից : Այլ այս անգին գանձը գտնելէն յետոյ սկսաւ անհետացեալ սուրբ Տեղերը քննել և իմանալ , և Ադրիանոս կայսրէն սուրբ

Տեղեաց վրայ դրած կուռքերը խորտակել տալով, ձեռք զարկաւ հիմնարկութեան երկնանք ման սրբոյ Յարութեան տաճարին, որ արդէն սրբւոյն հրամանաւը և Սակար հայրապետի ձեռօք սկսած էր շինուիլ: Այլ և Յիսուսի Նինգեան տեղւոյն և Համբարձման լերան վրայ սքանչելի և փառաւոր եկեղեցիներ շինելէն յետոյ, խաղաղութեամբ և աստուածատուր սխալ գեւնեքով իւր տեղը դարձաւ, և լի արդեամբ հանգեաւ ՚ի Քրիստոս:

Ճ

Այս միջոցներս քրիստոսական սիրով կապուեցան միմեանց հետ Սուսաւորիչն Հայոց սուրբն Վրիդոր և Սեղբեստրոս սուրբ հայրապետները, և բարեւոյնով կրատանդիանոս և Տրդատ թագաւորները, որոնց շահաւէտ արդեամբը սոյն շահաւէտ եկեղեցին քրիստոնէից, և ընդարձակեցաւ քրիստոնէութեան ասպարէզը: Վասն զի սոյն համամիտ և միակամ սուրբ Հայրապետները և թագաւորները իրենց բարձր հրամանաւը շինեցին և բարեկարգեցին հռչակաւոր եկեղեցիներ յարուստաղէմ անօրինական սուրբ Տեղեաց վրայ, և աշխարհիս չորս կողմէն քրիստոնէական կրօնից ազատութիւնը լսելով հաւատացեալք՝ սուրբ քաղաքը դիմեցին, և իւրաքանչիւր ազգ իւր սեպհական բնակութեան համար վանքեր և եկեղեցիներ շինեցին, և քրիստոսական հաւատքը սրբապանեցին: Այսպէս միջոցիս ըստ Ագաթանգեղոսի, Վիրակոսի

և Տաթեւայւոյն պատմութեանց, Միօն լերան վրայ եղած սրբոց Յակովբեանց վանքը, ուր որ Աբգարու կինը բարեպաշտ Հեղինէն կամար մը դարձուցած էր սուրբ Յակոբայ պատուական գլխոյն վրայ, եւս և սուրբ Վողգոթան և սուրբ Յովհաննու մատուռը Հայոց ժառանգութիւն ինկաւ : Այլ այսպէս եղբայրական սիրով վայելեցին սուրբ տեղեաց շնորհքը ամեն քրիստոնեաց ազգ, որոնք ՚ի նշան հաւասար իւրաւանց զոր ունէին սուրբ Տեղեաց վրայ, երբէք ազգ՝ Հայք, Աստիներ և Յոյներ մէկ մէկ կանթեղ կախեցին ամենասուրբ Վերեզմանին վրայ յանուն ազգին իւրեանց : Յետ այսորիկ սկսան մեր նախարարներն ալ առանձին վանքեր շինել իրենց տոհմին անունովը՝ ըստ Հայաստանի Հնախօսութեան (Էրեւ 72), և ըստ Սովսէսի Վաղանկայտուացւոյ պատմութեան (Էրեւ 100) զանազան վանքեր շինեցին ուրք քաղաքին մէջն ու բոլորաիքը եղած նշանաւոր տեղերը, որոց վրայօք իրենց տեղը համառօտ պիտի պատմենք :

Երեւոսն Լուսին : Յոլեանոս կայսեր անիրաւ հրամանը : Քրիստոնէոսութեան իրկին պայծառանալը. (37 — 363) :

Տ 4

Քրիստոնէութիւնը երկրորդ անգամ նոր պայծառանալու սկսած ժամանակ, Աստուած ուզեց նորագոյն նշաններով աւելի փսոսաւորել զայն յաչս Հրէից և հեթանոսաց, ուստի 352

Թուահանին Աիւրեղ հայրապետի ժամանակ, յանկարծակի լուսեղէն խաչ մը երեւցաւ երկրնքի երեսը, որ Վողգոթայէն ցորնալով դէտլի ձիթենեաց լերան վրայ տարածուեցաւ ու մնաց երկար միջոց մը ցորեկ ասեն, որուն զարմանառքանչ երեւումը ամենքը հիացոյց և ապշեցոյց: Այս հրաշալի տեսիլը քրիստոնէից հաւատոյ խարխիւրը ամրացնելէն ի զատ՝ բաղմաթիւ անձինք Վրիստոսի հաւատալով՝ Աիւրեղ հայրապետի ձեռօք մկրտուեցան, որ նոյն մկրտաութեան աւազանը մինչեւ ցայսօր սրբոց Յակովբեանց վանքը՝ Ս. Ստեփաննոս անուանեալ եկեղեցւոյ որմոյն մէջը դրուած է արեւմտեան կողմէն, և Աիւրեղ հայրապետի տօնախմբութեան օրը սուրբ պատարագ կը մատուցուի նոյն աւազանին վրան:

55

Արբոր սուրբ տեղերը երկու սրբազան Հայրապետները և երկու բարեպաշտ Թագաւորները սկսեր էին պայծառացնել, չարն սատանայ նոր փորձութիւն մը հանեց եկեղեցւոյ վրայ: 361 թուահանին ուրացողն Յու լիանտո Թագաւոր բնաջինջ ընել կ'ուղէր բոլոր քրիստոնեաները, տաստիկ հրամանաւ վերստին կուռքերը կանգնեցրնել տուաւ սուրբ Վերեղմանին և արիւնամած Վողգոթայի վրայ, և Յիսուսի անսուտ վճիռը ոչինչ համարելով՝ զոր տուած էր Տաճարին համար, ըսելով՝ Թէ քար քարի վրայ շմնայ, զանիկայ սուտ հանելու հա-

մար հրամանն ըրաւ Հրէից ազգին, որ Տխտտսին ձեռօք աւերեալ Տաճարը կրկին շինեն : Իսոյց վերնախնամ Տեւչու-Թիւնը միշտ չարախորհուրդ մարդկանց գործը կը խափանէ այլև այլ սրամտառներով, ինչպէս որ այս Տաճարին շինութեան ալ արգելք եղաւ. հիմը փորած ժամանակ կրակ ու բոց մը դուրս ցատկելով՝ հոն աշխատող Հրէաները և Տաճարին համար սրաւրաստուած ամեն նիւթերը այրեց մոխիր դարձոյց, որով գործը խափանուեցաւ : Այս այրմանէն միմիայն Տաճարի սրարսպի մէկ անկիւնը աննիսա մնաց, որ մինչեւ ցարդ կը տեսնուի և Աբրովամ ըսուած աղբիւրի կողմը կ'ընաց հարաւային կողմէն :

Յ 6

Յուլիանոս որ Պարսից գէմ պատերազմի կ'երթար այն ժամանակ, չարաչար սատակեցաւ ճանապարհին, և տեղը յաջորդեց Յովիանոս. (363) որ ըստ Ազիկեղեցական պատմութեան քրիստոնէոյ էր կրօնքով, և խիստ բարեսէր և կրօնասէր, վասն որոյ իրեն սրբազան պարոք համարեց սուրբ Տեղերը մաքրել և սրբել, և ըսկիզբ ըրաւ ամեն կուռքերը խարտակելու, կուտուռները կործանելու, և անոնց տեղ եկեղեցիները սրայծառացուներու, մանաւանդ հրամանն ըրաւ որ սուրբ Տեղեաց կուռքերը բոլորովին խորտակեն և անհետանան, և այն տեղերը սրայծառանան քրիստոնէական հաւատով, և Աստուծոյ սրաչտօնը անխափան կատարուի բոլոր իւր իշխանութեան ներքեւ եղած երկիրները :

Պարսիկ կ'անունն շխրոսալէ՛՛մ . և սորբ Խալը Գերի
 էլ Կանին . նորա Վերադարձը . (363 — 629) :

Ծ 7

Այս աղետալի դէպքերը կրելէն յետոյ, Երուսաղէմ մինչեւ Փրկչի 614 թուականին քարոզութեան մէջ էր . յետ այնորիկ յունիս ամսոյն մէջ Պարսից Խոսրով Աբուսը ըսուած թագաւորը՝ որ Շահաբարազ, կամ Սազման ալ կ'անուանէր, իւր Եռազմայուզան Խուռէմը Յունաց Հերակլ կայսեր վրայ պատերազմի խրկեց, որ Երուսաղէմ ալ գալով և անհնարին կոտորածներ տարով սուրբ քաղաքն առաւ, և յիսուն և եօթն հազար մարդ կոտորելէն զկնի, երեսուն հազար մարդ, և փրկչական սուրբ Խաչը, և աւանց հետ Օլաբարիս պատրիարքն գերի տարաւ Պարսկաստան . ուր սուրբ Խաչը Խոսրով թագաւորին կռոց մեհեանը դրուեցաւ, ՚ի նախաւորինս Հերակլ կայսեր . (Սեբէոս . Երեւ 156) :

Օլաբարիս պատրիարքի բացակայութեան ժամանակ ըստ Սեբէոսի պատմութեան, Սնգեստոսը փոխանորդ կարգեցին . որ շատ խնամք տարաւ սուրբ տեղեաց նորոգման, և մխիթարական նամակ մ'ալ գրեց սրբազան Արմիտաս Աթուղիկոսի Աջմիածնաց, և պատասխանն ընկալաւ լի իմաստնական և մխիթարական բան իւր (անդ Երեւ 131) :

Օլաբարիս պատրիարքը և կենսատու խաչը երկար ժամանակ գերութեան մէջ չմնացին . որովհետեւ 629 թուականին Հերակլ կայսեր

ձեռնատու լինելով Խուռեմայ Կոստրով թագաւորի փեսային, սպաննել տուաւ այն ժամանակի Պարսից Արտաշէր թագաւորը. և անոր տեղը յաջորդեցոյց զԽուռեմ, որ ըստ խոստման իւրում սուրբ Կաջը Կոստանդնուպօլիս դարձուց մեծ պատուով, և Հերակլ կայսր հետը առած հանդերձ ժողովրդեամբ և Պատրիարքաւ Արուսաղէմ եկաւ. և կենսատու Կաջը իւր տեղը դնելով՝ Վերացման Կաջի տօն կատարելը սահմանել տուաւ, որ մինչեւ ցայսօր կը կատարէ անխափան սուրբ եկեղեցին :

ՏՅ

Ասոր վրայ չորս տարիի չափ հազիւ անցեր էր, երբ Արուսաղէմ նոր փոփոխութիւն մը կրեց, և քրիստոնէութեան ազատութիւնը քիչ մը վերանգեցաւ : Արովհետեւ Արուսաղէմի սահմանները դանտուող Հրէից շատերը ապստամբած էին Հերակլ կայսրէն, ուստի 633 թուականին՝ չորս կողմէն մանաւանդ Ադեսիս քաղաքէն դիմեցին հազարացւոց Աբդալայի սրգի Վահմէտին, որ դայ իրենց օգնութեան հասնի, և ազատէ զիրենք Հերակլի իշխանութենէն : Այլ նա եկաւ բազմաթիւ զօրքով՝ երեք անգամ պատերազմեցաւ Հերակլի եղբայր (մեծօրոսի հետ և յաղթեց. և Յորդանան գետէն անցած ժամանակը Արուսաղէմի բնակիչ քրիստոնէայները երկիւղով պաշարուած, կենսատու Ս. Կաջը և եկեղեցական սպանները Կոստանդնուպօլիս առաքեցին՝ ապահովութեան համար :

Հագարայի: Կանոնն շերտաւորէ: Լոմեր Կասպ-
 ասպայի ճշիւիւ: Ս. Յարութեան Տաճարի և ուրիշ
 սուրբ փեղեայ սարափոր-իւնը. (633 - 972):

§ 9

Թէպէտ Մահմէտ իւր վերահաս մահուամբն
 շխարողացաւ իւր բաղձանացը հասնիլ Արուսա-
 ղէմի տիրելով, բայց իւր երկրորդ յաջորդը,
 այսինքն Լոմեր Կաստուսայ ամիրայեւորը շատ զօր-
 քով 637 թուականին շատ քաղաքներ առնելով,
 Յունաց Սոֆրոնիասի պատրիարքութեան ժա-
 մանակը Արուսաղէմն ալ առաւ: Այլ այս Լո-
 մեր Կաստուսային համար կը պատմուի թէ հան-
 դիսաւոր օր մը Սոֆրոնիասի հետ միատեղ սուրբ
 Յարութեան երկնանման Տաճարը մտած ժա-
 մանակ, անոր փառաւորութեանը շատ դովու-
 թիւն տալէն զինի, ուղեր է որ իւր ազգն ալ այն-
 պէս փառաւոր Տաճար մը ունենայ, ուստի կ'ա-
 ռաջարկէ Պատրիարքին որ յարմար տեղ մը ցու-
 ցնէ իրեն. և նա կը տանի զինքը Սողոմոնեան
 Տաճարի տեղւոյն վրայ որ աղբիւս դարձած էր՝
 կանգնեցունելով կ'ըսէ. Ահա յարմար տեղ այս
 կրնայ ըլլալ. քանզի Սողոմոնին շինած հրաշա-
 կերտ Տաճարին տեղն է, զոր Տիտոսի ժամա-
 նակէն մինչեւ ցարդ աւերակ մնացած է: Ամի-
 րայեւոր Պատրիարքէն շնորհակալ ըլլալով՝ ան-
 միջապէս Տաճարին հիմը փորել կուտայ, և իւր
 ազգին համար վայելուչ մկկիթ մը կը շինէ: Այլ
 պատմեն նաեւ թէ Լոմեր սուրբ Յարութեան
 Տաճարին մէջ չէ ուղած բնաւ իւր կրօնքին պա-

Հանջման համեմատ օրական աղօթքն ընել, որ պէս զի հետագայ կրօնակիցք իւր աղօթքը պատճառ ընելով՝ հրաշուօր Տաճարը քրիստոնէից ձեռքէն չյափշտակեն : Այս և դաշնոց գիր ալ տուաւ Սոփրոնիտին, ինչպէս և Հայոց սուան ձին Պատրիարքին ալ տուած էր, որ չլլայ թէ այն տեղը եղն կանչեն, այլ միշտ ապահով մը նայ քրիստոնէից ձեռքը :

Սուրբ Յարութեան տաճարին նոյն ժամանակի ունեցած ձեւոյն և շէնքին, նոյնպէս ուրիշ սրբաղան տեղեաց և եկեղեցեաց վրոյց Սովսէս Ազղանկոյտուային այսպէս տեղեկութիւն կուտայ :

«Անձնաչափ կենարարին Քրիստոսի լայնութիւն տասրանամտրած վիմին գիրկ և կէս հեռի են ՚ի միջի գմբէթին որբոյ կենարար Վերեզմանէն, և ՚ի վերոյ եկեղեցւոյն, որ շինեալ է 100 կանգուն բարձրութիւնն և 100 կանգուն լայնութիւնն՝ բոլոր յայս և յայն կողմն երկոտասան սիւնք ներքոյ, և երկոտասան ՚ի վերոյ վերնատանն, և յայն վերնատանն գեղարդն և լուսունքն և սիւլառաւին Քրիստոսի պատեալ ոսկւով : Իսկ եկեղեցին կաթուղիկէ, որ մտտուռն անուանի, որ է Վիւտ խաչի՝ 20 կանգուն հեռագոյն ՚ի Յարութենէն, 65 սիւն վեր և ՚ի ներքոյ երկայնութեան : Իսկ սուրբ Վողգոսթայի եկեղեցին 10 քայլ հեռի է ՚ի Յարութենէն, որ Ագաճոյ գերեզման կոչի, և ՚ի վերոյ՝ սեղան խորհրդոյ, յորում խաչեցաւ Քրիստոս ՚ի վիմին վերայ : Իսկ սուրբ Սիօն եկե-

զեցին Տիով աստարիզաւ բացագոյն է ՚ի Յաւրութեանն, 100 կանգունն ՚ի յերկայնն և 70 ՚ի լայնն, 80 սեամբք կամարակաղօք. և չէ վերնասանօք, այլ թարբ կապեալ է փայտեայ, և սրակ փշոյն կայ ՚ի կախ գլխարբէն, որ եդին Ահնարարին ՚ի գլուխ: Այլ յաջմէ եկեղեցւոյն վերնասառնն խորհրդոյ և փայտեայ գմբէթ, յարում նկարեալ է զնթրեացն խորհուրդ Փրքիչին, յարում է սեղան խորհրդոյ, և սրատարագ մատչի ՚ի վերնոցարկին Սիօնի, և վերնասառն մի լինի: Այլ սուրբն Սիօնի ընդ աջմէ խորանն Պիղատոսի, որ Ասպպաթա անուանի. և վէմն յարոյ ՚ի վերայ կայր Փրկիչն առաջի Պիղատոսի, յոր ստից տեղն երեւի ցարդ եւս, և աւազանն ներքոյ նորին, ուր զաշակերտացն լուաց զտան, և յահեկէ Սիօնի բանտն, ուր զՔրիստոս արգելին. անդ սեղան է, և սրատարագ մատչի: Այլ յայնմ տեղւոջ ուր զսուրբ Ալուսին դազազան կալաւ Հրեայն սրտաքոյ քազաքին չտալ թաղել՝ գմբէթ կապեալ ՚ի չորից սեանց, և սեանցն սղնձի խաչ զպեցուցեալ, որ են մարմարիոնք. և անտի ցվայր 250 քարեայ աստիճանք մինչեւ ցտուրբ գերեզմանն Ալուսին որ ՚ի ձորն Գեթսեմանի, և անտի մինչեւ ՚ի լեառն ձիթենեաց ուտի վերացաւ Քրիստոս՝ 800 աստիճանք: Իսկ ՚ի տեղւոջ Համբարձմանն ըստ Յարութեան եկեղեցւոյ ձեւոյ գեղեցկաւեսս գմբէթաձեւ շինուած 100 կանգուն յերկայնն, և 100 լայնն, անտի երեւի Յորդանան գետ և Հովր լեառն և բազում գաւառք: Իսկ

Բեթղէհէմ հեռագոյն է ՚ի Յարութենէն 220 հրասախ յարեւմտից կողմանէ : Չափ մեծութեան եկեղեցւոյն 200 կանգուն յերկայնս, թիւնն և 100 ՚ի լայնն, 90 սեամբք մարմարիս նովք, քարեայ կամարակապ, և ՚ի նմա է կրկին այրն, զոր Աբրահամ գնեաց ՚ի կալուածս շիրմացն : Ալ ՚ի ներքոյ բեմին սուրբ Այրն և Սբ սուրն, ուր սեղան է և սրտարագ մատչի : Ալ յաջմէ եկեղեցւոյն մատուռն, յորում մանկանցն սպանեւոցն ՚ի Հերովդէէ նշխարք սահին : Ալ անտի յարեւմտից կուսէ ըստ Յորդանանու կողմանէ 3 ասպարիզօք հեռի ՚ի Բեթղէհէմ, հովանոցն, ուր (գոն) երկու եկեղեցի . 7 հրասախ հեռի է Ալքուսաղէմէ յարեւելից կուսէ, ուր Փրկիչն մկրտեցաւ . յորում եկեղեցի սպառչէն խաչանման յարմարեալ՝ 80 կանգուն երկայն, և 80 լայն, երեք սեղան խորհրդոյ, և սրտարագ մատչի, և ըստն ձիթենեաց Ալքուսաղէմի յարեւելից կուսէ լինի ։

Չմէլիկ կայսրը կ'առնու Ղարս-սաղէմ Հայ դօրաց օգնութեամբ : Արա նամակը աւ Ալքուսաղէմ (972) :

60

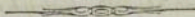
Ալքուսաղէմ 335 տարի շափ Հագարացւոյ ձեռքը մնաց մինչեւ 972 թուականին, յորում Յովհաննէս Չմէլիկ որ ազգաւ Հայ էր, Յունաց Աիկեփար կայսեր տեղ յաջորդելով ՚ի կոստանդինուպօլիս, և Ալքուսաղէմի թագաւորէն շատ զօրք

առնելով՝ խաղաց Մտորեատանի կողմերը, և շատ քաղաքներ առնելէն ետքը՝ եկաւ սուրբ Արուսաղէմն ալ առաւ այլազգեաց ձեռքէն, և շատ քաջութիւններէն և յաղթութիւններէն զկնի, Հայոց զօրքերը մեծամեծ պարգեւներով և շքանորհալի նամակաւ մը ետ խրկեց, և այս է նոյն նամակին համառօտութիւնը, զոր Սմբատ Վահրամի պատմութեանը մէջէն առնելով հաս կը նշանակեմք :

“ Աշտոյ արքայի Հայոց մեծայ՝ հոգեւոր որդւոյ խնոյ ՚ի Տէր խնդալ :

“ Օանկոյէ իմաստութիւն քո, թէ որչափ եղէւ սղորմութիւն Աստուծոյ ՚ի վերայ մեր, և ետ մեզ յաղթութիւն ՚ի վերայ թշնամեաց մերոց, զօրութեամբ և սղորմութեամբն Աստուծոյ մաշեցաք զզօրս Տաճկաց ՚ի սուր սուսերի, և զմնացեալս հարկատու կացուցաք : Ալ յետ բազում յաղթութեան եկին առ մեզ Արամլայէ և Արուսաղէմէ շատ աղաչեցին տալ մեզ հարկս, և առնուլ ՚ի մէնջ զօրաւորս, և թափեցաք զսուրբ Վերեղմանն ՚ի ծառայութենէ Տաճկաց, և շահեցաք ՚ի Վաբաւնն զհողաթափն Վրիստոսի, և ՚ի Ռերիտոն զպատկերն Վրիստոսի, զոր յետ ժամանակաց Հրէայք խաչեցին : Ալս և զհերս Յովհաննու Մկրտչի, և տանեմք աստուածապահ քաղաքին մերոյ Արատանդինուպօլսոյ ՚ի պահպանութիւն և ՚ի պաշտպանութիւն : Ալ զայսոսիկ լուեալ Աշտոյ արքայի Հայոց, առաքեաց զբազում

եպիսկոպոսս, և զՊանտալեւոն ՚ի Պօլիս, և կատարեցին զմեծ հանդէս՝ վասն սուրբ Պատկերի և հողաթափի Փրկչին, և հերացն Յովհաննու, և այլն ։

Երոստողէմ Պափիֆեանց, յետոյ Սելլոփեանց և Որդոփեանց յետոյ կ'անցի : Եյն ժամանակի եկեղեցոյ շէնքս իսալայիէր : Իբրեւն Երոստողէմն . (1011 — 1187) :

61

Իայց Երուսաղէմ երկար ատեն չմնաց քրիստոնէից ձեռքը . վասն զի 1011 թուականին Եգիպտոսի Պաթիմեանց հարստութենէն Հաբիմի Խալիֆէ Վանսուր՝ Երուսաղէմն առնելով, Սարութեան Տաճարը կործանել տուաւ՝ Յունաց ստութեանը շիրնալով հանդուրժել, որոնք կ'ըսէին թէ՛ Օչակի ճրագարացի երեկոցին հըրաշալի հուր կ'ելլէ սուրբ Վերեղմանէն :

Երեսուն և եօթն տարիի չափ աւեր մնաց սուրբ Վերեղմանը, մինչեւ Հաբիմի որդին Վահիր յաջորդելով, խաղաղութիւն ըրաւ քրիստոնէից հեա, որոնց խնդրանօքը հրաման ալ չնորհեց որ սուրբ Վերեղմանի Տաճարը նորոգուի : Եյս շինութեան ծախսուց Վահիրի մամը Վարխամ անուն՝ որ քրիստոնէաց էր, նմանապէս և Յունաց Արատանդին Վնոմախոս կացորը հանգանակեցին : Իսկ Երուսաղէմ Վահիրի մեռնելէն ետքը դարձեալ տառտարանաց մէջ ինկաւ, Պաղեստինի երկրին իշխանութիւնը Սելյուկ

եան և Արդուգեան և ուրիշ ցեղեր իրարու ձեռքէ յափշտակելով՝ բրիտանեկոց խաղաղութիւնը կը վրդովէր և եկեղեցին կ'անշքանայր : Սինչեւ որ անոնց բողոքները և վիշտերը Աւրուսացւոց ականջն հասնելով՝ երեւելի իշխաններ, գուքսեր ու սարսններ սոք ելնելով և շատ ժողովուրդ հետերնին առած, սրոնք Խաչակիր կոչուեցան ուսերնուն վրայ խաչի նշան կրելնուն համար, ու դիմեցին զէնքով և մեծամեծ պատրաստութեամբ դէպ ՚ի արեւելք 1099 թուականին, և շատ երեւելի քաղաքներ և աւաններ առնելով Ալլուսաղէմ՝ եկան, և քառասուն օր պաշարելով զայն, առին Տաճկաց ձեռքէն : Սոյն միջոցին Ալլուսաղէմաց մէջ գտնուեցաւ մեծն Վրիգոր վկայասէրը՝ որ սուրբ Տեղեաց ուխտի եկած էր : Իսկ խաչակիրք Ալլուսաղէմ քաղաքը առնելէն յետոյ Աթթիֆրատսը թագաւոր հացուցին անոր վրան, և անոր յաջորդեցին իրարու ետեւ երկու Պաղտին թագաւորները, Ֆուլգանը, երրորդ Պաղտինը, Ալմերիկը, չորրորդ Պաղտինը, Վուխտն Աուսինեանը, ու ընց գերեզմաններն ալ Ս. Յարութեան երկնանման Տաճարը մտած ժամանակ Վրիատտի Ս. պատանատեղւոյն դիմացը կ'իյնան, որ հիմաց Յունաց Տաճարի պատին տակն է :

Աթթիֆրատոս թագաւորին համար կը պատմուի թէ բարեօխրտ լինելով շատ բարեկարգ ու թիւններ ըրաւ, և յետոյ կանոնիկոսարան մը և անոր մերձ փառաւոր սպառտ մը շինեց, ու ըուն մէջ Խաչակիր զօրքերը բնակեցոյց : Այս

միջոցներս (1169) Հեթմոյ մայրը և Ներսէսի
 Լամբրոնացւոյ Հահանդուխտ մայրը բազում
 մեծամեծ սրարդեւներով ուխտի եկան սրբազան
 անօրինական Տեղեաց :

Սալահատպին Կառնո Ղևրոսաղէճ : Սորբ Յալո-
 Բայ Ժանչը Կրիէ Հայոյ իւր պարգեւէ . (1187-1266) :

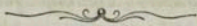
62

Սելթսուէն և սելթ տարիի չափ Կաշակրաց
 ձեռքը մնաց Լըրուսաղէճ . յետոյ Լըրուսալ Սա-
 լահատպին , որ Լըգիպտոսի Սուլթանն էր , զօ-
 րանալով և շատ քաջութիւններէն ու յաղթու-
 թիւններէն ետքը Լըրուսաղէճ եկաւ և Լաաի-
 նաց Գուխտոն վերջին թագաւորը և մեծամեծ
 իշխանները բռնելով շատ նեղութիւններ տը-
 ւաւ , վերջապէս տուգանքներ և գանձեր առ-
 նելէն ետքը արձակեց , և ինքը տիրեց Լըրուսա-
 ղէմին և անոր սահմաններուն (1187) : Այս այն
 Սալահատպինն է որ , ըստ Սարինոսի պատմու-
 թեան սուրբ Յարութեան զանգահատուէր
 քանդելէն յետոյ , ամենափառաւոր Տաճարն
 ալ ձեռք զարկաւ քանդելու . բայց ուրիշ տէ-
 րութիւններ միջնորդ լինելով , Կոստանդինու-
 սօրոյ Կալաթիոյի Արայ ճափսին Յունաց թա-
 գաւորին նորադել տուին , որպէս զի նոյն ամե-
 նափառաւոր սուրբ Յարութեան Տաճարը չը-
 քանդէ :

Եւ ըստ պատմութեան Հաննա վարդապետի, Սալահատտին Սուլթանը նախանձեցաւ նաեւ Հայոց սեպհական վիճակին վրայ, այն է սուրբ Յակոբայ վանուց և եկեղեցւոյ, որ Տրդատայ և Կրտսանդիանոսի ժամանակէն սկսեալ իրենց ձեռքն էր հաստատուն կերպով, և մինչեւ անգամ Իսաչակրաց իշխանութիւնը չէր ուղած յափրջտակել: Բայց Սալահատտին անոր բարձրութեան և շնաշխարհիկ գեղեցկաչէն փառաւորութեան ցանկալով կը բաղձար իւրացուցանել, ուստի կ'ըսէ Հաննա սրտամիջը. «Արբոր Ազխպտոսի Սուլթան Սալահատտին եկաւ Վատինաց ձեռքէն այս սուրբ քաղաքս առաւ, մեր սուրբ Յակոբայ վանուց գեղեցկութեանը և բարձրութեանը զմայլելով՝ կ'ուզէր իւրացուցանել զայն, որ այն ժամանակը Հայոց ազգին լուսաւոր աչքը պիտի խաւարէր: Արբոր կը մըտաբերէր այս գործը կատարելու, մեր օրհնեալ ազգը արք և կանայք ծերք և տղայք, արտասուաթոր աչօք և կսկիծալի աղէտիւ, մորմնքեալ սրտիւ անոր նախորարներուն ոտքը խնարով, մանաւանդ բարձրեալն Ատուած միջնորդ կը բռնէին, որ չզրկէ Հայոց ազգը իւր բնիկ հայրենի ժառանգութենէն: Արբոր լսեց Սուլթանը մեր ազգին անմխիթար սղբերը և արտասուաց հառաչանքները, մանաւանդ բարձր ձայնով բարձրելոյն Ատուածոյ մեծ անունը անոր լսելեացը կրկնուելով ՚ի գութ շարժեցաւ, բայց

ոչ բողոքովին շնորհեց : Այն, ըսաւ, պիտի տամ
 ձեզի ձեր Մարեաղուսն, այսինքն սուրբ Յա-
 կոբը, բայց ոչ այժմ : Ահաւստիկ կը հրամայեմ
 որ անոր լուսամուտը՝ նոյնպէս դուռները կըն-
 քուին, և ներսը նշան մը կը դնեմ մինչեւ որ
 Վասնասիոսէն դառնամ. եթէ եկած ժամանակս
 անոր մէջ դրած նշանս գտայ ինչպէս որ դրի,
 այն ժամանակ ձեզ կը շնորհեմ : Ինչպէս որ
 ըսաւ, այնպէս ալ կատարեց : Ատն զի աւագ
 խորանի կանթեղը վառ թող տարով առանց մե-
 կու մը գիտութեան, գնաց Վասնասիոս : Իսկ
 մեր եկեղեցականները անձարանալով՝ եկեղեց-
 ւոյ դաւիթը պատէն քանի մը քար հանելով
 մերձ եկեղեցւոյ դրան, պատուհանաձեւ փոքր
 խորան մը շինեցին յանուն սրբոյն Վեորդայ ե-
 բազահաս վկային, և անոր սուաջը կը կատարե-
 ին ժամերգութեան պաշտօնը, և նոյն փոքրիկ
 պատուհանին մէջ պատարագ կը մատուցանէին,
 և զԱստուած կ'աղաչէին որ այցելութիւն ընէ
 իրենց կրօն թշուառութեանցը : Այս սու-
 ժանելի ներգութեան և երկբայութեան մէջ եօ-
 թը տարի մնացին, մինչեւ որ վերոյիշեալ Սու-
 թանն եկաւ, որուն դիմաւորելու գնացած ժա-
 մանակ յիշեցուցին իրեն : Այն ժամանակը թա-
 գաւորն խուռն բազմութեամբ գալով եկեղեց-
 ւոյն դուռը բացաւ և դիմեց գէպ ՚ի աւագ-
 սեղանը, և Աստուծոյ շնորհօք և սրբոց Յա-
 կովբեանց զօրութեամբ և միջնորդութեամբ,
 իւր գաղտնի նշանակած կանթեղը տակաւին
 վառ տեսնելով՝ որուն շրջապատը տարդի ու-

տայններ հիւսուած էին , յայտնապէս ըսաց , թէ այս եկեղեցւոյս Հայոց ձեռքը մնալը առանց Աստուծոյ կամացը չէ : Աւստի ես ալ բոլորովին կը հաւանիմ և կը հաստատեմ՝ որ այս վանքս Հայոցն է , և անոնց ձեռքը պիտի մնայ : Նա և վանքի դրանը վրայ իրենց օրինաց համեմատ արաբերէն լեզուաւ անէծք գրեց , որպէս զի մէկը այս վանքս Հայոց ձեռքէն չհամարձակի առնելու , և նոյն գիրը մինչեւ ցայսօր անեղձանելի կը մնայ :

Ի Էնն շէրուստան և շէրուստ Բ յարուսաղէմ կո-
 փան . իրենց շէրուստաները . (1266 — 1301) :

64

Հաղար երկու հարիւր վաթսուներկու թուա-
 կանին , Հայոց առաջին շէթում թագաւորի
 արքայորդի Ալեոնը , որ գերի գնացած էր Ալ-
 գիպատս , հրաման առնելով՝ Ալգիպատսէն կա-
 պանօք Այրուսաղէմ եկաւ սուրբ Տեղեաց
 ուխտ և երկրպագութիւն ընելու , և դարձաւ
 իւր տեղը : Այլ 1269 թուականին գերութենէն
 ազատելով Ալիլիկիա գնաց իւր վախճանեալ հօրը
 տեղը թագաւորեց , և շատ բարեկարգութիւն
 ներէն զինի , սուրբ Յակոբայ վանուց կից սուրբ
 Հրեշտակասպետի վանքին պարիսպը շինել տը-
 լաւ , և իւր թորոս որդին որ Այրուսաղէմ
 մեռած էր , ՚ի յիշատակ անոր՝ սուրբ Յակոբայ
 վանքին մէջ սուրբ թորոս անունով առանձին

մատուռ մը շինել տուաւ , և հան հիւսիսակող
 մը սլառին մէջ ամկոսիուած է (Թորոսի մարմինը :
 Սոյն եկեղեցւոյ մէջ երեք անգամ հանդիսաւոր
 տօնախմբութեամբ սլառարագ կը մատուցուի :
 Այս մեծ սահոց մէջ առաջին շարաթօրը՝ (Թե-
 սոքորոսի զինաւորին տօնախմբութեան սլառաւ
 աւ : Այրորդ՝ (Թադէոսի առաքելոյն և Սան-
 դիստոյ կուսի տօնին : Այրորդ՝ Սերկեռիսի զի-
 նաւորի տօնին : Ահեղեցիին աւագ խորանը կա-
 ռուցեալ է յանուն սրբոյն (Թեոքորոսի , և ձա-
 խակողմը առանձին մատրանաձեւ սեղանը յա-
 նուն Սերկեռիսի , և աջակողմն ունի պահա-
 րան մի և խորան յանուն սրբոյն Արապետի ,
 և խորան մը ևս արտաքոյ մեծ դրան հարաւային
 կողմը՝ յանուն (Թադէոսի առաքելոյն և Սան-
 դիստոյ կուսին :

65

Իսկ սուրբ Հրեշտակապետի վանքը՝ որու
 սլառիսպը միայն շինել տուաւ Սեւոն Թագա-
 ւորը , խիստ հին ժամանակէ ՚ի վեր շինուած էր ,
 զոր ոմանք Հեղինէ դշտոյին , այսինքն Աբգարու
 Թագաւորի տիկնոջ կ'ընծայեն : Այս ինչպէս որ
 Հաննա վարդապետ կը սլառմէ և ուրիշ օտա-
 թաղի սլառմիչք ալ կը վիայեն , այս վանքս Ան-
 նայ քահանայապետի տունն էր , ուր որ կե-
 նարարն մեր Յիսուս մատնութեան գիշերը
 քաղաքին աղբիւսաց դռնէն բերելով , դատա-
 ւորի դիմացն հանեցին՝ մահուան և անիրաւ-
 վճիւր կտրեցին : Այս վանուցս մէջ ձիթենի

ծառ մը կայ, որուն կապեցին զՅիսուս, և ՚ի յիշ
 շատակ այս սոսկալի և ահեղ շարձարանաց մեծ
 թագուհին եկեղեցի շինել տուաւ, գեղեցիկ
 ձեւով ու քարաշէն, մէջ տեղը բարձր և երկու
 կողմերը ցած, և երեք խորանաւ նուիրեալ յա
 նուն սրբոց Հրեշտակապետացն Վարդիէլի և
 Սէբուստիանի: Այլ հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը
 պղտիկ մատուռ մը կազմուած է, որ է Վրիս
 տոսի առաջին բանառ, և կից է սուրբ ծառայն.
 Իսկ եկեղեցին չորս քառանկիւնի սիւներու վը
 րայ կառուցեալ է: Հարաւային կողմը աւան
 դատուն մը կայ, զոր Հայոց ՌՃՅԴ թուականին
 Վրիգոր շղթայակիր սուրբ հայրապետն մեծա
 ցոյց, և Հռիփսիմէ սուրբ Արուսին անունովը
 գեղեցիկ սեղան մը շինեց, որ և սուրբ կուսին
 գազաթէն մաս մ'ալ նոյն սեղանին տակը ամ
 փովեց: Այլ այս սուրբ հայրապետը սուրբ Հրեշ
 տակապետի վանքն ալ սպիտակացուցանելով
 համարեա թէ նոյն վանքը վերատին նորոգեց, և
 շատ սրատկերներ նկարել տուաւ, որով եկեղե
 ցին առաւել պայծառացաւ ՚ի պարծանս ազ
 գիս Հայոց: Յիշեալ վանուցս մէջ կը բնակին
 մինչեւ ցարդ յաշխարհէ հրաժարուած պառա
 ւունք, կամ կոյս մարապետները, որոնք իրենց
 հոգեպահիկ կերակուրը սուրբ Յակոբէն կ'ըն
 դունին: Այլ քաղաքի Հայ ժողովուրդները բաց
 ՚ի հանդիսաւոր օրերէն, այս եկեղեցիս կուգան
 աղօթքի և ժամերգութեան. և երկու դուռ
 ունի, մէկը կը բացուի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ
 Ղեմարանի կողմէն, իսկ միւսը Հայոց թաղին մէջ:

66

Հայոց երկրորդ Հեթում թագաւորը Ազխատոսի սուլթանը յաղթելէն ղկնի, մեծ փառօք և հանդիսով սուրբ Արուսաղէմ ուխտի եկաւ, ուր տասն և վեց օր մնաց և դարձաւ 'ի Ախիլիա : Հին յիշատակարանաց մէջ գրուած կը գտնեմք այսպէս . « Արկրորդ Հեթում արքայն Հայոց, յերկրորդ թագաւորութեան իւրում, ողորմութեամբն Աստուծոյ ղկնի յաղթութեան սուլթանին Ազխատացոց, եկն 'ի սուրբ Վաղարս յուխտ և երկրպագութիւն անօրինական սուրբ Տեղեաց, և յետ 'ի սակաւաւոր բազում շինութեան, կառոյց հրաշաւոր սեղան մի 'ի սուրբ Աստուածածնայ սրբոյ Վերեղմանի յորմն յարեւմտակողմ 'ի յիշատակազգիս Հայոց, և 'ի հաստատութեան իւրոյ մեծազօր թագաւորութեան : Յամի Տեառն, 1301, յուլիս 13 » :

Նաեւ կը պատմուի թէ այս բարեպաշտ թագաւորը շատ վանորայք շինել սուած է, և իւր բարեպաշտ իշխաններն ալ Արուսաղէմ Հայոց ազգիս շատ բարի յիշատակներ ձգած են . նշանաւոր է Ս. Յարութեան երկնանման Տաճարին մէջ սուրբ Վերեղմանին արեւմտեան կողմը և կից անոր՝ հրեշտակի վէմին վրայ սեղան մը շինելը, որուն վրայ այժմ փոքր մառուռ մը կայ և խալիֆները կը պատարագեն :

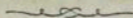
Լեւոնի Կոնստանդինի Բրիտանիայի կրօն-
 աստուծանիքը . (1301 — 1369) :

67

Լյուս միջոցիս երեւելի դէպքերը պատահած
 կը գտնեմք : 1365 թուականին Պետրոս Ասպրու-
 սի թագաւորը տասնը հազար զօրօք Լ'ղէքսանդ-
 րից վրայ յարձակելով կը տիրէ , և իւր անկիրթ
 և ընչաքաղց զօրքը քաղաքը կողոպտելով և Լյու-
 սիսպոսի Սուլթանէն վախնալով՝ կ'այրեն Լ'ղէք-
 սանդրիան՝ շատ մարդիկ ու աղջկունք գերի տա-
 նելով : Լյուս յանդուգն գործքը աւելի մնասա-
 կար եղաւ քրիստոնէից , վասն զի Շէխալէիս
 Սուլթանը զայրացած շատ զօրքով եկաւ բոլոր
 Պաղեստինի տիրեց , ուստի քրիստոնէայք շատ
 նեղութեան ու չարչարանաց մատնուեցան չորս
 տարի , և շատ եկեղեցեաց և մանաւանդ սուրբ
 Յարութեան դուռը որմով փակեցին , ու ինչ
 պէս կը գրէ յիշատակարան մի , « Լյուս քրիստո-
 նէից ընչից չորսէն մէկն առին , և շատ մարդիկ
 դարձուցին և շատերն ալ սպաննեցին . և զմեզ
 ամենքս շատ զնտան դնելով՝ ազգի ազգի նե-
 զութեամբ չորս տարի պահեցին . երկու տար-
 սրայ (երկու անգամ) ՚ի Վաղէ տարան , զինչ ե-
 րէց , աբեղայ և եպիսկոպոս կայր , և երկու ման-
 կագոյն աբեղայ Վրիգոր և Վիրակոս այնչափ չա-
 րտչար հարին , մինչեւ ՚ի մարմնոցն կաշին ան-
 կաւ , որով մարտիրոսացան վասն Վրիստոսի . և
 զՄխիթար ուէյիան և մի միայնակեց մէզնէ
 տարան ՚ի Մըսրը և սպանին . և տէր Մկրտիչ

Երուսաղէմոց Եպիսկոպոսն բռնեցին, և բազում խոստմամբ և ազգի ազգի կապանօք և տանջանօք չարչարեցին վասն հաւատոյն, և համբերեաց վասն Քրիստոսի, և յալթեաց նոցա Քրիստոսիւ, որ տայ համբերութիւն սիրողոց իւրոց: Ի յայս նեղութիւնս զիմ աւետարանն ՚ի Պողոսթայ մնաց և չկարացի հանել, և բազում նեղութեամբ վշտացաւ հոգի իմ, և հատաւ ակնկարութիւն առ ՚ի բաց տեսանել զՅարութեան դուռն և զաւետարանն: Յայնժամ զմտաւ ածի թէ զաւետարանն գողացան, և ես անյիշատակ մնացի. թող տարեգիր ճաշոց մի գրեմ թէ ապրիմ, և տայ Քրիստոս զխաղաղութիւն և տեսնուլ տայ ինձ ՚ի մարմնաւ որ պէտս ՚ի կարիս խարճեմ: Աղարմածն Աստուած, որ զամէն բարի խնդիրք կու կատարէ, տեսնուլ ետ մեզ յետ չորս տարւոյ հէնց ուրախութիւն՝ զոր այլ չէաք տեսեալ, և զաւետարանն գտայ, ըզխաչն և զկոճակն, կոստեղն քակեալ էին, և ուրախացայ ՚ի փառս Քրիստոսի, և վասն առաջի ուխտին որ գրեցի զսա սուրբ Պողոսթայիս, ոչ կարացի ուխտազանց լինել. այլ ետու զսա Քրիստոսի ըստ այնմ զբոյս ՚ի բոյոց քեզ ընձայեմք յամենայնի կարող Տէր :

“ՊԺԸ յուլիս ամսոյ ժբ, գրեալ ՚ի Ալարդան վարդապետէ Բաբերդցի, ՚ի գեղջէ Երմնու ”:

(Օսմանյիք իւր Կրօնադէտի . պարսպին նորոգո-
ւիւնը . անոր Դռնէրն ու Բերրը . (1369 — 1613) :

68

Այս դէպքէս իբր հինգ կամ վեց տարի
ետքը (1375) Աղլիկիոյ վերջին Թագաւորը | Է-
ւոն | ուսինեան , որ իւր Սարխամ Թագուհի
ին և Փեննա օրիորդ աղջկանը հետ գերի վա-
րեցան Ալախատտի բռնակալէն ՚ի Վահիբէ քա-
ղաքը , եօթը տարիէն ետքը սղորմութեամբն
Ասուծոյ գերութենէն ազատելով , սուրբ Ա-
րուսաղէմ տնօրինական սուրբ Տեղեաց ուխտի
եկան ՚ի շնորհագալութիւն իւրեանց ազատու-
թեանը : Իսոյց Սարխամ Թագուհին և իւր աղ-
ջիկը Փեննա մինչև ցմահ Արուսաղէմ մնա-
ցին . իսկ արքայն | Էւոն օգնականութիւն գըւ-
նելու համար՝ Հռովմ , Սպանիա , Անգղիա , ու
Վաղղիա պտրտած ժամանակ վաթսնամեայ հա-
սակին մէջ ՚ի Փարիզ հիւանդանարով վախճանե-
ցաւ , գերութենէ ազատուելէն 11 տարի ետ-
քը : Իսկ Սարխամ և Փեննա դուստրը 1408 Թը-
ւականին խաղաղութեամբ հանգեան ՚ի Վրիս-
տոս , և Թաղեցան ՚ի գաւթի վանուցն սրբոյ
Յակովբեանց , ՚ի ներքոյ սեան՝ հանդէպ սուրբ
Վէորգայ խորանին :

Այս միջոցներս Արուսաղէմ Ալախատացւոյ
իշխանութեան տակն էր , որոնք Արուսուֆ Սա-
րահատտինէն սկսեալ մինչև 1516 Թուականին
տիրեցին Արուսաղէմի : Յետ այնորիկ Օսմանյ-
ւոյ Սուլթան Սելիմը զօրանալով յաղթեց Ա-

գիտությանց տէրութեան, և անոնց ձեռքէն առնելով Արուսաղէմը՝ (1517) շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ : Իւր մահուանէն ետքը Սիւլէյման իւր որդին յաջորդեց թագաւորական իշխանութեան, որ Արուսաղէմի պարիսպները շինեց (1538), ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր դեռ կեցած են. որուն շրջապատը հինգ մղան է, և երկու վտրք ու չորս մեծ դռներ ունի :

Առաջին դուռն է արեւելից կողմը, որուն Ռենիամինի դուռ ալ կ'ըսուի, և Արաբացիք Պաղլէ ասի կը կոչեն. այսինքն՝ Դուռ ցեղից, իսկ մեր Աստուածածնայ դուռ կ'ըսեմք երկու պատճառի համար, նախ՝ որ այս դռնէն դուրս ելլելով սուրբ Աստուածածնայ գերեզմանը կ'երթամք, երկրորդ՝ Աստուածածնայ ծնողաց Յովակիմայ և Աննայի տունը համարեա թէ պարտապիս կից է : Այս դռնէն ելլելով քարնկէց մի դէպ ՚ի հարաւակողմը՝ Աղորմութեան դուռըստածն է :

Երկրորդ դուռն է հիւսիսային կողմը, որ Դամասկոսի դուռ կը կոչուի, և այլազգիները Պաղլէ ասի, այսինքն՝ Դուռ սեան կ'անուանեն, վասն զի այն սիւնը՝ որուն վրայ Յիսուսի մահուան վճիռը կտրեցին, մերձ է այս դրան ներսի կողմէն, և քաղաքի աւագ դուռն ալ այս է :

Արրորդ դուռը արեւմտեան կողմն է, որ շայր Աբրահամու դուռ կը կոչուի. ինչպէս և այլազգիք Պաղլէ ասի կ'անուանեն, որ կը նշանակէ՝ Դուռ բարեկամին Աստուծոյ, և այս դուռն բերդին մօտ է, ու տէրունական ուխտ

տաւորները այս դռնէն ներս կը մտնեն Յոսպէէն գալով, վասն որոյ և առ հասարակ Յոսպէի դռու կ'անուանի :

Չորրորդ դռուը հարաւային կողմն է, ուրուն այլազգիները Պաղլէ Տաճար կ'ըսեն Սիօնի մօտ ըլլալուն համար. իսկ մեք Փրկչայ դռու կը կոչեմք, վասն զի Փրկչայ վանքը մօտ է այս դրան : Իսկ երկու փոքր դռներուն մէկը դարձեալ հարաւային կողմն է, վերոյիշեալ դռնէն դէպ ՚ի արեւելք դիմելով, որուն Վուռ աղբիւսաց կ'ըսուի. երբ անօրէն Հրէայք կենարարն մեր Վրիստոս բռնեցին, անարդութեան համար այս դռնէն ներս մտցուցին, և Անաքահանայապետին տունը բերին : Իսկ միւս դռուը Վամասկոսի դրան հիւսիսակողմն է, որուն Աստիները Հերովդէսի դռու կը կոչեն, և հիմայ քարով հիւսուած է :

Արուսաղէմ միմիայն բերդ մը ունի Սիօն լեռան վրայ արեւմտեան կողմէն ամրաշէն և սրբատաշ մեծամեծ քարամբք շինուած, որուն մէջ երկու մեծամեծ բուրգեր կան և ամրաշէն սենեակներ, նաեւ այլազգեաց աղօթանոց մը : Արսուի թէ՛ Վաւիթ մարգարէի պալատն էր այս բերդս, ուստի արեւելեան կողմի մեծ բուրգին մէջ պատուհան մը կայ, ուր որ ՚ի պատիւ մարգարէին մշտավառ կանթեղ կը վառեն Սահմէտականք, որպէս թէ այն պատուհանին մէջ նստած՝ տասնաղի քնարը կը զարնէր հանդերձ սաղմոսերգութեամբ : Այս բերդիս շրջապատը խրամներ ունի կրկին պարսպաւ :

Վրիժար Պարոնաւեր : Եղեւար Կաթողիկոս , և իւր
 Ինքակիւ . (1613 — 1666) :

69

Հագարայիք Արուսաղէմի տիրապետելն
 ետքը՝ 1613 թուականին Վրիժար Պարոնաւեր կո-
 չեցեալ , Պատրիարք նստաւ սրբոց Յակոբեանց
 Աթոռը : Ասիկայ շինեց սուրբ Օննդեան վան-
 քը , որ մեծագոյն մասամբ քայքայուած էր . ան-
 կէ ի վաս նորոգեց նաեւ սուրբ Պրկիչը , սուրբ
 Յովհաննէսի մասուռը . սուրբ Յարութեան
 վերնատունը մեծացոյց , և սուրբ Յակոբայ վա-
 նուց մէջ շատ թաղեր և շինութիւններ աւել-
 ցուց : Այս հայրապետիս ժամանակ մեծ շիւ-
 թութիւն եղաւ Յունաց և Հայոց մէջ ծը-
 ուազատկի պատճառաւ , և շատ դրամներ վատ-
 նուեցան , վասն սրոց սուրբ Յակոբայ վանքը
 պարտքի տակ մնաց :

70

Վրիժար Պարոնաւերին յաջորդեց Աստուա-
 ծատուր Գ. որու ժամանակ (1651 թուականին) ,
 սուրբ Աջմիածնայ Փիլիարպոս Կաթողիկոսը Ա.
 Արուսաղէմ ուխտի գալով , սուրբ Յակոբայ ե-
 կեղեցւոյ յատակը գոյնզբոյն բարերով զարդա-
 րել տուաւ , և աւագ սեղանը բարձրացոյց :
 1663 թուականին Կիլիկիոյ Խաչատուր Կաթո-
 ղիկոսը գարձեալ Աստուածատուր Պատրիարքի
 ժամանակը սուրբ Արուսաղէմ ուխտի եկաւ . և
 այս միջոցներս Անթապի Աղիազար եպիսկոպո-
 սի ձեռօք սուրբ Յակոբայ վանուց Աջմիածնի

եկեղեցին շինուեցաւ . նոյնպէս արեղայից թաղը և պէտար ըսուած թաղը , և Սամխայու սուրբ Վերդայ վանքը նորոգուեցաւ :

71

Աստուածատուր Պատրիարքի օրով Աղիազար եպիսկոպոս հոգաբարձու և փոխանորդ ընտրուելով սուրբ Յակոբայ Աթուոյն՝ եկաւ Արուսաղէմ , և սրարաբերուն թեթեւութեանը շատ օգնեց . սակայն իւր փառասիրութեամբը ուզեց Աստուածատրոյ կենդանութեան սուրբ Աթուոյն տիրել և բոլոր Օսմանեան հողը գրուելու և շայտ վրայ Աթուղիկոս հաստատուիլ : Այս խորհուրդը ի գործ դնելու համար Ռերիա գնաց , և Աղիկիոյ Խաչատուր Աթուղիկոսէն , որոյ հետ կանխաւ խորհրդակցեր էր , Աթուղիկոս ձեռնադրուեցաւ և եկաւ Արուսաղէմ . բայց Աստուածատուր Պատրիարքը զինքը մերժելով՝ այլ և այլ քաղաքներ տարագիր սկսաւ շրջել : Այս միջոցներս Յոյնը կաշառօք կը յափրշտակեն շապեշից ձեռքէն շայր Աբրահամու վանքը , և շայտ ձեռքէն սուրբ Յակոբայ վանքը և խղճալի միաբանները Իշխան ըսուած տեղը կը դնեն բնակելու , և մեծ դրանէն ել և մուտ ընել շէն թողուր անոնց : Բայց արդարադասն Աստուած յիշեալ Աղիազար վարդապետին ձեռօք 1659 թուականին կրկին շայտ դարձուց Խաչվերացի միջոցները : Տես աւսոր լիակատար սբառմութիւնը շ . Չամչեալնի Գ . հատար , երես 687 :

Այլիազարի Աթոռակա օժուելուն խնդիրը մեծ յուզմունք հանեց ազգին մէջ, և երկարաւ աշխատութիւններ ծնաւ. որուն հետ սկսաւ հակառակիլ նաեւ սուրբ Աշմիածնի Յակոբ Աթոռակա, որ մինչեւ անգամ այս գործքիս համար Պօլիս և Արուսաղէմ եկաւ : Այլիազար Աթոռակա արքունի հրամանաւ և հրովարտակա Պատրիարք կարգուեցաւ սուրբ Արուսաղէմի, և 1666 թուականին՝ Յիսուսի ծննդեան տօնին մեծ հանդիսիւ սրբալիս Սիւնի օրհնութեան խորհուրդը կատարեց, և Աստանդինուպօլիս և ուրիշ զանազան քաղաքներ օրհնութեան նամակներ խրկեց, որուն օրինակը այս տեղս կը գնեմք ՚ի ծանօթութիւն արգոյ ընթերցողաց :

« Ապառաիւ և աստուածամեծար, հրաշալարոյր և սքանչելապայծառ, գերահռչակ և վնհախառ, աստուածակիս և լուսապատար սուրբ քաղաքն Արուսաղէմ, և ամենայն սուրբ և աստուածահոտ անօրինականքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ : Այս սուրբ Ազարէթն, ուր Վաբրիէլ հրեշտակապետն զաւետիան ետ սրբոյ կուսին Սարիամու, ուր և յղացաւ զբանն Աստուած : Վերապառաիւ սուրբ Այրն՝ որ ՚ի քաղաքն Բէթլէհէմ, ուր ծնաւ Ամենուէլն Փրկիչ : Աստուածընկալ սուրբ Սուրն, ուր ընծայեցաւ Յիսուս : Սեղաքաւիչ սուրբ Յորդանան, ուր մը կրրաեցաւ Փրկիչն մեր Յիսուս : Վարձրաբերձ

սուրբ լեառն թափօր, ուր պայծառակերպե-
ցաւ Տէրն մեր Քրիստոս : Աստուածաբանաբան
խորհրդական վերնատունն՝ որ ՚ի սուրբ լեառն
Սիօն, ուր լուսոյ զոտս աշակերտացն Քրիստոս .
և Հոգին սուրբ Աստուած էջ անդ, և լոյսոյ
զանազան շնորհօք սուրբ զառաքելաքն : Սա-
րափելի սուրբ Գողգոթան, ուր զնիաւ անմահ
գառն Աստուծոյ : Կենսատու սուրբ Գերեզ-
մանն, ուր եղաւ աստուածացեալ մարմինն :
Փառաւոր տաճար սուրբ Յարութեանն, որ
պատուելին է ամենայն ազգաց քրիստոնէից :
Ազնաբատակ սուրբ լեառն Չիթենեաց, ուս-
տի համբարձաւ Տէրն մեր Քրիստոս : Ամենօր-
նեալ սուրբ Գերեզմանն, ուր եղաւ մարմն
մարմին սուրբ կուսին Սարիամու Աստուածած-
նին : Կախարիչ վէմն դրան սրբոյ Գերեզմանի
Տեառն մերոյ, որ կայ ՚ի սուրբ Փրկչոյ վանսն :
Արարեալապար եկեղեցի սրբոյ Հրեշտակապե-
տացն, ուր բանդարդեղաւ Տէրն մեր Քրիստոս :
Առաքելաշնորհ տաճարս սուրբ Յակոբ, որ է
Աթոռ Եղբօր տեառն Յակոբայ : Եւ աստուա-
ծարեալ դամբարան արեամբ մածեալ Գլխադրի
սրբոյն Յակոբայ մեծի առաքելոյն որդւոյն Օւ-
բեդեայ, որ կայ ՚ի սմա : Եւ այլ միեղէն օր-
նեալ անօրինականացն Քրիստոսի Աստուծոյ մե-
րոյ՝ ծառայ և սպասաւոր Եղիազար կաթողիկոս
ամենայն Հայոց, և պատրիարք սրբոյ Երուսա-
ղէմի : Յորմէ ժամանեալ հասցէ աղօթք սու-
քեւական, և օրհնութիւն աստուածային ՚ի տի-
րաշէն և Քրիստոսասինամ մայրաքաղաքն Կոս-

տանդինուպօլիս, ՚ի վերայ ամենայն քրիստոնէից
 Հայկազնոց, մանուաւնդ ՚ի վերայ հարազատ և
 հոգեւոր սերտ սիրով կապակցեալ որդեկի մե-
 րում Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, և
 ըստ կարգի քահանայից և ըստ սպասուոյ իշ-
 խանաց և իշխանապետաց, և Ղոյլաթաւորա-
 ցրն, և սուսուել եւս ՚ի վերայ հաւատարիմ
 վէրիւց և մտերիմ գործակալաց սրբոյ Արու-
 տաղէմի երկոտասան թուով ընտրեալ մեծարա-
 նաց, և նոցին հետեւեալ համակամ և միասոր-
 հուրդ սիրելեաց մերոց՝ ՚ի Տէր խնդալ, ամէն:

“Այն օրհնութիւն աստուածային և խնամք
 ամենակալ Արարչին, որ եջն և հանգեալ ՚ի վե-
 րայ սրբոյ Արուստաղէմի, և լոյոյց զնոսա եօթնա-
 ղան շնորհիւ, իջցէ և հանգիցէ ՚ի վերայ տանց
 և բնակութեանց ձերոց: Այլ և սուրբ Ասղա-
 րէթիւն՝ որ ծաղիկ թարգմանի, ծաղկեալ լիջիք
 դուք հոգւով և մարմնով՝ ամենայն բարեմաս-
 նական առաքինութեամբ: Այլ սուրբ Օնրն
 դեամբն՝ ծնեալ լիջիք վերստին ՚ի յոյսն կենդա-
 նի: Այլ անբանից սուրբ Սնրոյն՝ ՚ի սեղան Հօրն
 երկնաւորի բազմեջիք: Այլ սուրբ Յորդանա-
 նաւն՝ լուացեալ լիջիք յամենայն աղոյց մեղաց:
 Այլ սուրբ թափօրական լերամբն՝ բարձրաջիք
 յիմանալի լեառն վերին: Այլ սուրբ Աերնա-
 տամբն՝ որ ՚ի սուրբ Սիօն, վերին Սիօնի և Արու-
 տաղէմի ժառանգորդ լիջիք յաւիտեան, ամէն:

“Իսկ ՚ի տօնի հրաշափառ ծննդեան և աստ-
 ուածայայանութեանն Վրիատոսի Աստուծոյ մե-
 րոյ զշնորհաբաշխութիւն սրբալոյս Սեռանին,

զոր փութացաք կատարել աստանօր, ոչ այլ ինչ իրաց կարծեաց վասն, այլ միայն թէ վասն հրաշալի խորհրդոյ: Վասնզի ձիթենի ծառն այն՝ յուրում պրկեալ ձաղկեցաւ Տէրն մեր Վրիտոս ՚ի սուրբ Հրեշտակապետի վանան, ոչ որ լուաւ և ոչ որ ետես յօրէն Աստուածայայանութեան Տեառն մերոյ մինչեւ ցայսօր, եթէ հանեալ եղև ՚ի պողայն ձէթ իւղոյ, սակս նուազութեան պողոյ ծառոյն: Իսկ յայսմ ամի՝ այնքան արդիւնացեալ շնորհիւ Տեառն՝ մինչ զի ձգեալ ձէթն ոչ միայն ՚ի նիւթ սրբարոյս Մեռոնի բաւակա նացաւ, այլ և ՚ի խնդրոյ լատինայն Հռոմոյ պապին շնորհ առաքեցաւ. և բազում եւս քան զայնս ՚ի տեղւոջ իւրում պահեալ կայ: Արոյ շնորհացն և օրհնութեանցն զձեզ ամենեսեանսն եւս մասնակից արացէ Վրիտոս Աստուած մեր ճնողովք և համայն ննջեցելովք ձերովք, ամէն:

“Վրեցաւ օրհնութեան գիրս ՚ի սուրբ Արուսաղէմ, ՚ի թուին Հայոց ՌՃԺԵ. ՚ի յունվար 23”:

Եղևար ընդհանոր Արիւղիիս Կենդիւ Ա. Աջի-
 ֆնի: () ըիւնայ Կրտտիւնաց Կրտտիւն շր Կրիւցիւն ա-
 նս Կրտտիւն Աջիֆնի. (1681):

73

Արկար միջոց Արուսաղէմի Պատրիարքու-
 թեան վրայ թէ Աստուածատրոյ և թէ խրիմե-
 ցի Մարտիրոս վարդապետի հետ վիճելէն և ի-
 բարու ձեռքէ իշխանութիւնը խլելէն ու շատ

ծախսեր ընելէն յետոյ, վերջապէս Յակոբ Աթա-
 թուղիկոսի վախճանելովը խաղաղեցաւ երկու
 աթոռն ալ. վասն զի Այմիսածնայ միաբանու-
 թիւնը հրաւիրանայ գիր գրելով Այրուսաղէմ
 Աղիազարին, ՚ի Սայր Աթոռն հրաւիրեցին զին-
 քը իւր հոգեւոր հովուական իշխանութիւ-
 նը վարելու ընդհանուր աղբին վրայ. և նոյն
 հրաւիրանաց թղթին օրինակը ահաւասիկ հոս
 մէջ կը բերեմք ՚ի ծանօթութիւն ընթերցողաց :

“Աստուածպետականին բանական անդաւ-
 տանաց՝ քրոնաջան մշակիդ Արդւոյ միածնի Յի-
 սուսի քրիստոսի անձառ արեամբ գնեցոցս, բիւ-
 բեղափայլ պսակիդ՝ Հոգւոյն ճշմարտի նմին փա-
 ռակցի վերատին լուսաւորեցոցս՝ արթնական դի-
 տողիդ և սրբոյ Արրորդութեանն հասաչին հա-
 մայնից, կանխադոյն ընտրեալ հոգեւոր Հով-
 ուիդ, աղնուագութ սրբոյ Հօրդ տարակուս-
 եալ որդեացս, և բարձրափայլ Ալխոյդ մեր վը-
 հատեցոցս՝ սրբազան Աթաթուղիկոսի Տ. Աղիազա-
 րու, առաթուր անկեալ և յերկիր մածեալ,
 տրտմագին դիմօք և վհատեալ սրաիւք, կակա-
 նաբարձ ձայնիւք և արտասուածոր աջօք, զը-
 տիւք Տեառնդ փարելով և զերկնաչու գարշա-
 պարդ սրբոյ Հօրդ համբուրելով, զՔրիստոսա-
 կիր անձնդ սղջունեմք ՚ի Տէր :

“Միանգամայն ամենայն արեւելեալիանացս
 Հայկական եկեղեցեաց, եպիսկոպոսք, վարդա-
 պետք, քահանայք, վանականք, անապատականք
 և ամենայն ժողովրդականք հաւատացեալք ՚ի
 Քրիստոս :

«Օպս ինչ իրազեկութեան քու մը վեհի-
 մաստ խոհեմութեան յայտ առնեմք, զի ըստ
 հասարակայն կարգի և ըստ վերնական ասեղա-
 գոյն հրամանի, բարձրագահ սրբազան Հայրն
 մեր Յակոբ Աթուղիկոս հոգեւոր Տէրն՝ սրբ-
 կասեալ ՚ի մէնջ յաւերաւ առ հարս իւր, որ
 սկէս յայտ է Ա՛ւեհիդ մեր, և եթող մեզ անհը-
 նարին սղէտս տարակուսանայ. ուտտի և մէգ-
 մթնադատ և խաւար թանձրամած, զըմբաղ
 անհնարին և յուսահատութիւնս բնաւին զե-
 տեղեալ զմեօք՝ մերձ են լքանել: Իսկ մեր մտաւ
 բերեալ զբանն՝ Վաւթեան, որ թէպէտ ոչ կա-
 բէր միտթարել, յիշեցաք զԱ՛ստուած և ուրախ
 եղաք, և գոհութիւնս բազումս զնմանէ մա-
 տուցաք. այլ և այսուիկ Ա՛ստուած ցնծացաք,
 հոգի առեալ կենդանացաք, զարթուցեալք ՚ի
 քնոյ՝ զՏէր օգնական գտաք, և ճշմարտասկս
 ծանուցեալ՝ զՏեառնէ գոհացաք. քանզի խը-
 բասեաց և ՚ի մահ՝ ոչ մատնեաց. վասն զի զայն
 թէպէտ ՚ի մէնջ էառ, այլ սակայն զԱ՛ւեհի յա-
 աջագոյն իսկ ՚ի նոյն ընարեաց: Եւ արդ՝ ու-
 բովհետեւ դո՛ւ Հայր մեր՝ ո՛վ Հայր պատուա-
 կան, որովհետեւ Ա՛ստուած զայս տնօրինեաց,
 վասն որոյ առաջի Տեառնդ անկեալ աղաչեմք
 կողկողալին դիմօք և մեծաւ յուսով. հովուեա՛ս
 զմեզ յանդաստանի կամաց քոյ, և առ ջուրս
 իմաստութեան քո սնո՛ղ զմեզ, և յազբերաց աստ-
 ուածատուր վտակացդ արբո՛ղ զմեզ. քանզի զա-
 մենայն ինչ զոր արար Ա՛ստուած՝ բարի է, բայց
 ՚ի ժամանակի իւրում. ահա ժամ և ժամանակ

և օր նմին . ուստի համառօտաբար ասեմք . ահա մարմինս և ոսկերքք քս եմք : Ի Թեթիւ հէմ թագնաբար օծաւ Վաւիթ արքայն , սաղայն Վստուած ՚ի թագաւորութիւն բոլարից ազանց էած զնա . որ զայն ինչ ՚ի հինան յօրինեաց , նոյնպէս և Վստուած զՎեհդ ՚ի սոյն յարդարեալ անօրինեաց սոյժմ . զերկուսն սրբոյն Վրիգորի Հօրն մերոյ Վուսաւորչին՝ առ քեզ բարեխօս արկանելով աղաչեմք . զի սուրբ Վթուռըս և զաեղի նորին նորոգել՝ հայցեմք . և թէպէտ մեզանս ինչ ՚ի ժամանակի առ քեզ յայս նեալ երեւեցան , ըստ անսոակին և մեք առ քեզ գոչեմք . մեզաք յերկինս և առաջի քոյ . վասն որոյ և Տերդ գթացեալ թողցես մեզ , նրմանելով Տեառնդ քում բարւոյ և ճշմարտի :

“ Վարձեալ աղաչեմք ՚ի սուրբ Հօրեդ , զի մի ընդ վայր հարցես զմեզ . այլ խոնարհեալ յաղաչանս ծառայից քոյ , եկեալ դիցես զսուրբ գարշասարդ քս ՚ի վերոյ մեր գլխոյ , պահելով ՚ի խաղաղութեան զսուրբ Վթուռս զայս , և մանաւանդ զերկուս զսուրբ Վթուռս , որք ե՛ն ապաւենք մեր : Թէպէտ յանդգնութիւն իմն երեւի ասելն մեր , այլ ճշմարտութիւն հաւատարիմ ծառայիցդ յայանեալ երեւի մեր . որպէս արար զերկասեանն մի , և զմիջնորմն ցանկոյն քակեաց . և որ կայրն մեզ հակառակ , զայն ՚ի միջոյ եբարձ , և արար խաղաղութիւն արեամբ իւրով . ըստ նմին տարասի և զայս ամենայն զքեզ ասի : Իսկ արդ՝ զի՛նչ արդեօք արգել լիցի նմանել մեծի Տեառն՝ ծառայիդ մե-

ծի : Արդ ժամ է խորտակման ազգիս Հայոց ,
 և խանգարումն և լուծումն քրիստոնէական
 կարգիս յարկածից և 'ի թունից մահաբեր օձին ,
 զոր 'ի ձեռն արբանեկաց 'նորին յերկուս սուրբ
 Աթուս յեղլեղեալ նիւթեցան . ոչ որ կարող
 է զայս 'ի բարին և 'ի կեանս փոխարկել , եթէ ոչ
 Վեհդ պատուական . քանզի և զանուն Տեառնդ
 զայն յայտնաբանէ : Վասն որոց և մեք յուսաց-
 եալք , և երդուեալ 'ի Աստուած Հայր , և 'ի
 հեղումն արեան Յիսուսի Քրիստոսի . և յօժու-
 թիւն ամենասուրբ Հոգւոյն ճշմարտի , խո-
 նարհեալ համբուրեմք զսուրբ գարշապարդ , և
 հայցեմք զի խոնարհեսցիս առ մեզ տիրելով
 մեզ բարձր հրամանաւ և Վաթուղիկոսական իշ-
 խանութեամբ , զի վերստին նորողեսցես և հաս-
 տատեսցես զԱթուս և զկարգս , և մեք լիցուք
 հպատակ ծառայ սրբազան Վեհիդ մինչեւ 'ի
 մահ յամենայն իրս . որ որ անօրինեալ ստուն-
 գանեսցէ հրամանաց Վեհիդ և ուրացեալ զայս
 պատանդակերպ կտակս , նշուիս Աստուծոց և յա-
 մենայն հայրապետաց սրբոց ընկալցի , և անլու-
 ծանելի բանադրանս և կասկանս յերկինս և յերկ-
 րի 'ի սուրբ Հօրէդ ընկալցի : Օայս ինչ աղա-
 ջանս մեր , և գթութիւն սուրբ Հօրդ հասա-
 բակաց . աղաչեմք , աղաչեմք , դարձեալ աղաչեմք ,
 գթա՛ 'ի մեզ վասն Քրիստոսի Աստուծոց մերոց :

« Ողջ լիցի 'ի գլուխն Քրիստոս , Վլուխդ
 մեր յամենայն ժամ : Իսկ մեք ստորագրեալք
 ծառայք Քրիստոսի և Տեառնդ հոգւով և մարմ-
 նով յօժար 'եմք վերողբելոցս և մահու չափ

հնազանդ, և անդրդուելի ուխտագրութիւնս
հաստատեմք, եպիսկոպոսունք, վարդապետք,
քահանայք, սարկաւապունք, դպիրք, իշխանք,
և առ հասարակ ժողովուրդք, վանահարք և ա-
նասպառաւորք, եւ այլն :

“Վրեցաւ աղերսանաց գիրս 'ի սուրբ Սայր
Աթոռս Աջմիածին, 'ի թուին Հայոց ՌՃԼ. 'ի
Յուլիսի 21” :

Վրեգոր շէպայակեր և իւր շէնարար գործերը : (Օրինակ
երկիր- ինքնակայ ըր ժողովուրդը և կարապետ կա-
րողներս իրիւցիս իւրեան . (1713 — 1749) :

74

Ինչպէս Վրիգոր Պարոնտէր երեւելի հան-
դիսացաւ իւր աթոռաշէն գործքերովը, նոյն
պէս և անկէ աւելի նշանաւոր եղաւ ազգին մէջ
իւր անուանակիցը Վրիգոր հայրապետ Ամրոտ-
լու վանքի սուաջնորդը : Վրեն համշիրակն էր
նոյն վանուց միաբան Յովհաննէս վարդապետը
կրօտ մականուանեալ, որ նուիրակութեամբ
Պօլիս երթալով և ազգին երեւելի Ամիրայք
տեսնելով իւր ազգասիրութիւնը և բարեպաշտ
ողին, խորհուրդ ըրին մէջերնին ու Արուսա-
ղէմ խրկեցին զինքը որ երթայ անգամ մը սուրբ
Յակոբայ վանուց վիճակը աչքէ անցնէ, և ե-
թէ կարելի է՝ հնարք մը գտնէ անոր, ուր
1713 ին գալով ու ականատեսս ըլլալով սոյն եղ-

Տուժներուն որ տեղի ունեցեր էր երկու Աթու
 ուոց միանալուն պատճառաւ, ետ դառնալուն
 ամեն ինչ տեղն ՚ի տեղը հասկըցուց Ամիրայից,
 ու համոզեց զանոնք որ մինչեւ նորէն չլատուին
 երկու Աթուները, հնար չէ ամենեւին սուրբ
 Արուսաղէմայ Աթուին վիճակը բարւոյթել: Այս
 տարեց ազգը անոր առած խորհուրդները և
 իւր առաջարկութեամբը Արիւսը վարդապետը
 Ամրուոյւն՝ Պատրիարք ընտրեց նոյն Աթուոյն
 1717 ին: Հետեւապէս բերել տալով զինքը,
 խրկեցին Արուսաղէմ (1720) սրբոց Յակովբ
 եանց Աթուը բարեկարգելու, որ շատ բարե
 կարգութիւններ բրաւ, և շատ շինութիւննե
 լով զարդարեց. և սուրբ Յակովբայ վանքին ա
 բեւելից կողմէն քանի մը տուներ ծախու առ
 նելով վանքը ընդարձակեց, և արեւելեան պա
 րիսպը նոր շինել տալով ապահովուց միտքա
 նութիւնը: Արդ՝ ինչ երկարեմ սուրբ Հայրա
 պետիս պատմութիւնը, որ ազատիչ եղաւ սուրբ
 Տեղեաց և եկեղեցական գանձուց անորինաց
 ձեռքէն. մանաւանդ երկաթեաց շղթան վիղը
 ձգելով՝ ազատեց սուրբ Աթուս անհամար
 պարտքէ, որ անխոհեմ մարդկանց ձեռք դիզ
 ուած էր վանուցս վրայ: Այս շղթան վզէն հա
 նելու համար երկու աղերսանաց գրեր եկաւ,
 մէկը բոլոր ժողովուրդին և միւսը Արապետ
 Աթուղիկոսին կողմէն, որոնց օրինակները չեմք
 գանգաղիր հոս դնելու:

Էս կարապետ կաթուղիկոս համակա՛հ և միարան եմ օրհնեալ իշխանացս Հայոց :

“ Ամենապսցծաւ և սքանչելագործ սուրբ Տեղեացդ անօրինականաց Տեառն մերոյ Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ , մխտամիած երեսօք յերկիր կցեալ բազում պատկառանօք , գերա մարուք քարանց և հողոյ և որ ՚ի դմա կան սրբ բութեանցդ երկիրպագանեմք՝ ՚ի Աստանդի նուպօլիս քաղաքիս համագումար միեղինութիւնք , վեց ժողովուրդք կոչեցեալ ծառայք քո յին Արբութեանդ , սցսինքն քահանայք , իշխանք գանձակալք , եկեղեցպանք , և աշխարհականք , և մանաւանդ աստ այժմ՝ ՚ի պատրաստի եղեալ վարդապետք և համահաւաք լուսաւորչածին երամք հանդերձ հարբ մերով և որդեկաւ քով և հոգեւոր առաջնորդաւ Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետիւս : Աքք և շնորհազարդ սուրբ Հայրապետդ և զյոժ բաղձալի հայրն մեր բազմավիշտ՝ աջահամբոյր փափաքանօք ողջունելով , զօրպիսութիւն ցաւագնեալ ճնողիդ մերոյ իբր ՚ի նոյն շնչոյ հարցանեմք , և զօրհնութիւն գերամաքուր աղօթից քոյ մեզ յօգնութիւն առժամանել միշտ աղերսեմք և հայցեմք :

“ Օանիցէ քոյն վսեմութիւնդ Հայր սուրբ , զի գիր աստուածամերձ մատանց քոյ եհաս առ մեզ անբացիկ , և ըստ հրամանի քոյն Արբութեանդ բացեալ ընթերցաք ՚ի լուր ամենեցունցս , և ծանեաք զօր ՚ի նմայն շնորհաշար բանսն : Ալ գրեալ էիր Հայրդ մեր գլխաւորօ

րէն զերեք բանս զայստախկ . մէկ՝ թէ խնտատիէ
խնդրէ 'ի ձէնջ սուրբ տունս . երկու՝ թէ ելա-
նեմ և յայլ կողմունս գնամ սուրբ տանս ազա-
գաւ , և երեք՝ զուխտաւորսն յորդորեսջիք :
Վասն որոյ գրեցաք ահա՛ զոր բարւոքս վարկաք :
Ղիտէ Հայրդ մեր՝ թէ արեւելեան տան աւե-
րումն ամենայն կողմանց վիշտ և ցաւ տարած-
եաց . զի ոչ գոյ տեղի յորում գերեաց խղճու-
թիւնն չիցէ երեւեալ : Ազգս սարթեւազանց
Հայոց 'ի սլաոճառս այնց գերեացն , որպէս թէ
յերկաթս կան կապեցեալ ամենեքեան՝ որպէս
քաջայայտ է բոյին Հայրութեանդ , զոր գրեին է
յերկարութիւն , զի 'ի գրոյ և 'ի լոյ յականջս
ամենեցուն հասեալ կայ . Տէր ինքն հատուցէ
Հորդ մերոյ մաղթանօք : Այլ սորա այսպէս լինե-
լով՝ ասա՛ դու մեզ Հայր՝ լինիցի՞ օգուտ ինչ սրբ-
բոյ տանդ յայսպիսի ժամանակի ելանելն քո 'ի
չրճագայումն , ոչ բաւական որպէս յայտ իսկ է
ամենեցուն իբր ստոյգ գիտացեալ իր : Թաքե-
րուք ասէ ընդ յարկաւ ձերով՝ զի ժամանակն
գառն է : Աստղի ուրեմն Հայրդ մեր ժամա-
նակ մի եւս մնալով այցելութեանն Աստուծոյ .
զի թէ ելլես , կարծեմք և գիտեմք իսկ՝ որ շահն
զմնասն չիճարեր . բարերօր է Աստուած 'ի վերայ
համբերողաց , ակն կալեալ սղարմութեան նորա՝
չունիմք արմատ բնաւին յուսահատութեան :
Օ , 'ի ոչ յաւիտեան մերժէ Տէր զժողովուրդ իւր
զոր յառաջն ծանեաւ : Վասն որոյ յայցելու-
թեանն իւրում այց արասցէ Տէր , և թեթեւա-
ցուցէ 'ի մէնջ թերեւս սակաւ ինչ կամ բնաւ

ւին ըստ իւր անքննելի դատաստանին և գթոյն՝
 զնեղութիւն գերեացս . յայնժամ շունչ առ-
 եալ սակաւ ինչ կամօք և կարողութեամբ նոյն
 ինքն Աստուծոյ՝ հոգւով և մարմնով տալոց եմք
 զխմտաափէն ըստ մերս կարեաց և անդր խակ, զի
 ըստ մեծութեան Աստուծոյ՝ և զբարերարիլն
 գիտեմք լինել : Իսկ յորդորումն ուխտաւորաց
 մի և մի բնուս լիցի հոգ հոգարկու հոգւոյդ ,
 զի ահա հայրս մեր և առաջնորդ՝ հոգեկիցն
 քո և նոյնավիշտ , միշտ ՚ի նոյն ջան և ՚ի նոյն
 աքնութիւն կոյ իւրայնովն ամենեքումք : Աւ-
 ոչ միայն նա՝ այլ և ամենայն աստեայքս գիտէ
 հայրդ մեր որ անխբաց գնելի ունիմք զհոգ
 սրբոյ տանդ ՚ի սրակ . աստուծով քարոզեմք ա-
 մենքս իւրաքանչիւր ըստ կարեաց : Աւ մանա-
 ւանդ խակ սրբազան վեհս մեր նորապատկ սրբ-
 բազան Աթոռղիկոսն՝ որ այժմ խակ աստ է , յոր-
 դորէ միշտ զժողովուրդն իւր : Աւ ահա յայ-
 սրմ ամի Աստուծով առատ և ընչաւէտք և
 սրտակէքք են ուխտաւորքն : Աւ գիր գնաց յա-
 մենայն կողմունս թէ՛ շուտով պարտիք շարժիլ ,
 զի նաւն Աստուծով Աստուածածնի պահուցն
 երկուշարթին ելանէ . Տէր է որ հոգաց և մեզ
 հոգալ տայ : Աւ զինի այսր ամենայնի , ներել
 ժտելով մեծի սիրոյ համարձակութեան համայն
 վերոյգրեցեալ ծառայիցս քոյ , յաշ առնեմք
 հօրդ մերոյ զասել մեծի մարգարէին յորդորաւ
 կան բանիւ թէ՛ « Վահանայքդ խօսեցարուք ՚ի
 սիրտ Արուսաղէմի » , և այլն :

« Ո՞ր արդեօք այժմ իմացի յոգնաթախի՞ծ

սգով վարանեալ սիրուն Վաղիմայ, եթէ ոչ սրբոյ
 Վեհիգ վշտակիր շենձն : Առ որ ահա քահանայք
 և աշակերտք նորոյս կռակի աստէն այժմ աստ
 գտեսայք հանդերձ միարան ժողովրդովք՝ խօսին
 զսիրականս որ լի եղէր տառապանօք և տրտմու-
 թեամբ, և յերկար տաժանեցար ՚ի կապանադ,
 և ասեմք՝ բաւական լիցի տառապանդ և զմեզ
 տառապեցուցանելդ, ս՝ Վերասպատիւ : Հաս լի-
 ցի քեզ տապիլդ՝ և մեզ համբերել : յամ է այ-
 սուհեռուէ հոգածու Հօրդ՝ մխիթարիլ, և մխի-
 թարել : Վստիեցի օրհնեալ սիրտդ Արուսա-
 ղէմի, և սիրտեսցէ զքոյր ջիւս և զսակերս և
 զայլ մասունս նորին, որպէս զի սրտիդ բերկրե-
 ցերոյ՝ երեսք զուարթք երեւիցուք : Արդ՝ այր
 որ զհովիւան գուշակս արար իւրոյ խորհրդոյն,
 և զաղքատ ձկներսն քարոզ կենաց, չէ անմարթ
 թէ՛ և այժմ շրթամբ անարգ յեանելոցս ասի-
 ցէ հոգեւոր գործոյն մշակիդ, թէ սր ՚ի կա-
 պանս կամոյս ես՝ ել, և որ կաս ՚ի միգի տըրա-
 մութեան տան իմոյ՝ յայտնիջիր ՚ի լոյս մխիթա-
 րութեան : Ասիցէ թերեւս քոյնն Արբութիւնդ
 թէ զի՛նչ ասէք, ո՞չ ապաքէն մինչ ՚ի վճարել
 սրբոյ տանս պարտուցն, առ ի յանձն չեւանել ՚ի
 կապոյ այսր երկաթոյս : Յիրաւի ակ Վերամե-
 ծար, բայց երկուս ինչ ունիմք ասել, մի՛ զոր ինչ
 սրբոյ տանդ խորհէիր ՚ի բարութիւն, խորհրդակ-
 ցութեամբ ծառայիցս քո առնէիր, իսկ այդ
 կապանացդ իրակութիւն առանց ուրուք գի-
 տելոյ արարեր, զոր կարեմք ասել սիրով թէ
 չէ պարտ այդպէս լինել, ուստի սակայն խորհ-

եալ և կատարեալ էիր՝ թողաք զլէհդ ՚ի կամս ,
 զի մի դիմակ ցուցցուք զմեզ կամոյքոց : Մայց
 շատ ուրեմն լուեցաք , թէ ասես՝ ճեզ ինչ որ
 լուեք չուեք , ասեմք , թէ պէտ զնեզու թիւն դու
 կրես , զնախատինս մեք , սրովհետեւ կոչեցեալ
 է անուն քո ՚ի վերայ մեր , վասն որոյ ունիմք
 իրաւունս խօսելոյ ՚ի մասինս յայսմիկ : Արկու՝
 զի ՚ի սկզբանէ անտի յանձն առնոյ անձին
 սրբոյդ զայդ խեղդ , եթէ եկեալ արդիւնքդ
 մինչեւ ցայժմ ՚ի սուրբ տունդ , այսինքն թէ բու
 պատուց ամանց ազատու թիւնքն , և նորեկ յիշա
 տակքն , և մանաւանդ թէ շնորհալի շինուածոյն
 ծախքն , այսոքիկ ամենեքին թէ պարտուցն տրվ
 եալք լինէին , գիտէ Հայրու թիւնդ՝ թէ ստու
 գապէս վճարեալ լինէին բովանդակքն : Համար
 ես ուրեմն թէ վճարեցան հին պարտքն , և լցան
 ուխտքն քո , և վերաբին նոր եղեն պարտք մնաց
 եալքդ սակս վերոյգրեալ պայծառութեան սրբոյ
 տանդ շինուածոյ : Արպէս ասան գոհու թիւն Ա
 մենատեառն , յաւերումն և անումն օր ըստ օրե՝
 շքեղազարդ պայծառութիւն գովելի յարկիդ չը
 նորհիւ Տեառն : Աւ ո՞ գիտէ՝ ասես դարձեալ
 թերեւս , ես մինչ զսուրբ տունս ոչ տեսանիցեմ
 ազատեալ ՚ի բնութին պարտուցն , ոչ հանից զեր
 կաթս , եթէ ոչ մեռայց ՚ի սմին : Մարեոք է
 պարճանքդ ՚ի մեր նախատինս , զի ցուցանի յայա
 նապէս թէ քեզ պարճանս՝ և մեզ մեծ նախա
 տինս անջնջելի կամիս արճանադրել յազգաց
 յազգս , ասելով թէ՝ սոքա այնք են , որ զԱ
 ռաջնորդ մի ՚ի ներքոյ երկաթոյ թողեալ՝ նո

վին սպանին : Վա նահատակ , մեք սպանողք .
 խիստ լաւ . բարւոք վարձու արժան առնես զաչ
 խասողքս : Վայց քան լիցի մտածել կամ ասել
 քեզ զայդ Հօրդ խոհեմադ ունի : Վասն որոյ ահա
 ստորագրեցես յաւուսքս ամենեքեան մեծա-
 ազերսիւ և յուսով խոյ խնդրեմք ՚ի քոյին Վրբու-
 թենեդ լսել նուաստիցս ազաչանաց , և հանել
 զպարանոց պատուականիդ ՚ի կասրանոց քեզ
 թոյ : Վսերն Վստուծոյ լինի Հայր սուրբ , զսուրբ
 Օրբեթեանն և զսուրբն Յակոբ բարեխօս առ
 քեզ ունիմք , արա զքր հայցեմքս . հերթք նախա-
 տակս՝ եղաք այլոց . խնայեա զազգին քս անուն .
 լուիցես մեզ՝ և լուիցէ քեզ Տեր , և մեք ծառ-
 ոսքս քս . զի լսողն լսել իրաւունք են , որպէս
 և միւսն : Վւ մի լիցի ընթեռնելով և եթ ձգի-
 ցես ՚ի վայր , զայլ ինչ գրել կամելով պատճառս
 առ մեզ մի աշխատեսցես ունայն . անհնար է՝
 որ սխախ այս մէկ խնդիրքս մեր ՚ի կատարումն
 դոյ , որպէս և մեք միշտ կամք և եմք ծառոսքս
 պատրաստական քոյին Հայրութեանդ և մանա-
 լանդ տեղւոյդ՝ առ ՚ի կատարել զքր ինչ հրա-
 մայիցես : Վւստի աղաչեմք , աղաչեմք և բիւ-
 բիցս աղաչեմք , զի մի զաղերսանս անտես առ-
 նել ախորժիցիս , զի մի գուցէ և մեզ ծառա-
 յիցս լքումն ՚ի ջերմաջերմ յառաջադիմութե-
 նէս լինիցի , և ոչ ՚ի մէնջ պատճառեալ : Վերջա-
 ցուցանելով զքանս ասեմք , անպատճառ լսելով
 մերս աղերսանաց պարտիս ՚ի հարկաւորութենէ
 որ առ մեզ սիրոյդ՝ հանել զկասպանագ խոկոյն ՚ի
 հասանել աղերսանացս , և ՚ի վերայ կերակրոյ՝ իբր

պատուղ զմեզ և զսուրբ տունդ սիրելոյդ՝ ընկել
 սակաւ ինչ գինի ջրախառն ըստ պատուիրելոյ
 աստուածայնոյն Պօղոսի : Աւ եթէ զազաչանս
 զայս անտես առնիցես , ծանուցեալ լինիս թէ՛
 ՚ի զուր սիրես զմեզ : Այլ ուրիշ բանից և պատ-
 ճառաց ոչ ըսեմք՝ թէ և արդար խակ իցէ : Աթէ
 խակապէս զօգուտ սրբոյ տանդ խոկացես , սալ
 պարտիս սակաւ ինչ և բնութեանդ թոյլ , և ոչ
 յոյժ ճնշել ՚ի վեր քան զհարկն : Օ զխարդն
 դու իմա որ յայս խակ է , և հետտեղն՝ մնաս
 անձինդ սրբոյ և տանդ սրբոյ , զոր ոչ խնդրէ
 Տէր , ուստի և ոչ հաճի , ապա և գիմակ գտա-
 նի : Աութլասն՝ կապակցութիւն որ առ մեզ
 սիրոյդ՝ զայս խնդիրս գիտեմք : Այց արդ՝ մինչ
 յայսմ խորհրդի էաք և խոկացաք , լուաք թէ
 հոգեծինն հարստաս՝ սրբոյ Հօրդ մերոյ վե-
 քիլ Յովհաննէս վարդապետն ⁽¹⁾ գալոց է ՚ի մօտ
 աւուրս բնդ ուխտաւորացն : Աւ սակաւ ինչ
 գինի ընկարաք տեսլեամք՝ զոր լուաքն ունկամք ,
 այս է զսիրելին քո և զնեցսւկն ծերութեանդ
 ըստ քոյին շնորհալարդ գրոյ . յոր հայեցեալ
 մարմնոյ աչաց ըղձանօք՝ լոաք բերկրանօք և ան-
 պատում խնդութեամբ , իբր ստուգիւ զամե-
 նաբաղձալի տեսիլ սրբոյ Հօրդ ՚ի նմա խակ տե-
 սանելով : Այցելեցաք արդարեւ ՚ի քաղցրածա-
 ղիկ ծառոյդ զբարետիպ պտուղն . յինքեան ըզ-
 Հօրդ սրբոյ ունելով զպայծառ վարուցն կեր-
 տարան : Ար և զօրհնութիւն ամենազեղեցիկ

(1) Այն է Հաննա վարդապետն պատմագիր :

սուրբ վայրացդ, և զազօթիցն ձեր երանաշնորհ
 սուրբ Հայրապետիդ հեղեալ ՚ի վերայ մեր իբր
 զյորձանս յորդ գետոյ, զարթոյց անդրէն զկա-
 րօտ անձկութեան մերոյ առ տեսիլ երկնահաս
 տեղեացդ, և գեղոյ դիմաց պատուեալ սրա-
 կերի գերամարութիւն ծնողիդ: Ապա յետ սակա-
 ւուց, որպէս և գրեալ էր սուրբ Հայրդ մեր, ա-
 մենայնիւ ըսա նոյն օրինակի կամօք և հաւանու-
 թեամբ սիրելի որդւոյ քս և հօր մերոյ դիտողի
 մեծի Պօղոսոս՝ տեսուն Յովհաննու նորապսակ ե-
 պիսկոպոսի, և հաճութեամբ մանաւանդ երկոցս
 երանեալ մեծի սրբազան Հայրապետիս մերոյ
 Արարապետի Աթոռդիկոսի ընկալաւ զպարկեշտ
 սրատիւ Ապիսկոպոսութեան ՚ի վերոյ գրեցեալ
 սրատուելի սուրբ Հօրէն մերմէ, ՚ի սպասաւո-
 թութիւն սրբոյ Վահիդ և մեծապայծառ Աթո-
 ռոյդ ամենայն Հայոց, հանդերձ երկու հարա-
 զատօքն իւրովք, այս է Թովմաս և Յակոբ վար-
 դապետօքն, որոց շնորհաւոր եղիցի սուրբ Հօրդ
 ազօթիւք: Սատոյց մանաւանդ և սրբազան Աե-
 հիս մերոյ զանպատմելի դանձն աստուածային,
 զվկայն կեցուցիչ մահուան Յիսուսի, զսուրբ
 նշանն Տիրական՝ զընծայեալն ՚ի սուրբ Հօրէդ:
 Օր ընկալեալ սուրբ Հայրապետիս մերոյ՝ ծա-
 նոց մեզ ամենեցուն, և աղաչեաց իսկ թէ օգ-
 նեցէք սրբոյ տանն այնմիկ, և ինքնակամ կապ-
 եալ հովուի նորին սիրելի եղբօրս մերոյ շատ
 լիցի ասէ՛ զոր ցաւեացն, եկայք միտիթար լի-
 ցուք մեծի տրտմութեան նորս: Ալ այսպի-
 սի բանիւք ծանուցումն առնելով ասաց. Ահա

էս քսակէս հազար զուրուշ իմտատիէ տամ սուրբ տանն դատաստանի, և այնուհետեւ զայ բէթն ձեր է: Վասն որոյ և մեր շարժեալ ՚ի նախկին և ՚ի սոյն փութոյ, և մանաւանդ ՚ի ներչնչմանէ հոգւոյն Աստուծոյ, ընծայեցաք սա կաւ ինչ արդիւնս յարդեանց մերոյ ՚ի թեթեւութիւն պարտուց սրբոյ Տաճարիդ Աստուծոյ, և ՚ի լուծումն կապանաց Հօրդ մերոյ յերկար տառապելոյ: Ար և ահա այժմ՝ ձեռամբ հարազատի քոյ տեսուն Յովհաննէս և պիտկոպոսի և մահտեսի Արապետիւն, հանդերձ միւս մահտեսիւքն առաքեցաք ՚ի սուրբ Աթուղ իմտատիէ ընդ ամենն հինգ հազար զուրուշ, և աղաչեմք յոյժ զի մի ՚ի քանակն՝ այլ յորակն հայեսցիս: Քանզի յայսմ ամի մէկ փուղըն՝ որպէս թէ տասն է համարելի, զզխարդն լուեմք, և յայտ է զի գիտեն որ գիտենն, և պատմեն արդեօք սուրբ Հօրդ: Այլ որ ինչ մը նացուածք պարտուցն մնացեն, զայն ևս ՚ի մեր վերայ իմա, ժիայն թէ զայս երկու խնդիրս մեր կատարեսցես, այս է՝ զհանել երկաթոյդ և ըզջուր և եթ ոչ ըմպել՝ այլ գինեաւ: Այլ որպէս ՚ի վերոյ եղաք, նշան սիրոյ քո առ մեզ և առ սուրբ Հայրապետս մեր և առ բազմաջան որդեակի քո, զայս խնդիրս գիտեմք և ոչ զայլ ինչ, և մնամք ահաւասիկ լոյ կատարման: Այլ որջ լեր բաւալան բազմաց օգնութեամբ բարեշնորհ կեցութեամբ, ամէն . . . :

“Այլ ահա մանաւանդ նորապսակ Արապետս Արբաղան Աթողիկոսն ամենայն Հայոց սուրբ

Հայրս մեր աստ գորով, նա եւս մե՞ծ հարկաւ ու
բուժեամբ խնդրէ զայս. իցէ արդեօք ընդդէմ
կալ առաքելական հրամանին եւս : Այլ մնամք
ահաւասիկ գրոյ և լրոյ, թէ եղև զոր խնդ-
րեցարս . բաւ է » :

ՌՃՅԵ () ԳՈՍՏՈՍԻ ԺԳ :

76

ԱՐԻՐԻՆ ԿԱՄԱԿԻՆ ՕՐԻՆԿԸ :

« Արբոյ քաղաքին Աստուծոյ, աստուածակօխ
վայրայն, և եւս լուսերամ տաճարի սրբոյ Յա-
բուժեանն կենարարին մերոյ Ամենասուրբ Վե-
րեղմանին երկիրպագանեմք : Այլ և տիրայաջորդ
առաքելական Աթոռոյ Աստուածեղբօրն՝ յու-
րում և կենսագործ խաչին Քրիստոսի, և ընդ
այլոյ սրբութեանցն՝ հետեւապէս անուշահոտ
սրբոյ Վլխադրի մեծին Յակոբայ սրբոյ Առաքե-
լոյն, ՚ի գուճս անկեալ և շրթամբ հոգւոյս եր-
կրոյագութիւն և համբոյր մատուցանեմ. յու-
րոյ ամենայնէ զպահպանողական շնորհս ընդու-
նել սպասեալ մնամ հաւատով :

« Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրապեա
Աթողիկոս ամենայն Հայոց, և Պատրիարք Ալա-
ղարշասրատու՝ լուսակառոյց և տիրանկար մեծի
սրբոյ Աթոռոյն Աջմիածնի : Յորմէ ժամանեալ
և ընծայեալ մատուցի միարար սէր սրբութեան
և ողջոյն հոգեւորական վերասիրելի և գերա-
մեծար հոգեկից եղբօր ՚ի Քրիստոս՝ մեծի Տեառն
Վրիգորի, և սրբազան Պատրիարքի սրբոյ Արու-

տաղէմի, և արժանաժառանգ հոգեկիր և երանեալ դիտապետի սրբոց տեղեացն Վրխատաի : Այլ որոց ընդ թեւօք երջանկու թեան սրբազնեկց հովանաւ որեցեալ բարեբախտիկ անձանց արժանաւորաց՝ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից, և աստիճանաւորաց, ճգնողական կրօնաւորաց, գործակարաց, և աղօթաւորաց, և համօրէն ՚ի փառս Աստուծոց հաւաքեցեալ մահտեօի քոց միաբանից՝ ընդ ողջունիս և վերնապարգեւ օրհնութիւնս ընծայեմ, որովք ողջ վերուք :

«Մեկարաց զսրբատառ նամակ ամենասրատ ուելի Աղբայրութեանդ՝ հանդերձ երկրպագելի աստուածեան սուրբ Աշանաւն, որով փառաւորեալ եմ՝ ունելով ՚ի պարանոցի խնամ զանհամեմատ և զանգին գանձն երկնական, (թէ և ոչ իսկ եմ արժանի). ուստի և վասն այլոց հետեւեալ ընծայից ՚ի քէն առաքելոց (որ ձեռամբ քո և իմս որդեակ Յովհաննէս վարդապետի, և զոտո առաքչիդ իւրոց ունողի), մեծապէս շնորհակալ եմ հանդերձ լիական գոհութեամբ շէն կենաս, և շէն կեցցէ միշտ և յաւէտ տէրունեան սուրբ քո Աթոռդ, զոր բարով վայելեցցես ընդ երկացն աւուրս Տեառն, և ՚ի պարծանս տառապեալ ազգիս Հայոց, և դարձեալ ողջ վեր :

«Մեկալեալ եղեւ եւս՝ խնդիր Արքութեանդ, որ վասն կարգառութեանց սրբազան կարգի եպիսկոպոսութեան երկց սրդեկաց մերոց, ուրոց մինն հաղիւ կամեցայ, և այն ՚ի պատիւ լը-

բուժեան գրոյ սրբութեան Սեծիւ, որոյ ՚ի մի-
ասին շնորհեցաք հոգւոյն Ատուծոյ, զորս բար-
ւոր վայելեացեսս և վայելեացեն հնազանդօրէն
որդիութեամբ, և հեզական պարկեշտութեամբ
ճառայելով սուրբ Աթոռոյդ և Տեառնդ իւր-
եանց :

“ Ատանօր ըստ կարգի հոգեւոր իրաւանց՝
ժամ է ինձ արդեամբ եւս անսալ բանին, և
յառաջ անել զասացեալն՝ թէ օգնելն եղբայր
եղբօր է իբրեւ ամուր ստորիսս, կամեցայ վասն
որոյ և թողեալ զինս՝ կանխեցի նախագոյն ա-
ռաջին գրոյն որ ՚ի քաղաքէս մեծէ, խնդրեցի
՚ի Աղբայրութենէդ հանել զերկաթն սրբոյ պա-
րանոցիդ և առաքել առ իս, և շեղէ արժանի
այնմ լսելի լինելոյ, և թէ եւ զՏերունականն
ընկարայ : Իսկ արդ՝ կոչեալ իմ զորդեակն քո
և զանդրանիկն իմ զՎատրխարք քաղաքիս, հան-
դերձ խորհրդական իշխանօք, և հոգւոյն Ատ-
տուծոյ խորհեալ խօսեցաք զոր ինչ և խօսե-
ցաք, և եզրակացութիւն խորհրդոյն յայսմ
կայացաւ, մինչ որ և ես ուխտեալ եղէ՝ ոչ ե-
լանել ՚ի քաղաքէս, մինչեւ հանցի երկաթն ՚ի
սրբանոցէ Սրբոյդ : Այլ այս բան ոչ միայն ՚ի
ճածուկ ներխորհրդով, այլ և ՚ի յատենւոջ առ-
ամենեսին եղեւ հռչակել. ուստի ոչ սակաւք
յորդօրեալ՝ եղեն կամակիցք և օգնակիցք, զոր
և թէ ոչ իցէր անթուելի բազմութիւն գերեւոյն
խղճալեաց, և խիտ առ խիտ անմիջոց բազմու-
թիւն որոյ ողորմութեանց, որ վասն ազատու-
թեանց, իցէ թէ՛ ծախան նորոգութեան սրբոյ

Յարութեան և այլոցն նորաշինութեան (որպէս պատմի), որոց պատճառաւն է պարսն մնացեալ այն եւս վճարիցիւր . այլ արդ՝ ոչ միայն անմեղադրելիք՝ քան թէ գովելիք և եւս են օրհնեալ ժողովուրդք քաղաքիս , վասն զի գերեալքն եւս մեր են , և են եղբարք և քոյրք և գառնուկ զաւակունք մեր , առանց մերձ ՚ի դուռն կորստեան , քան զիսպառ վճարումն վերստացեալ պարտուց սուրբ Աթոռոյդ : Արով գովութեամբ կարացից ներբռողել զողորմութիւն ազգիս մերում որ ՚ի մեծ քաղաքիս . արդարեւ մեծ գովութեան և մեծագոյն օրհնութեանց արժանիք . վասն զի ներայսմիկ արժանաւորի ազատարար ողորմութեանց բաղմաց՝ յաւելին եւս լսել քանից մերոց , և գրեթէ յատամանց իւրեանց հատեալ օգնեցին իւրաքանչիւր էս նաֆք , և բաց ՚ի գանձանակացն՝ այդքան ինչ ՚ի սուրս մատեան վասն անրոյդ հանման , զորոց անուանան գրեցցէ Տէր ՚ի յիւր մատնան : Աւարդ՝ կատարեալ սիրով աւասիկ երկրորդ անգամ ցաւակցելովս գրեմ հոգեկից Աղբօրդ խնոց սրբոց , և հարազատական անմիջոց սիրով վստահացեալ և յուսով գերակատարելութեան Արբբաղնութեան քում , հարկ ՚ի վերայ եղեալ իբրու հրամայեմ՝ զի ընկալեալ զսակաւամանեաց օգնութիւնս ՚ի սիրողացս և ՚ի ցաւողացս վասն քո , լսող եղիցիս մեզ . որպէս և ես գարչեալ վերջին ճերութեամբս , թէպէտ բազում ինչ պատճառ առարկեցի առ ՚ի չմտանել ընդ լծով մեծի աստիճանի զբաղանացս , սակայն և ոչ կա-

մեցայ Ազգիս խնց անդուր լինել և զկամս պաշտել, որ եպերե լին է : Պարտի ուրեմն և Արբու թիւն քո անտալ այսբանեայ երախտաւորաց, և ՚ի գալ օրհնեալ ուխտաւորացս տէրունականաց սիրով ընդունել զաղերս և զինդիր մեծի քաղաքայնոցս և մեր . և յետ երկց աւուրց ՚ի մեջ սրբոյն Յակոբայ, և ՚ի գող սրբոյ Ալիսաղբին ՚ի մեջ և ՚ի հանդէս աւուրդ կարօտ եկեալ ուխտաւորացդ յօժարել, և որպէս ետու հրամանս իմ և քո սիրադոյն որդեակ նորնծայ արհի եպիսկոպոս տէր Յովհաննէս վարդապետին, որ որպէս քո է՝ եղիցի և իմս վէքիլ, և իբրեւ ի մովս ձեռամբ բացցէ և հանցէ զերկաթն յերկարատանջ և բաղմաշխատ օրհնեալ սուրբ քոյդ պարանոցէ, և տայէ ՚ի ձեռս սիրելի որդեկին մերում վէքիլ օրհնեալ ժողովրդոցս մահատնի Արարապետին : Այլ իսկոյն անմիջապէս զգեստաւորեալ մատուցես արժանաւորդ՝ զգոհացողականն պատարագ, յիշելով յաղօթս քո սուրբ զբողոր ապգս Հայոց . եւս առաւել զերախտաշատ զայս ժողովուրդ մեծի քաղաքիս . ընդ նոսին թէ և յիշեսցես զկարօտս, և զանդրանիկն իմ մեծաջան, այն քո են շնորհ : Իսկ թէ այլ իմն մտածու թեամբ, որպէս թէ տակաւին պարտք գնն, և զիսորդ ուխտադանց լինիցիմ ասելով խիղճ ինչ ՚ի միտս հարցէ զքեզ, որ ոչ է խիղճ՝ քան թէ կարծիք . վասն զի յաւուրան յայնտիկ (որպէս ստուգիւ լուայ), մինչ ուխտեալ ես թէ նրբան էր պարտքն՝ զայն աստուծով վճարեալ ես և անցեալ, իսկ ներկայս պարտ յետ

այնք բազում շինութեանցն է . թող զայն որ ՚ի վերայ սպասուց սրբութեանց ծախեալ են , որ ՚ի սուրբ Աթոռն մտեալ , և ոչ ընդ վայր որպէս յեռանդն : Այլ սակայն առ ՚ի բժշկել և բառնալ զկարծիսն զայն՝ ահա շնորհօք ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ , իբրու Հայրապետական իշխանութեամբ նուաստիս թողութիւն և քաւութիւն եղիցի քեզ յերկինս և յերկրի , և մի համարիցի քեզ ՚ի մեզս մնացեալ սպասուցն վերջնոյ , որ այլ է քան զուխտեալն քո , և ուխտն քո կատարեալ է՝ և եղիցի :

“Այլ ՚ի նմին վաղվաղակի տացէ Աստուած աղատութիւն , որպէս յուսամ աղօթիւք քովք , և եւս քոյին սուրբ ձեռօք՝ ամէն , և դարձեալ սոջ լեր :

“Ի զուս այսորիկ մեծագունի հարկաւորութեանս՝ ահա մնամ և սպասեմ զի մահտեսի կարապետն վաղվաղակի առաքեսցէ կամ զերկաթն և կամ զկուղայն միայն , զի տեսեալ համբուրեցից , և դարձեալ այսրէն այդր առ քեզ դարձուցից : Ապա թէ յետ այսքանեացս՝ անլուր լիցին բանք մեր առաջի քո , բարւոք ՚ի միտառ և գիտեա՝ որ ոչ միայն սառելոյ են սիրողք սրբոյ Աթոռոյդ և քո , գուցէ և լինիցիս պատճառ արտադանձանակացն բարձման , այլ լարն սիրոյ ՚ի մէնջ կտրելոյ , և գրոյիս այս առ քեզ վերջին լինելոյ , որ ոչ յուսամ , քանզի սիրով սիրեցի և միաբան եմ քեզ և անդրանկիս իմում հանդերձ օրհնեալ ժողովրդովք քաղաքիս . որպէս և ահա ՚ի նշան սիրոյ վերստին նորոգեցաւ

վանքս սրբոյ Աթուոյդ, և զարդարեալ պայ-
 ծառացաւ, յորս կամ սիրով հանգուցեալ. որ
 բարով վայելեցեն միաբանք սրբոյ Աթուոյդ :
 Սինչ գիրս ցայս վայր եհաս և թիւն էր գրեցոյ
 օգոստոս քսան և հինգ, ՚ի պահուն յորում իշ-
 խանք տեղւոյս զԱթուակալ որդեկիս Վանուէլ
 մեծ վարդապետի մէկ քեսէ խմտատիէ վասն
 քո համրէին, խկոյն ՚ի վերայ դրամին և գրոյս
 եկն եհաս Վարտիրոս սարկաւագն, և մատոյց
 զգիր քոյին Սրբութեանդ, որոյ խնդիրն էր վասն
 սցար աշխատանաց, որպէս գրեցաւ : Հրաչք է
 ուրեմն և նշան համակամ սիրոյ և միաբանու-
 թեան, զոր Տէր Յիսուս անքակ և ամուր պա-
 հեցե ՚ի մէջ մեր, և ՚ի մէջ երկուց սրբոյ Աթու-
 ուոյ : Առ ՚ի մէնջ ցուցաւ ըստ կարի և առ ՚ի
 քէնն մնաց շուտով առաքմամբ երկաթին :
 Այսքան առ այս բաւ լիցի մեծագունի խոհե-
 մութեան Սրբութեանդ :

“ Գրեցաւ ՌՃՅԵ, օգոստոս ին, Յուսակը-
 տուր ըստ սրբագունի Կարապետին Կրիստոսի ” :

77

Կրիգոր հայրապետի կրած նեղութեանց
 պատմութիւնը իմանալ ուզողը, կրնայ Հաննա
 վարդապետի Արուսաղէմայ պատմութեան մէջ
 կարդալ յերես 147 . որ ակնատես եղած է ա-
 մեն կրածներուն, մանաւանդ թէ փոխանորդու-
 թեան պաշտօնին պահանջմամբը նոյն դէպքե-
 րուն և գործքերուն մէջ գտնուած է ինքն ալ :

Վրիդոր շղթայակրի շինել տուած տեղուան
քը ասոնք են : Ս. Նշանի անուանեալ խորանը
Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմը՝ Ս.
Վլխազրի մատրան վրայ : Սեծացոց աւանդա-
տունը, որուն մէջ նոր խորան մը հաստատեց
յանուն սուրբ Առսաւորչին : Ի Բեթղէհէմ
սուրբ Օննդեան վանքը նորոգեց . և սուրբ
Հրեշտակապետի վանքը, և Հռիփսիմեայ խո-
րանը շինեց նոյ՛ վանուց մէջ : Ի Յոպպէ շինեց
սուրբ Նիկողոսոսի՝ եկեղեցին : Այլ և շատ նորո-
գութիւններ ըրաւ սուրբ Յակովբեանց հռչա-
կաւոր եկեղեցւոյն մէջ . և ընդ ամենը խոհեմ
կառավարութեամբ 32 տարի Պատրիարքական
իշխանութիւնը վարելէն զկնի, խաղաղութեամբ
հանգեաւ ՚ի Վրխտոս :

Այս սուրբ հայրապետիս ժամանակ կրկին
անդամ վէճ բացուեցաւ Հայոց և Յունաց մէջ
Հայր Աբրահամու վանուց համար, որ Հապէշ
ներունը ըլլալով՝ իրաւամբ Հայոց կը վերաբե-
րէր, և Յոյնք բռնի յափշտակած էին : Այլ ոչ
միայն այն, այլ և ճշմարտութիւնը սքոյլելով
սուրբ Յակոբայ վանքն ալ ուղեցին յափշտա-
կել, որպէս թէ Վրաց աղգին եղած ըլլայ այն
առաջուց, և Հայք բռնի յափշտակած անոնց
ձեռքէն . այս խնդիրը շատ դժուարաւ լուծ-
ուելէն զկնի, երկու կողմին ալ շատ սուղի նըս-
տաւ :

Վախճանեցաւ սուրբ և բազմարդիւն Հայ-
րապետն 1749 ին, և թաղուեցաւ ՚ի Ս. Փրկիչ
ի շարս Պատրիարքաց :

Յաջորդող-Բիւն Պատրիարքաց : Եւսմանակադրող-Բիւն :
(1749 — 1865) :

78

Այն տարին յաջորդեց իրեն Յակոբ պատրիարքը՝ Ապւեան, որ Յովհաննու կողմի աշակերտուն էր և միաբան սուրբ Աթուոյս, սակայն ինքը ուսման պարսպելու համար Պոլիս կը կենար : Այլեք տարի միայն Պատրիարքական իշխանութիւնը վարեց, և յետ այնորիկ գործը իրեն ծանր գալով, մեծահաւատ Ազգուպ ամիրային հետ՝ որ 1752 ին ուխտի եկած էր, կրկին Առտանդինուպոլիս դարձաւ : Այլ իրեն յաջորդեցին հետզհետէ Թէոդորոս, Աբրապետ, Պօղոս, Յովակիմ, Պետրոս՝ որ Յոսիպէի մէջ վախճանեցաւ, և ասոր ալ յաջորդեց Թէոդորոս Աւնեցի ճգնազգեաց Հայրապետը : Ասոր ժամանակը սուրբ Յարութեան երկնանման Տաճարը այրեցաւ (1808), և Տէրութեան հրամանաւ կրկին շինուեցաւ, նոյնպէս և մեր վերնատունն ալ նորոգուեցաւ, և հնագոյն արքունական հրքովարտակները՝ որոնք սուրբ Աստուածածնի գերեզմանին և սուրբ Օննդեան տեղեացն պատարագ մատուցման համար առնուած էին, վերըտին նորոգուեցան : Այս և աշտանակները կանթեղները, պատկերները և զարդերը՝ որ անհաւասար էին, ամէն ազգաց միակերպ հաւասարեցուցին : Այլ ինքը Թուականին՝ անոր տեղը Վաբրիէլ Պատրիարքը յաջորդեց. բայց արժանապէս հան-

գրատու թիւն մը չլսցելէց սուրբ Անուցս ան թիւ սրարտուցը համար, որու սրամձառաւ Աթուէն ալ հեռացրնելով զինքը՝ Իզմիր խրկեցին, և Աստանդինուպօլսոյ Պօղոս Պատրիարքը իբրեւ կառավարիչ սուրբ Աթուս գալով, մեծամեծ ջանիւք հաղիւ հազ ազատեց վանքը սրարտատեարց ձեռքէն:

Պօղոս Պատրիարքի կառավարութեան ժամանակ, 1829 թուոյն նորոգեցան հին հրովարտակները, և վերստին սուրբ Վերեղմանի վրայ պատարագ մատուցանել սկսուեցաւ, որուն հրամանագիրը Օպարիա եպիսկոպոսի ձեռօք ստնուեցաւ իր փոխանորդութեան ժամանակ:

1831 թուականին բուն բարեկենդանի ուրբաթ օրը՝ ըստ մեր նախնի սովորութեան՝ Ասորոց վանքը սուրբ Վարկոսի եկեղեցին գնալով սրատարագ մատուցանելու, և ժամարարի զգեստաւորեալ ժամանակին ժողովրդեան ծանրութենէն յեղակարծ իմն վերնատուներ փլաւ, բայց Աստուծոյ սրաչապանութեամբ ժողովրդեան վընաս մը չեղաւ:

Եւս և 1832 թուականին, Յունաց սրիկաները սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջ գրոհ տալով, սուրբ Աստուածածնայ Աւթաթափման տեղոյն պատկերազարդ կձեաց բոլորակ քարը խորտակեալ մանրեցին առ նախանձու, որ Աստանդինուպօլիսէն խրկուած էր ՚ի յիշատակ երեսուն և վեց ուխտաւորաց, որոնք ծովասոյզ եղած էին քանի մը ամիս առաջ: Եւ 1834 թուականին Օլատկի շաբաթ օրը, յետ լուսաւոր

եային սուրբ Յարութեան տաճարէն դուրս վերադարձած ժամանակ, մեր և Յունաց երկու տասան հազարի չափ ուխտաւորներէն հարիւր յիսուն անձինք և երեք զօրք ինկան խուռն բաղմութեան մէջ, և շնչատու մեռան : Այն թուականին գազանաբարոյ արաբացիները կառավարութեան դէմ ապստամբելով՝ Ալքուսաղէմը պաշարեցին տասն աւուր չափ, և ներսէն ու դուրսէն շատ կռուելէն զինի, Վարահիմ փաշայի զօրքերը՝ որ սակաւաթիւ էին Ալքուսաղէմի պաշտպանութեան համար, չկարողանալով դէմ դնել արաբացւոց, Սիօնի բերդին մէջ մանելով քաղաքի դռները գոցեցին. և բարբարոսները քաղաքին հարաւային կողմէն ջրանցքի ճանապարհէն ներս մանելով՝ քաղաքին մեծ մասը աւարի տուին. և երկու օրէն յետոյ Վարահիմ փաշան Յոպպէ ելլելով, և շատ զօրքեր կորսնցրնելով ճանապարհին, դարձեալ արիաձեռն զօրքերով եկաւ Ալքուսաղէմը սուաւ բարբարոսաց ձեռքէն, և ապա շատ բարեկարգութիւններ րբաւ :

1836 թուականին համահաճութեամբ երկուց սրբազան Պատրիարքաց՝ Վաբրիէլի որ վերլստին դարձաւ ՚ի Սայր Աթոռն իւր և Պօղոսի կառավարչի, սուրբ տեղերը շատ շինութիւններ և սպայճառութիւններ ստացան. մանաւանդ սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյ մէջ կանանց վերնատունը շինուեցաւ կրկին խորանաւ, որք են յանուն Միթրեաց և յանուն Պայճառալեկրպութեան. և բարձաւ Սիօնի խորանը որ

ըւսամոտի կամարին մէջ հաստատուած էր դըրան ձախակողմը : Այս սուրբ Յակոբայ եկեղեցիները տախտակացան, ոյսինքն՝ Աջմիածնի, սուրբ Ստեփաննոսի, և սուրբ Առաքելոց, եւս և սուրբ Հրեշտակապետի եկեղեցին ծեփեցաւ, և շատ սենեակներ շինուեցան ուխտաւորաց համար : Այս և սուրբ Յակոբայ տալարանը՝ սոյն հայրապետները հաստատուեցին ՚ի սրարձանս աղգիս Հայոց : Այս միջոցիս (1837 թուոյն) սուրբ Համբարձման լեռը Հայոց վանք շինուեցաւ, որ շատ ժամանակէ ՚ի վեր աւերակ էր. բայց Յոյնք և Աստինք նախանձեւով հակառակ հրովարտակ հանել սուին, և երկու տարիէն ետքը գրահ տալով կորձանեցին և աւերեցին, և այնպէս կը մնայ մինչեւ ցայսօր :

1841 թուականին՝ վերոյիշեալ Օյաբարիս և պիսակոպոսը Պատրիարք նստաւ, ինչպէս վերը ըսինք, որ իւր փոխանորդութեան ժամանակ պատճառ եղաւ Վերեղմանին վրայ պատարագ մատուցանելու : Հինգ տարի և ինն ամիս միայն վարեց իշխանութիւնը. և թէպէտ քանի մը շինութեանց հիմնարկութիւններ ըրաւ, բայց մահը վրայ հասնելով՝ անոնց լուծմը իւր յաջորդին օրովը եղաւ :

1841 թուոյն Անդղիոց եպիսակոպոսը Այրուսապէմ սկսաւ շինութիւններ ընել :

1847 թուականին՝ Արիակոս երուսապէմացին նստաւ Պատրիարք, որ իւր նախորդին հիմնարկած շինութիւնները լրացրնելէն ՚ի զատ, սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյ մէջ դանուած ամեն խաչ

կաշներն ուղ սակեղօժեղ տուաւ : Իւր օրովը նաեւ Ս. Օննդեան դուրսի երկաթեայ դրան հաւա սար իրաւունք ձեռք բերաւ Յունաց հետ, և բանալի մը եւս ունեցաւ :

1848 Թուականին Վասինաց առաջին Պատ բխարք նստաւ յերուսաղէմ Վալերիա անուն ե պիսկոպոսը :

1848 Թուականին ապրիլի տասն և երկուքին Օլասիկի մեռելոց օրը երբորդ ժամուն՝ յետ ար ձակման եկեղեցւոյն, սուրբ Յակոբոց Տաճարի մարտի կանթեղները յանկարծ ինքնին լուսով վառեցան, որուն շատ ականատեսներ եղան, որ և երեք ժամէն աւելի տեւեց :

1850 Թուականին Ախրակոս Պատրիարք յան կարծակի վախճանեցաւ, և Օմիւռնացի Յովհաննէս եպիսկոպոսը յաջորդեց անոր տեղը, որ շատ շինութիւններ բրաւ սուրբ Մթառցոյ մէջ, որոնց մէջ հռչակաւոր է Վեհարանը կամ Պատ բխարքարանը, և յառանգաւորաց դպրոցը :

1857 Թուոյն Սուտոց հիւպատոսարան հաս տատուեցաւ, և առանձին Սեպրապօլիտ մը եւս նստաւ Նրուսաղէմոյ մէջ, որոնք իրենց տէրութեան հրամանաւն և ծախիւքը առան ձին վանք և հիւրանոց շինեցին արտաքոց Նրու սաղէմի :

1858 Թուականին Հաղէշից Թադաւորի Վեղերը Նրուսաղէմ ուխտի եկաւ, և Հայոց վանքէն շատ գոհ եղաւ իրենց աղքատ կրօնաւոր ները կերակրելուն, և իրեն արժանապէս մարդասիրութիւն ցոյց տրուելուն համար :

1859 թուականին, Ռուսաց կայսեր եղբայր
Կրաստանդինը և իւր թաղուհին Արուսաղէմ
ուխտի եկան :

1860 թուականին Օմիւռնացի հոգեւոյս
Յովհաննէս Պատրիարքը վախճանեցաւ . և քա-
նի մը աւուր յետոյ աւագ Առսարար Բոթի-
չանցի Վեորգ եպիսկոպոսն ալ իւր մահկանա-
ցուն կնքեց , և Աթուս մնաց առանց Պատրի-
արքի և առանց աւագ Առսարարի :

Այս միջոցիս սուրբ Աթուոյս կառավարու-
թիւնը ընդհանուր միաբանութեան ձեռքը մը-
նաց , ընդ նախագահութեամբ խոստովանահայր
Վրթանէս վարդապետին , որուն տեղապահու-
թեան սրահտօն ալ տրուեցաւ յետոյ Աղգային
Վարչութեան կողմէն :

1862 թուականին արժանապատիւ Կարա-
պետ վարդապետը միաբանութեան հաճու-
թեամբը աւագ Առսարար ընտրեցաւ , և 1863
թուականին Ապիսկոպոսութեան բարձր աստի-
ճանին արժանացաւ : Սոյն 1863 թուոյն Հայոց
և Յունաց համահաճութեամբ՝ սուրբ Աստ-
ուածածնայ երկնանման Տաճարի յառակը , և
բարձր տանիքը սալապատեցաւ , որ երկար ժա-
մանակէ ՚ի վեր քայքայեալ էր . եւս և պէտք ե-
ղած նորոգելիք տեղերը նորոգուեցան :

1864 թուականին Այսոյի վարդապետը թա-
լացի , օգոստոս 14 ին միաբանութեան քուէար-
կութեամբ և աղգային Արօնական և Վաղարա-
կան Ժողովոց ընտրութեամբ վարդապետութե-
նէ Պատրիարքութեան բարձր աստիճանին կան-

չուեցաւ . ուստի 'ի սեպտեմբեր 10 ին 'ի Արստանդնուպօլիս և անտի Աջմիածին երթալով՝ Լյպիսկոպոսութեան բարձր աստիճանը առաւ , և դեկտեմբերի 3 ին դարձաւ 'ի Արստանդինուպօլիս . և անտեղ վանուց բարեկարգութեան համար ժամանակ մը մնալով՝ 1865 սոպրիլ ամսոյ 5 ին Ալրուսաղէմ եկաւ : Յուսանք նորին Սրբազնութենէն որ արդարութիւնը առաջնորդաւնելով իրեն՝ կը սկսի իւր Հայրապետական իշխանութեամբը կառավարել զսուրբ Աթոռը , և յառաջադիմութեան շաւղին մէջ դնել զայն :

Աւարտեցաւ առաջին մասը փոքր 'ի շատէ սրտամելով անցքերուն , փոփոխութիւններուն և տեղեկութիւններուն վրայօք : Յետ այսորիկ երկրորդ մասիս մէջ փոքր 'ի շատէ առ 'ի ծանօթութիւն սիրելի ընթերցողաց՝ սուրբ տեղերը և վանքերը պիտի նշանակեմք , որոնք Ալրուսաղէմ քաղաքին մէջը և անոր շրջակայ ուսմանները կը գտնուին :

Ի այց նախ արժան կը համարիմ աստ նշանակել մեր նախարարաց անունով շինուած վանքերը , որոց ոմանք յայտնի են և ոմանք անյայտ , և անոնց անունները Հայաստանի Հնախօսութենէն և Սովսէս Ապղանկայտուացիէն , և այլ և այլ սրտամիջներէն կ'առնուովք :

ՄԸՄՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Սարգսգրո-նի-ն Տեր Նախնիքի-րէն Հիմնեալ յայսնի Լ
անյայտ ա-երակ վանօրէից :

30

Մանց մէջ առաջինն է Ռադայի վանքը Շի-
րակացւոց , որ յետոյ Անկղաւորաց վանք ալ ան-
ուանած է , արտաքոյ Արուսաղէմի Սողամօնեան
տաճարին աշտարակին մօտ , որուն այժմ տեղը
յայտնի չէ :

Արծրունեաց վանքը՝ որ յանուն սուրբ Վե-
որգայ կառուցեալ էր , դարձեալ նոյն կողմն է
եղեր , և տեղը այժմ անյայտ է :

Չարեհունի վանքը դարձեալ արտաքոյ Արու-
սաղէմին , որուն տեղն ալ անունն ալ մեզ յայտ-
նի չէ :

Մամիկոնէից վանքը դարձեալ քաղաքէն
դուրս կառուցեալ յանուն սրբոյ Արապետին ,
բայց տեղն անյայտ է այժմ :

Վուգարաց վանքը նոյնպէս արտաքոյ սրա-
րըսպին , որուն անունն ալ տեղն ալ յայտնի չէ :

Ռդեշիսի վանքը արտաքոյ պարսպի քաղաքին
չինուած մեր սուրբ Փրկչի վանուց մօտ , որուն
Ռադոս ալ կ'ըսուի , և այժմ աւերակ է :

Միւնեաց վանքը որ յանուն սրբոյն Վեորգայ
կառուցեալ էր , տեղը անյայտ է . բայց հնախօ-
սութիւնը մեզ ճանօթութի կուտայ այս վանուց
հաճար թէ , Տաճիկները բռնութիւն քանդեր են :

Ոչտուճնեաց վանք սուրբ Հրեշտակաստեաի վանուց ետեւ, որ ուրկանոց եղած է հիմնոյ. յառաջագոյն բոլոր ուխտաւորները այս վանուցս մէջ բնակեցուցանելով կը դարմանեն եղեր, որ այժմ դարձեալ ուրկանոցին մօտ է և աւերակ, և է ՚ի ձեռս մեր:

Վերոյիշեալ վանքին մօտ Գաւթի դրան մերձ էր Արիցավանքը յանուն սուրբ Մատուածածնի, ուր որ այժմ ուրկանոց է դարձեալ ՚ի ձեռս մեր:

Վեւոնդեանց վանուց թէ տեղը և թէ տնունը որ կողմն ըլլայը յայտնի չէ այժմ:

Չորրորդ Հայոց Արիաի վանքը սարսալէն դուրս արեւելեան կողմն է, որուն տեղը յայտնի չէ:

Մնձեւացեաց վանքը յանուն Մանիայ առաքելոյ՝ Վէթղէհէմ քաղաքին մօտ կառուցեալ էր:

Մրչակունեաց վանքը Արուսագէմ քաղաքին մէջ Պրօպաաիկէ աւազանին մօտն է, և շատ հաւանական է որ Յովակիմայ և Մնայի տունն ըլլայ, որուն եկեղեցւոյ ձեւերը Հայոց եկեղեցւոյ ձեւն է. բայց այժմ Վաղղիացիք առին այլազգեաց ձեռքէն և նորագեցին, իսկ աաճարին հին ձեւը պահեցին:

Վաղաւոնի վանքը, որ յանուն սրբոյն Հովիւսիմեաց և Վայխանեաց կառուցեալ էր, սուրբ Յարութեան դրան մօտ եղած է, որուն տեղը յայտնի չէ:

Մնատունեաց վանքը սուրբ Միոնի կողմն է:

Կամսարտիանաց վանքը , որ Արշակունեաց վանք ալ կ'ըսուէր , յանուն սրբոյն Վրիգորի Լուսաւորչին , անյայտ է հիմայ :

Մամիկոնեից վանքը որ յանուն սուրբ Կարապետին շինուած էր , դարձեալ Միօնի կողմն էր :

Գառնեցւոց վանքը , որ Սմբատ Բագրաւ սունին շինեց , տեղն ալ և կողմն ալ անյայտ է :

Մահառունեաց վանքը , որ Քարավանք ալ կ'ըսուէր , Տեառն եղբօր Արդար առաքելոյն աւնուամբ շինուած էր , տաճարի Սրբութիւն սրբութեանց ըսուած աշտարակին կից , որ այժմ Տաճկաց ձեռքն է և աւերակ է :

Պալունեանց վանքը Վալիլեայ լեւան կողմն եղած է , ինչպէս նաեւ հետագայ երկու վանքերը . Անձեւացեաց վանքը , և Օլաղակունեաց վանքը , որ այժմ աւերակ և Տաճկաց ձեռքն է :

Կոտայեցւոց վանքը՝ Չիթենեաց լեւան վրայ , որուն տեղը Անտարարն մեր Յիսուս ինը երեսնութիւնները կարդաց , բայց այժմ աւերակ է , և 'ի ձեռն այլազգաց :

Վարաճնունեանց վանքը , Սողոմօնի տաճարին կողմերն է , որուն տեղը յայանի չէ :

Վանանդեաց վանքը , վերոյիշեալ վանքին կողմն է և անյայտ , նմանապէս և Տայեցեաց վանքը , թէ և նոյն կողմն էր , բայց անյայտ է հիմայ տեղը :

Մոկաց վանքը , Վեթսամանի ձորին մօտ :

Քաջբերունեաց վանքը , Վալիլեայի լեւան կողմը :

Սահառուներաց երկրորդ վանքը, դարձեալ
Գալիլեաց լերան վրայ :

Կաղանկայտուաց վանքը, Յովտախաթու ձո-
րին կողմը :

Սաղաղեանց վանքն ալ Գալիլեաց լերան կող-
մերն էր ըստ հնախօսութեան . բայց այժմ՝ ա-
ւերակ է , և ապարակ ՚ի ձեռս այլազգեաց :
Նմանապէս և Կողբաց վանքը, որուն տեղը յայս-
նի չէ այժմ, թէ և Չիթենեաց լերան վրայ պի-
տի ըլլայ : Սղանդուներաց , Աղամուներաց և
Վերջանաց վանքերը , ասոնց ալ ոչ տեղերնին և
ոչ որ կողմը ըլլալնին յայտնի է :

Սունեաց երկու վանքերը Լըրուսաղէմի ա-
րեւելեան կողմը Չիթենեաց լերան վրայ էին .
երրորդ վանքը Հայր Սաբայի ձորին մէջը , չոր-
րորդ վանքը Յովտախաթու ձորին մէջ . հինգ-
երորդ վանքին տեղը անյայտ է :

Արցախաց վանքը , Լըրուսաղէմաց հարաւաւ
կողմն եղած պիտի ըլլայ , բայց տեղը յայտնի չէ :

Գաշտացւոց վանքը զոր Արշակունիք կա-
ռուցին յանուն սրբոյն Գէորգայ , այժմ մեզ
յայտնի չէ տեղը :

Սամիկոնեից նախարարներէն շինուած չորս
մեծամեծ վանքեր ալ կային , որոնք նոյնպէս ան-
ձանօթ են , և չորս վանք ալ Աղուանից կային ,
որոնց համար Սովսէս սրտամիջը այսքան կը յի-
շէ՝ թէ այլազգներու ձեռքն է :

Աղուանք այս չորս վանքերէն ՚ի զատ ուրիշ
ութ վանք եւս ունէին , որոնց հնգին միայն ա-
նունները յայտնի է մեզ Սովսէս Կաղանկայ-

տոււացիի սրտամուլթենէն . և ասոնք են . Պանդայ վանքը Չիթենեաց լերան վրայ արեւելեան կողմը , զոր Աղուանից ազգէն Պանդոն անունով ճգնաւոր մը շինած է , և Աղուանից քահաւայները հոն կը բնակէին :

Պարտաւայ վանքը , որ սուրբ Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ էր , և Վաւթի աշտարակին մօտ էր :

Աղանկայտուացւոց վանքը , վերայիշեալ վանքին կողմն է և Տաճկաց ձեռքն է :

Արձախայ վանքը , ուր սուրբ Աստուածածնայ մազերը ամփոփուած էր , և սուրբ Ստեփաննոսի անուամբ կառուցեալ էր :

Ամարասայ վանքը , որ յանուն սրբոյն Վրիգորի կառուցեալ էր :

Աղուանք այս վանքերէն 'ի դատ ուրիշ վանքեր ալ ունէին Առաւելից վանքերուն մօտ , որ Արուսազէմի շուկաներուն մէջն էր . որոնց տեղերը այժմ Տաճիկները գրաւած են , և յայտնի չէ մեզ :

Սովսէս Աղանկայտուացին կը գրէ 'նաեւ թէ Յուստիանոսի որ և Յուստիանոսի կայսերութեան ժամանակը Յունաց սպարիարքունք 'նախանձելով Հայոց և Աղուանից վանորէից վրայ , որք հարիւրէն աւելի կային , ձեռնադրութիւնք արգիլեցին այս վանքերուն մէջ . ուստի Հայոց 'նախարարներն և իշխանները վերստին ազատեցին զանոնք Յունաց բռնութեան ձեռքէն . և եօթը կենդիւնար դրամ հատուցին Յուստիանոս թագաւորին , որ 70,000 դահեկան կ'ընէ . բայց

յեւոյ մերայինք անհազանալով վերստին երեսի վրայ մնացին վանքերը, և շատերը յափշտակեցան օտարներէն :

Սորոգորովիւն սորբ Տեղեաց և վանաց, որոնց տեղակները յարդ կ'երեւին :

81

Այս վանքերէն ՚ի զառ ուրիշ աւերակ և կամ այլազգիներէն յափշտակեալ վանքեր ալ ունէին Հայք, որոնցմէ մէկն է սուրբ Յակոբայ վանուց հիւսիսային կողմը, ճանապարհին վրայ հնաշէն քայքայեալ եկեղեցին, որ թափմայ առաքելոյն սուներ կը կոչեն. և հիմայ այլազգիք խրացուցած են. և 1866 ին նորոգեցին արտաքին սպասերը և դուռ մ'ալ կախեցին, բայց վրան բաց է տակաւին և կիսաշէն կրմնայ :

Իւզաբերից վանքը, վերայիշեալ վանուց հիւսիսակողմն է, որ այժմ սպարակ է մեր ձեռքը :

Արբորդ՝ սուրբ Յակոբայ վանուց դարձեալ հիւսիսակողմը սակաւ ինչ դէպ յարեւել է Աստուտի ըսուած վանքը որ Անգղոսցւոց եկեղեցւոյն կից է, և այս վանքիս համար Ասորւոց ազգին էր կ'ըսեն :

Սուրբ Յարութեան արեւելեան դռնէն ելլելով, և սակաւ ինչ յառաջանալով, հին կաշէտան (Թասպաքհանէ) մէջ առանձին գործարան մը կայ այլազգաց ձեռքը, որ այժմ բողբոլին աւերակ է, և ժամանակաւ մեծ եկեղեցի մըն էր

կ'ըսեն յանուն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, և կ'աւանդեն թէ նոյն առաքելոյն բանտն էր:

Սուրբ շուկայ ըստած վաճառանոցէն դէպ ՚ի արեւելք սակաւ ինչ յառաջանալով Վատթէոս աւետարանչի տունը կայ որ այլազգայ մզկիթ էր և այժմ դասարան եղած է, և շատ հնաշէն է. հոն գրած է աւետարանը Աբրայեցի լեզուաւ. և այս Աղուանից վանքերէն մէկը կը կարծուի ըլլալ: Այս վանուցս մերձ է Աբգարու կնոջ Հեղինէի տունը, որ այժմ այլազգեայ ձեռքն է, և իրենց աղքատաց համար ասուր կ'եփուի մէջը:

Հռովմէադաւան Հայոց եկեղեցւոյ համար առած տեղւոյն արեւելեան կողմը աւերակ մը կայ, որուն մէջ երեք խորաններ կը տեսնուին, այն է սուրբ Աստուածածնոց անուամբ կառուցեալ վանքը, ուր տեղի համար կ'ըսուի թէ, Յիսուս խաչը ուսը դէպ ՚ի Գողգոթայ գացած ժամանակը Սարիսամբ Սարիսամանց հետ գալով այն տեղ նստաւ, մինչեւ որ իւր Սիածին որդին բերին աչքին առաջէն անցուցին, ուր տեղ որ սրտէ ՚ի սիրտ խօսեցաւ իւր Սիածին որդւոյն հետ: Այս տեղս հիմայ տաճկայ ձեռքն է:

Վերոյիշեալ տեղէն սակաւ ինչ յառաջանալով Պիղատոսի սպլաան է, ուր որ ձեռքը լուալով ասաց. «Քաւեալ եմ ես յարենէ արդարոյդ՝ դուք դիտէք». և ժողովուրդը պատասխանեց՝ թէ «արիւն դորա ՚ի վերայ մեր և ՚ի վերայ որդւոց մերոց, ՚ի խաչ հան դադ»: Աւայս տեղ մզկիթ մը կայ, որ առաջ մեծ ու հըռւ

չակաւոր վանք է եղեր . և Վատինաց Մորոզոմիտը և Պօնիֆակիոս պատմիչները կը գրեն , թէ Պիղատոսի պալատին մէջը հռչակաւոր վանք էր և Պիղատոսի և Յիսուսի պատկերները պատին վրայ նկարուած տեսած են աւերակութեան ժամանակ :

Պիղատոսի պալատին հիւսիսակողմն է Հերովդէսի տունը , որ այժմ՝ աւերակ է : Այլ կը գրէ Վատինաց Մնսելմոս պատմիչը , թէ Հերովդէսի տան տեղը մեծ վանք էր , և թէ ինքն ալ ականատես եղած է անոր հին պատկերներուն՝ աւերակութեան ժամանակը , բայց որ թուոյն ըլլալը յայտնի չէ մեղ :

Յովակիմ Մնայի տան հիւսիսակողմը աւկաւ ինչ դէպ յարեւմուտս քաղաքի պարսպին մօտ է Սիմոն փարիսեցւոյն տունը , որ այժմ՝ այլազգի բրուաններ կը բնակին : Այս տեղւոյն համար կը պատմեն՝ թէ Վատինաց Աթոֆրեատոս թագաւորը մեծ ու հռչակաւոր վանք մը շինել տուաւ յատուկ եկեղեցիով՝ որու խորանները ըստ մասնեայ կ'երեւին : Այս այս այն Սիմոն փարիսեցին է , որուն համար կը գրէ Մլետարանիչը . « Աղասէր զնա ոմն փարիսեցի , զի ճաշ կերիցէ ընդ նմա . և մտեալ ՚ի տուն փարիսեցւոյ բազմեցաւ , և կին մի էր ՚ի քաղաքին մեղաւոր , բերեալ շիշ մի իւղոյ » և այլն . (Վ. Գ. 36.) թէպէտ այս փարիսեցւոյն անունն ալ Սիմոն է , բայց Սիմոն բորոտը չէ , որուն տունը Ռեթա նիա գիւղն է , այս փարիսեցի Սիմոնը երուսաղէմացի Հրէից գիտուն բարբիներուն մէկն էր :

Պիղատոսի պալատին մօտ ճանապարհի հա-
րաւային կողմը փոքրիկ դռու մը կայ, որ այլ-
ազգեաց տուն է. ներս մտած ժամանակ հնա-
գոյն փոքր եկեղեցի մը կայ գմբէթեաց, որ է
Յիսուսի բանար, բայց ո՛վ շինելը յայանի չէ:

Վերոյիշեալ տունին դիմացն եղած փողոցէն
սակաւ ինչ դէպ ՚ի հիւսիսակողմը ընթանալով,
որուն ձախակողմը անել ճանապարհ մը կայ, ա-
նոր ծայրն է Իւղարերից վանքը, և գմբէթեաց
եկեղեցի մը ունի շատ հնաշէն, որ այժմ՝ այլ-
ազգեաց ձեռքն է և քրիստոնեաց ներս չեն ըն-
դունիր, մանաւանդ տէրունական ուխտաւորք:

Հայոց կորսնցուցած վանքերուն մէջ նշանա-
ւոր է նաեւ Արուսաղէմի արեւմտեան կողմը
Յովհաննու Օնուդ ըստած գիւղին մէջ, որ
Լեռնակողմն ալ կ'ըսուի, Աղիսաբէթի տունը,
որ առաջ մեծ հռչակաւոր վանք էր. և ըստ
Հաննա վարդապետի պատմութեան, 348 տա-
րի առաջ շատ միաբանութիւն եմք ունեցեր
այս նշանաւոր վանուցս մէջ. բայց բարբարոս
արաբացիներէն սաստիկ նեղութիւններ կրելով
չեն կարողացեր հանդուրժել. ուստի թողեր
վանքը Արուսաղէմ փախեր են, և արաբացիք
գարով նոյն վանքը քանդեր են, որուն մէկ կը-
տորը մինչեւ ցարդ կը մնայ, բայց Տաճարի տե-
ղը աւերակ է:

Այս վանքէս կէս ժամ հեռի դէպ ՚ի արեւ-
մտեան հարաւակողմն է սրբոյն Յովհաննու Ա-
նապատը, որ վիմատիտր այր մն է, և այրին տակը
աւազան մը կայ, ուրկէ քաղցր և բարեհամ ջուր

մը կը բզիսի . և այրին վրայ վանքին տեղն է , յա-
նուն Յովհաննու Կարապետին , և շինութեան
պատերը կ'երեւին տակաւին , բայց որ ազգին
ըլլալը յայտնի չէ , սակայն և այնպէս ամէն քրիս-
տոնեացի կ'երթան ուխտ և երկրպագութիւն
մատուցանելու սահմանեալ ժամանակին :

Ապրապրո-իւն ուխտաբեղեաց և պատճախն փեղեաց
որոնք փելե- յարդ յայսի ի երե-ին :

Սիօնի վերնատունը :

82

Արտաքոյ քաղաքի պարսպին հարաւակողմն է
Սիօնի վերնատունը , ուր տեղ նախ հանգեալ
տապանակ ուխտին Գաւթի մարգարէին ձե-
ռօք : Ար պատմեն Եւտինաց պատմիչները թէ ,
այս Սիօնը Սարկոսի տունն է , որ եօթանասուն
աշակերտաց մէկն էր , և ըստ այլոց Յովսէփ ա-
րեմաթացուն տունն է : Հոս խրկեց Յիսուս
իւր աշակերտաց մէջէն Պետրոսը և Յովհան-
նէսը , որոնք գալով զատկահան գառը պատրաս-
տեցին : Այս տեղս կատարեց Յիսուս հին օ-
րէնքը , և հաստատեց նոր օրէնքը , և զատկա-
հան գառը կերաւ , խոնարհեցաւ աշակերտաց
տաքերն ալ ըւաց , և փրկարար խորհուրդը սահ-
մանեց : Այս տեղս զրկեցաւ Յուդայ խկարիով
տացին աշակերտաց դասէն , և այս տեղս հա-
ւաքելով առաքեալները առին զսուրբ Հոգին .
և այս Սիօն վերնատան մէջ թաղուեցան Գա-

Լիթ մարգարէն , և իւր որդին Սողոմօնը , և Սողոմօնի մայրը Բերսարէն : Այս վանքը շատ հռչակաւոր էր Լատինաց ձեռքը , և շատ փափոխութիւններէն զկնի՝ այժմ մահմետականաց ձեռքն է :

Գամաշիէլի ձորը, Ագարակ բրտին, և. ճառները:

83

Քսան մղոն կամ եօթը ժամ հեռի Կրուսաղէմէն՝ հարաւային կողմն է Վամաղիէլի կոչուած ձորը , ուր տեղ թաղեցին Ս. Ստեփաննոսի մարմինը ըստ պատմութեան Սարինոսի , և յետոյ փոխեցին ՚ի Սիօն , և ուրիշ տեղեր ալ : Ասոր ալ հարաւակողմն է Մգարակ բրտի ըսուած տեղը , որուն Կեղզամայ ալ կ'ըսուի , և Հրէաները իրենց օտարականները հոս կը թաղեն : Այս այն տեղն է , զոր Յիսուսը վաճառած ստակով գնեցին , որ Յուդայ տարաւ Տաճարին մէջ ձըգեց : Այս ձորին միւս կողմը Ղառներ կ'ըսուի , ուր տեղ Հայր քանի որ գերեզմանատուն չունէին՝ մեռելաց դիակները հոն տանելով առաատաղէն վար մեծ սյրին մէջ կը ձգէին , բայց այժմ աւերակ է : Այս այս տեղէս սակաւ ինչ զառ ՚ի վայր իջանելով , իբր մատուռ ձեւացած կրկին սյր կայ , որոնց մէջ մինչեւ ցարդ պատկերաց նշանները կ'երեւի , այս տեղւոյն համար կը պատմուի թէ , Յիսուսի չարչարանաց գիշերը առաքեալներէն երեքը այս սյրիս մէջ առանձնացած էին . իսկ Յոնք կ'ըսեն թէ Սնաբրիտի ձգնած սյրն է :

84

Նոյն ճառներէն գեպ ՚ի ձորին մէջը իջանելով յարեւմտից կողմը խորագոյն ջրհոր մը կայ, այն է Աբբա—հորը, որուն Վասինները հոր՝ Աէէմայ կ'ըսեն: Խորայէլացիք ՚ի Վաբելոն գերի գընացած ժամանակնին, քահանաները Տաճարին հուրը բերելով այս հորին խորշերուն մէկուն մէջ ծածուկ թաղեցին. և յետ եօթանասնամեայ գերութեան Ազրաս՝ քահանայից որդւոյր միջնորդութեամբ գտաւ, որ թանձրամած ջուր դարձած էր միտցի մէջ, բայց ողջակէզ մատուցանելու ժամանակ հրամայեց Ազրաս որ զայն առնեն փայտերուն վրայ ցանեն, որ արեւը տաքցած ժամանակը հուրը խիոյն բորբոքելով ողջակէզները այրեց: Տես (Բ. Ս. Ա. 19. 21):

Եսայի մարգարէին սոցոսւած տեղը:

85

Աբբա—հորէն հիւսիսակողմը դառնալով ճանապարհին վրայ որմով սրտեալ թթենի մը կայ, որուն տակը այլազգները այժմ կ'աղօթեն. այստեղս սղոյեցաւ Ասայի մարգարէն Սանասէ թագաւորէն, և հոն թաղեցաւ, որ է Սելովամայ աղբիւրին դիմացը, ինչպէս Յայմաուսըքն ալ կը պատմէ, Սայիս 19: Այլուի թէ ասոր մօտ սուրբ Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ վանք մը կար, որուն շինութեան հիմունքը մինչեւ ցայսօր կ'երեւին. բայց յիւմմէ շինուիլը կամ որքրիսանեայ ազգին ըլլալը մեզ յայտնի չէ:

86

Այս աւերակ վանքիս լերան տաորտող հիւսիսակողմը գնալով տակաւ ինչ, կը գտնենք բուն Սերովանոյ աղբիւրը: Այս Սերովանը Ռասիասի երբոր Արուսազէմը պաշարած էր, և ժողովուրդը շատ կը նեղուէր՝ ջուրի համար, Ասացի մարգարէին խնդրանօք Ատուած առաքեց այս յորդահաս ջուրը: Տես Յայսմաւուրին՝ Սայիս 19 ին մէջ. և այս աղբիւրին ջուրը մինչեւ ցարդ կը բղխէ. և շատ օգտաւէտ է: Հոս խրկեց Յիսուս կոյրը, որուն աչաց վրայ կաւ գնելով՝ սրտառիւթեց որ Սերովանոյ աղբիւրը երթայ լուացուի, և երբոր լուացուեցաւ՝ խնայն աչքերը լուսաւորեցան. (Յով. Թ. 1. 17): Եւ Սերովանոյ աղբիւրին վրայով բլուրին գլուխը մեծաւ մեծ շինութեանց աւերակներ կ'երեւին, որոնց համար կ'ըսուի՝ Թէ Սողոմոն պալատ շինեց իւր Թագուհիներուն համար, և կուոց տաճարներ ալ հսն կանգնեց, զորս Յովսիս Թագաւորը կործանեց, և հողերը Վեթէլ լեցընել տուաւ:

Ատուածամեծի նշման տեղք:

87

Սուրբ Աիծնի և մեր Փրկչի վանքին մօտ Յունաց գերեզմանատան չոր պատին մէջ տեղը նըշան դրուած քար մը կայ, ուր տեղի համար կ'ըսեն Թէ սուրբ Արուսի տունն էր, և Քրիստոսի համբարձմանէն ետքը տասն և չորս տարի հսն

նստաւ և հոն աւանդեց իւր մաքուր հոգին :
 Եւ այս սուրբ տեղս յառաջագոյն վանք էր , և
 շատ հաւանական է որ Աղուանից պատմութեան
 Արիցավանք ըսուած վանքը այս էր՝ Վաւթի դը-
 րան մօտ և յանուէն սուրբ Աստուածածնայ . նը-
 շան դրուած քարին վրայ խաչի նշաններ կան :

Հսկայից ձորը, Յուդայի գիւղը:

88

Արուսաղէմի արեւմտեան կողմը Սիօնէն սա-
 կաւ ինչ յառաջանալով՝ Հսկայից ձորը կ'իջնը-
 ւի , ուր Սովսէսի լրտեսները գալով հսկաներ
 տեսան . « Տեսաք անդ հսկայս , և էաք յաչս նա-
 ցա որպէս մարտիս » . (Թագ . ժգ . 34) : Ասոր
 կամուրջէն և ցամաք աղբիւրէն անցնելով և քիչ
 մը գնալով դէպ ՚ի հարաւ , ճանապարհի ձախա-
 կողմը աւերակ գիւղ մը կայ , որուն Յուդայի
 գիւղ կ'ըսուի . հոս խորհուրդ ըրին քահանայա-
 պետները Յիսուսը բռնել տալու համար , և
 ըսաւ Արայիափա քահանայապետ , թէ « Վաւ է
 մեզ զի այր մի մեռանիցի ՚ի վերայ ժողովը
 գեանս և մի ամենայն ազգն կորիցէ » . (Յով . ժԱ .
 50 .) . և այս գիւղս Յոյնք գնելով սցժմ անանց
 ձեռքն է : Այս տեղէս ուղղակի երթալով ճա-
 նապարհին վրայ հոր մը կայ , ուր մագերը ե-
 կան աստղին առաջնորդութեամբ և նոյն տեղը
 ծածկուեցաւ աստղը : Ասկէ քարրնկէց մը հե-
 ուի աւերակ վանք մը կայ յանուէն Ամբակումայ
 մարգարէին . վասն զի Վարիանտի պատմութեան
 մէջ կ'ըսէ , թէ Ամբակում մարգարէն իւր հըն-

ձողներուն հաց և թան տարած ժամանակը , այս տեղէս հրեշտակը իւր մազերէն յանկարծ բռնելով Ռաբելան Գանիէլի գբոյն վրայ իջեցոյց , ու ձեռքի հացն և կերակուրը անոր յանձնել տուաւ . և յետոյ դարձեալ իւր տեղը դարձուց :

Սուրբ Եղիայի քննիք .

89

Այս ճանապարհի ձախակողմը կ'ընի սուրբ Եղիայի վանքը , որ առաջ Վրաց էր և հիմայ Յունաց ձեռքն է : Կ'ըսուի թէ Եղիա մարգարէն Յեզարելի ձեռքէն փոխած ժամանակ այս տեղը եկաւ նստաւ բեւեկնի ծառին տակը , և քունը տարած ժամանակ հրեշտակն Աստուծոյ հաց և կերակուր բերաւ իրեն , զոր ուտելէն յետոյ քառասուն օր ճանապարհորդութիւն ըրաւ :

Աշտարակը , Հապեղի գերեզմանը :

90

Սուրբ Եղիայի վանքէն կէս ժամ հեռի՝ ճառնապարհին ձախակողմը աւերակ մը կայ , սոյն է Աշտարակը , ուր որ Յակոբ նահապետ Սիջա գետէն դարձած ժամանակ իջեւանեցաւ : Ասոր ձախակողմը Հոաբէլի գերեզմանն է , ուր երկունքը բռնելով ճնաւ զՌենիամին , և մեռնելով ՚ի ճննգետն իւրում՝ թաղեցաւ այս տեղս , որուն շիրմին վրայ Յակոբ նահապետ արձան կանգնեց , և հիմակ ալ գմբեթաւոր շէնք մըն է և Տաճկաց ձեռքն է : Կը պատմէ Սարինոս՝

Թէ այս տեղս Հեղինէն շինուած վանք կար , բայց անուներ անյայտ է :

գեամաշա գիւքք :

91

Հռաքելի գերեզմանէն դէպ ՚ի արեւմուտք տասն և հինգ բույէ հեռաւորութեամբ Պէտ ճաղայ գիւղն է , ուր տեղէր Աբիաթարայ քա հանային տունը : Այս տեղ Վաւթ առաջաւորութեան հացը կերաւ . (Ա թագ . ԻԱ . 6 .) : Այս գիւղիս բնակիչները քրիստոնեայ են , և ունին փոքրիկ եկեղեցի մը յանուն Ախողայոսի հայրապետին . և գիւղին ծայրն է Վատինայ նորաշէն վանքն ու ձեմարանը . նոյնպէս Յոյնք ալ ունին եկեղեցի և վանք :

Դաւթի ջրորք :

92

Հռաքելի գերեզմանէն մինչեւ Վաւթի ջրհորը տասը բույէ հեռու բարձրաւանդակ տեղ մի է , ուրիկ կերեւի Վեթլէմ քաղաքը : Այս հորի ջրոյն մարգարէաբար ցանկացաւ Վաւթ խմելու պատերազմին օրը . (Բ թագ . ԻԳ . 18 .) :

Կոշմայի եւ Դամիանոսի եկեղեցին :

93

Կրուսաղէմի արեւմտեան կողմը և Վեթլէհէմէն գալու ատեն աջակողմը փոքրիկ եկեղեցի մը կայ Յունաց , որու տեսչութիւնը Վեթլէհէմցի Յոյնի մը ձեռք է , այն է անարծաթ բը

ժրջկացն Կողմնայի և Վամիանասի : Տես ՚ի Վարս սրբոց , հատոր Ժ . երես 298 : Եւ ըստ Հայոց սրատմութեան , այս տեղս վանք եղած է Յունաց Սիբուսէլ թագաւորէն կառուցեալ :

Խաչաշէնք :

94

Երուսաղէմի Յոսպէի գոնէն ելելով , իբր քան ըսպէի չափ հեռու դէպ ՚ի արեւմուտք երթալով՝ ձորի մը մէջ կը տեսնուի Վաչաւանքը , որ չորս սեանց վրայ կառուցեալ սրայծառ եկեղեցի մը ունի գմբէթեաց : Այս վանքիս համար կ'ըսուի թէ Յունաց Հերակլ կայսրը Պարսից գերութենէն խաչը ետ դարձուցած աստէն այս տեղ իջեւանեցաւ , և ըստ կամարը տեսաւ խաչին վրայ . ուստի ՚ի սրատիւ սուրբ խաչին յիշեալ վանքը շինեց և Վաչաւանք անուանեց : Այս վանքս առաջ Վրաց ձեռքն էր , իսկ այժմ Յունաց ձեռքն է . եկեղեցին շատ հին է՝ ինչպէս կը ցուցնէ իւր սրատիկները , որ սրատերուն ծեփին վրայ նկարուած են ըստ հին սովորութեան : Հոս է նաեւ Յոյն միաբանութեան Դառանգաւորաց դպրոցը , որ քանի մը տարիէ ՚ի վեր հաստատուցին :

Յովհաննու Տնուկ :

95

Վաչաւանքէն դէպ ՚ի արեւմուտք երկու ժամ հեռու դիւղ մը կայ , որ Յուդայի քաղաք կ'ըսուէր առաջ ըստ Վուկաս աւետարանի .

և այս քաղաքիս մէջն էր Օլաքարիս քահանայապետին տունը, ուր ծնաւ սուրբ Յովհաննէս Արապետ մկրտիչ Տեառն մերոյ: Այս տեղ վանք մը կայ Աստիւսաց ձեռքը, որուն եկեղեցին չորս քառանկիւնի սիւներու վրայ կառուցեալ է գմբէթաւոր, և աւագ սեղանին աջ կողմը եօթը աստիճան վար Յովհաննու Արապետի ծննդեան տեղն է, ուր պատարագամատոյց սեղան մը կայ: Աւնի շատ սենեակներ, հիւրանոց, յատկացեալ կրօնաւորներ Քրանչիսկեան կարգէն:

Փիլիպոս արիւր:

96

Փիլիպոսի աղբիւրը Յովհաննու ծննդեան գիւղէն գէյ հարաւակողմը մէկ ու կէս ժամու չափ ճանապարհ գնալով, փոքրիկ բլրակի մը վերայ կը տեսնուի, որ անուշահամ ջուր մը ունի: Արուսաղէմէն մինչեւ այս աղբիւրս, ուր ներքինին մկրտեցաւ Փիլիպոս առաքեալէն, երկու ժամու չափ ճանապարհ է. և այս աղբիւրիս վերայ եղած սարտէզը աղբիւրով մէկտեղ հոգելոյս Օմիւռնացի Յովհաննէս Պատրիարքը 1858 թուականին գնեց Ալեքանտերէն, և այժմ մեր ձեռքն է:

Սուրբ Փրկչայ ջուր:

97

Արուսաղէմի հարաւային գոնէն գուրս ելլելով քսան քայլաչափ հեռու սուրբ Փրկչայ վանքն է Հայոց բարձր սարսպով պատած և

երկաթի փոքր դրամք . ունի եկեղեցի մը մէկ
 խորանով, որու տակն է կախարիչ վէմը Յիսու-
 սի գերեզմանին : Սոյն խորանին հարաւային կող-
 մը փոքրիկ մատուռ մը կայ նեղ, որ է երկրորդ-
 բանտն Յիսուսի, և ունի սեղան պատարագաւ
 մատոյց . աւագ խորանին ետեւի կողմն է սգա
 հարանը յատուկ սեղանով, և եկեղեցւոյն բա-
 կը դարձեալ պատարագամատոյց սեղան մը կայ
 սուրբ Չարչարանաց անուամբ : Այս վանքս կա
 յիսկայ քահանայապետին տունն էր . ուր տեղ
 չարչարեցին նախառեցին և բանտարկեցին կե-
 նարարն մեր Յիսուս : Պետրոս այս տեղս ուրա-
 ցաւ զՅիսուս երեք անգամ, և խփոյն հա-
 ւը խօսեցաւ . (Ղ. 1. ԻԲ. 54) : Այս տեղս
 դարձեալ զղջաց Պետրոս իւր ուրացութեանը
 վրայ : Սոյն վանքիս մէջ կը թաղուին սուրբ Ա-
 թոռոյս հանգուցեալ Պատրիարքները, Առաս-
 րարները, և ուրիշ բազմաշխատ Ապիսկոպոս-
 ները :

1849 թուականին՝ Աիրափոս սրբազան Պատ-
 րիարքը նորոգեց, յատուկ սենեակներ աւելցը-
 նելով միաբանից համար : Փրկչավանուց հիւսի-
 սակողմը ձիթե՛նեաց սրարտեղ մը կայ Հայոց,
 և արեւմտեան կողմը գերեզմանատունն է բո-
 լոր բրիտանեից, և անոր մէջն է Ռաֆոսի դամ-
 բանը ցանկով մը սրտած, որուն այլազգիք
 կ'իշխեն :

98

Հէղեղատի աղբիւրը՝ Սերովամէն գէպ ՚ի հիւսիսակողմը ձորին մէջէն գնալով տակաւ ինչ կամուրջ մը կայ, զոր շղթայակիր Վրիգոր հայրապետն նորոգեց Հայոց ՌՃՀԵ Թուականին, որուն արեւելից կողմը ջրհոր մը կայ և փոքր պարտեզ մը՝ որ Հայոց ձեռքն է. և այս կամուրջին տակը երանելի Յակոբ Տեառնեղբայր Աբգար առաքեալը ընդունեց իւր մարտիրոսական պատկը անխիղճ Թափչաց ձեռքով իւր գլուխը ջախջախուելով աշտարակէն վար գահավէժ ընելնէն յետոյ, ինչպէս որ Յայմաւուրք կը գրէ գեկտեմբեր 24:

Անգ. և. Չաբարիա մարգարէից գերեզմանները:

99

Վերոյիշեալ կամուրջին վերի կողմը գէպ ՚ի Չիթենեաց լեռան գին վիմատաշ քառանկիւնի սրածայր արձան մը կը տեսնուի, որուն մէջ Թաղուած են Անգէ ու Չաբարիա մարգարէները. (Բ. Ս՛նայ. 20.):

Տեառնեցբօր սյրք:

100

Վերոյիշեալ արձանին աջակողմը այր՝ մը կայ, որուն գաւիթը երկու քարեայ սեանց վրայ յեցեալ է գէպ ՚ի արեւմուտք, և այրին լուսամուտաները կամուրջին կը նային: Այս այրիս մէջ

առանձնացաւ Տեառնեղբայր առաքեալը Յակոբ՝ Յիսուսի չարչարանաց գիշերը, և երդուաւ ոչ ուտել և ոչ ըմպել մինչեւ Յիսուսի յարութիւնը տեսնէ : Եւ կը պատմէ Յայսմաւուրը 'Վեկտեմբեր 25 ին՝ թէ յետ յարութեան, Յիսուս հաց և սեղան բերաւ այս այրին մէջ և մխիթարեց իւր եղբայրը ըսելով. « Կեր եղբայր զհացս, զի որդին մարդոց յարեաւ ՚ի մեռելոց » : Իսկ այս սուրբ տեղս այժմ աւերակ է, և փարախ ոչխարաց :

Արխոնցոմոյ արձանը :

101

Վերոյեալ կամուրջին արեւելեան կողմը քառանկիւնի վիմատաշ լուսամտով գմբէթի ձեւ արձան մը կայ, որուն գլուխը սիւնաձեւ միահատար քար մի է, և կ'ըսուի թէ Մքիսողոմայ դրոշեալ ձեռքը դրուած էր այս արձանին վրայ. և մանաւանդ Մքիսողոմ զաւակ չունենալուն համար՝ ՚ի յիշատակ անուան իւրոց այս արձանը կանգնեց, որ իւր անունը չմոռցուի. (Բ. Թ. 4. Եւ. 18) :

Յոյսափոխու գերեզմանը :

102

Մքիսողոմոյ արձանի աջակողմեան անկիւնը արեւելից կողմը վիմափոր մեծ այր մը կայ, որուն դուռը շատ գեղեցիկ արուեստիւ քանդակուած էր, բայց 1854 թուականին շրէայները այս այրին դուռը մեծամեծ քարերով գո-

ցեցին, և վիճին հաւասար որստելով դուռը
անհետ ըրին որ մարդ ներս չմտնէ. այս այրիս
մէջն է Յովսափաթ թագաւորին գերեզմանը.
և այս գերեզմանիս համար է որ ձորին անունն
ալ Յովսափաթու ձոր կը կոչուի, որ առաջ Աեդ-
րոնի ձոր կ'ըսուէր:

Հայր Սաբայի վանքը:

103

Վէպ ՚ի Աբբայ հոր դառնալով ձորամիջաւ
և անկէ դէպ ՚ի հարաւ երեք ժամու ճանաւ
սրարհ է Հայր Սաբայի վանքը. և ճանապարհին
վրայ սուրբ Թէոդորոսի անունով վանք մը կայ՝
որ աւերակ է: Այս տեղէս անցնելով կ'երթայ
ձորոյն այն կողմը լերան մէջ՝ ուր տեղ վանք մը
կայ և վանքին տակը այր մը, սրուն մէջ աղբիւր
մը կայ բարեհամ, և վանքն է մեծագիր քարա-
շէն, և երկու բուրգեր ունի, և ութը եկեղեցի,
առաջին եկեղեցին է Սաբայի, երկրորդ եկեղե-
ցին յանուն սրբոց Քառասնից մանկանց, եր-
րորդը՝ սրբոյն Յովհաննու Ասրապետին, չորրոր-
դը՝ յանուն սրբոյն Վէորդայ, հինգերորդը՝ սրբ-
բոյն Յովհաննու Ոսկեբերանին, վեցերորդը՝ սրբ-
բոյն Աիկողայոսի, եօթներորդը՝ Յովհաննու
Վամասկացւոյն, ութերորդը՝ սրբոց Առաքելոց,
որ Հայոց նախարարներէն շինուած է, բայց այժմ
բոլորովին քանդուած է: Սոյն Հայր Սաբայի
ըսուած վանքը՝ նախ Սաբայէն շինուեցաւ, երկ-
րորդ՝ Աիւ Սանուէլէն նորոգեցաւ ամուր սա-
րիսպնէրով. և շատ ալ սենեակներ ունի, նա և

սեղանատուն, եւ այլն : Արքեմն Արաբացիք շատ
կրօնաւորներ նահատակեր են այս տեղս :

Յովհանն 'Վամասկացին' որ Յունաց երեւելի
վարդապետներէն մէկն էր, այս տեղս մնալով,
քանի մը գրեանք յօրինեց և յարութեան եր-
գերը խօսեցաւ : Ար պատմուի թէ այս վանքս
առաջ Սոփաց էր, բայց այժմ Յունաց միա-
բանները կը բնակին, շէնքը շատ փառաւոր է,
և արտաքոյ վանուցս հարաւակողմը գմբէթ մը
կայ, սրուն տակն է սրբոյն Սաբայի գերեզմա-
նը, որ 531 թուականին վախճանած է : Այլ լա-
տինաց Սատղիլոլոս պատմիչը կը գրէ, թէ սուէ-
թան Սէլիմ Արուսաղէմի տիրած ժամանակ, իւր
կառավարիչներէն մէկը Արուսաղէմ խրկեց իբր
այցելութիւն մը ընելու . բայց նոյն այցելուն որ
անգութ մարդ մը էր, Հայր Սաբայի կրօնաւոր-
ներէն հազարի չափ թրէ անցուց, որոնք իրեն
տեսութեան եկած էին, և միայն քսան հոգի
ապրեցնելով անոնցմէ՝ իրենց տեղը խրկեց :
Վերոյիշեալ պատմիչը կը յաւելու, թէ նոյն
անգութ իշխանին ներկայանալով ինքն ալ, կո-
տորածին պատճառը հարցուց . որուն պատաս-
խանեց իշխանը, թէ այսչափ քրիստոնէին մէկ
տեղ բնակիլը աղէկ չէ մեր տէրութեան, ուս-
տի սէտք է նուազեցընել : Այլ Սարինոս պատ-
միչն ալ առաջին գրքին ութերորդ գլխայն մէջ
կը հաստատէ վերոյիշեալ վանուց բազմաթիւ
կրօնաւոր ունենալը . և Յովհանն 'Վամասկացոյն'
ժամանակը կ'ըսէ, նոյն վանքին մէջ հազարէն
աւելի կրօնաւորներ կը բնակէին :

104

Այրուսաղէմաց հիւսիսային կողմը սակաւ ինչ հեռանալով բարձր վէմ մը կայ, և անոր տակը տուն մի, և աջակողմը այր մը որ վիմափոր է, և ձախակողմը քանի մը Տաճկաց գերեզմանատուններ կան. այս տեղս շրջապատեալ է սրարսպաւ, ուր կը նստի տէվրիշ մը. և այրին ճանապարհին վրայ թղենիներ կան որոնց տակը ննջեց վաթսուն և ութ տարի Այրեմիա մարդաւրէին աշակերտն Աբդիմէլէքը, և այս է Ագարակն Ագրիտիայ ըսուածը, ինչպէս Յայսմաւուրն ալ կը պատմէ ՚ի մայիսի մէկ: Բարեւրնի գերութեան ժամանակ, կ'ըսէ, խրկեց զինքը մարգարէն որ թուղ բերէ հիւանդաց համար. ան ալ կ'ըսց մը թուղ քաղելով դրաւ գլխուն տակը, որ քիչ մը քնանայ. և այս բունը վաթսուն և ութ տարի քշեց. երբ արթնցաւ աշխարհք փոխուած դատաւ, բայց թուղերը դեռ գալար էին:

Թագաւորաց գերեզմանը:

105

Վերոյիշեալ տեղէն սակաւ ինչ դէպ ՚ի հիւսիսակողմը երթալով, վիմափոր այր մը կայ, ուրուն դուռը ճարտար արուեստիւ քանդակուած է. և այս է Թագաւորաց գերեզմանը, որուն մէջ բազմաթիւ փոքրիկ խորշեր կան քարափոր, ուրոնք են գերեզմանք իւրաքանչիւր թագաւորաց:

106

Այրուտաղէմէն մինչեւ Չամիլիէ գիւղը՝ ուր հնադոյն աւերակ եկեղեցի մը կայ, 3 ժամ է. և ասկէ մինչեւ Միւքար 7 ժամ, որ ընդ ամենը տասը ժամ կ'ընէ: Այս Միւքարի ճանապարհին վրայ աղբիւր մը կայ, որուն համար կը գրէ Յովհաննէս աւետարանիչը թէ՛ « Աւ Յիսուս վաստակեալ ՚ի ճանապարհէն, նստաւ ՚ի վերայ աղբերն, և էր ժամ իբրեւ վեցերորդ, և անդ էր ջրհորն: Գայ կին մի Սամարացի հանել ջուր, և Յիսուս խնդրեաց ՚ի նմանէ ջուր, և խոստացաւ սաղ նմա զջուրն կենդանի, և կինն խնդրէ զի մի երբէք ծարաւիցի ՚ի յաւիտեան » եւ այլն:

Այս տեղէս մինչև Իսրայէլացւոց արքայանիսաքաղաքն Սամարիա երկու ժամ է. և այս Սամարիա քաղաքիս մէջ Հայք եկեղեցի մը ունէին, որ այժմ այլադգեաց ձեռքն է. և այս տեղէս կէս ժամ հեռու է Աբաստիա գիւղը, ուր տեղ է Յովհաննու Մկրտչի բանար և ըստ ումանց գերեզմանը, որ ՚ի Մակերովգ նահատակեցին: Այց հոս ուրիշ եկեղեցի մ'ալ, բայց այժմ աւերակ է: Այս տեղս է նաեւ Աղխէի և Աբդիու մարգարէից գերեզմանները՝ ըստ Հերոնիմոսի վկայութեան: Այս կողմերս է դարձեալ Միւքէմը, ուր ամիսիեցին Յակոբայ որդւոյն սըջոխոս Յովսէփայ սկարները:

107

Սամարիայէն մինչեւ Նային քաղաքը՝ որ հիւ մայ Ղինին կը կոչուի, վեց ժամ է: Այս քաղաքիս դրանը առաջը յարոյց Քրիստոս ՚ի մեռելութենէ այրի կնկան միամօր որդին. (Ղ-ի. ժԱ. 15.):

Թափօրական շէնք:

108

Թափօրական լեռը Պաղիկայի դաշտին մէջ կանայ գիւղին մօտ է, Նաղարէթ քաղաքէն երեք ու կէս ժամու չափ հեռաւորութեամբ, որ բողբոսկ բարձրաւանդակ ծաղկաւէտ լեռ մի է, և այս լեռան վրայ սպայծառակերպեցաւ Քրիստոս Տէրն մեր ՚ի տես երկոց սրբազան Առաքելոց, եւս և Վովսէսի և Եղիայի ներկայութեամբ ըր Տաստատուեցաւ նորա Աստուածութիւնը՝ կենդանեաց և մեռելոց: Այս լեռանս վրայ երեք եկեղեցի կային, որոնց հիմերը մինչեւ ցայսօր կ'երեւին, և այժմ եւս Ռուսաց ազգը եկեղեցի և բնակութիւն կը շինէ: Եւ այս դաշտիս մէջ փոքր բլուր մը կայ, որ Երանելի լեռ կը կոչուի. այս այն լեռն է՝ ուր Քրիստոս տէրն մեր գիշեր մը աղօթեց, և առաւօտեան աշակերտները կոչելով երկուտասան առաքեալները ընարեց. (Ղ-ի. 2. 19.): Այս լեռան արեւելեան կողմը աւերակ եկեղեցի մը կայ, և Յակոբ նահապետի Յովսէփ որդւոյն ներսուտծ ցա-

մաք հորն ալ այս տեղ է, ուրկէ հանելով իւր եղբայրները՝ Մագիանացւոյ վաճառեցին. (Օճն. 1. 2. 22, 24.):

Նազարէի բացարբ, Տիբերիա, և Բեթսայիիա:

109

Նոյն քաղաքէն մինչև յՆազարէի 6 ժամ է, ուր Պարբիէլ հրեշտակապետ սուրբ Կուսին աւետիս տուաւ. (Ղուկ. Ա. 26): Այս տեղ է Աստուածահայր Յովսէփոյ տունը, որ փառաւոր վանք մի է Ատինաց ձեռքը. այս տեղս է և այն աղբիւրը, ուր սուրբ Կոյն աւետիս ընկալաւ ՚ի հրեշտակապետէն. դարձեալ հոս է այն տունը՝ ուր տեղ Փրկիչն մեր Եսայի մարդաբէին գիրքը կարդայ. (Ղուկ. Դ. 17): Այս տեղս է Արտեւան լերինը, ուր կենարարն մեր Յիսուս դահապէժ ընելու համար հանեցին. (Ղուկ. Դ. 26). և այս տեղւոյս մերձ է Կանա Պաղիլեայ կոչուած տեղը, ուր Պրիստոս Տէրն մեր հարսանիք հրաւիրուելով հան ջուրը գինիի փոխեց, որ հրաշից սկիզբը եղաւ. (Յով. Բ. 11): Այս կողմերս է Տիբերական ծովը, ուր Յիսուս փրկիչն մեր տեսաւ Պետրոսը, և անոր եղբայրն Անդրէասը. և Օլբեդեայի որդիքը Յակոբոսը և Յովհաննէսը, որոնք ձուկ կ'որսային, և իրենց դործիքը ձգելով Յիսուսի ետեւէն գնացին. (Մատթ. Դ. 18. 22): Այս քաղաքս Հերովդէս շինեց ՚ի պատիւ Տիբերեայ կայսեր: Սոս է այս քաղաքիս Ինթասայիթան, որ Պետրոսի, Անդրէասի, Փիղիպպոսի և Թովմայի առաքելոց ծննդատի:

դեան քաղաքն է . և այս տեղ հինգ հազար մար-
դիկ կերակրեց Քրիստոս Տերն մեր հինգ նկա-
նակաւ և երկու ձկամբք , ուսկից տասն և եր-
կու սակառի չափ ալ փշրանք աւերցաւ . (Մատթ. 17) :
Նա եւ յետ յարութեան այս ծովուն
եզերքը երեւեցաւ Յիսուս Առաքելոց , ուր
տեղ ցամաքին վրայ տեսան վառած կրակ և ձուկ
մի անոր վրայ , և հաց . (Յովն . ԻԱ . 9) :

Այս տեղս Յիսուս Պետրոսին երեք անգամ
հարցուց , թէ “Սիրեն զիս Սիմոն որդի Յովնա-
նու ” : Այս սահմանաց դաւառներուն մէջ
Յիսուս շատ ախտացեալ մարդիկ բժշկեց : Հաս-
մտա է նաեւ Ասիառնատմը , ուր բնակեցաւ
Տերն մեր , և բժշկեց անդամաւորձն և հարիւ-
րապետին ծառայն և Սիմոնի գորանչը , և Յայ-
րոս իշխանին դուստրը յարոց . հոս ամիստաւե-
ցաւ կ'ըսուի նաեւ Յովհաննու Վկտորի դըւ-
խը , և առ ժամանակ մի մնաց :

Կարմեղոս շեղու

110

Կարմեղոս շեղը Աքեային դիմայն է , ուր
Ազիա Ռահազու մարգարէները ժողովեց , և Ալե-
տնի հեղեղատը իջոց զիրենք ու կտարեց : Այս
լերանս գըւխը աղօթեց մարգարէն , և սուստ
անձրեւ եկաւ . (Գ . ԹՊԳ . ԺԸ . 19 .) . ուր տեղ
հիմայ Ատինք վանք մը ունին , և միարանք
Կարմեղոսեանք կ'անուանին :

III

Պերու-թ որ Վերխասն և Նիւրխասն պղկ'ըսուի, Փիւնիկեցւոց քաղաք է, և Արուսաղէմէն ցաւ մաքաւ յիսուն և վեց ժամ հեռի է. ուր վանք մը ունիսք, որուն մէջ Ս. Աշան անուամբ եկեղեցի մը շինուեցաւ 1851 թուականին՝ ՚ի Պատարքութեան Տեառն Օմիւռնացի Յովհաննէս սրբազան արքեպիսկոպոսի. զոր ինքը գնեց վանքին տեղը ՚ի յիշատակ ազգիս Հայոց:

Արուսաղէմէն ու-թօրեաց ճանապարհ հեռի հիւսիսակողմը կ'իյնայ Գամասկոս քաղաքը, որ ըստ Սիիայէլի Ասորոց պատմութեան՝ Վարիւբաս Հիւթայիէն շինուեցաւ՝ Աբրահամու ծընանելէն քսան տարի առաջ: Գամասկոսին մօտ թաղեաց գիւղ մը կայ, որուն համար կ'ըսուի թէ Աբէլի գերեզմանը հսն է, և Վարինոսի պատմութեան համեմատ՝ այս տեղ Ղշիոյն Հեղինէ մեծ եկեղեցի մը շինած է: Գամասկոսի մէջ է նաև Անանիա առաքելոյն տունը, որ այժմ վանք է ՚ի ձեռս Ասիւնաց. և նոյն Առաքելոյն գերեզմանը այս քաղաքիս մէջն է, և տաճկաց ձեռքը: Այլ մէք ևս ունիսք Գամասկոսի մէջ Ս. Սարգսի անուամբ վանք մը, որ ունի յատուկ վարժարան, առաջնորդարան, հոգետուն և բազմաթիւ սենեակներ: Իսոյց 1860 թուականին սցրազդի բընակիչք մեծ աղմուկ մը հանելով այս երեւելի քաղաքիս մէջ, այրեցին բոլոր քրիստոնէից տուները, որոնց մէջ գամասկոսն նա և ամէն քրիս-

տանէից վանքերը և եկեղեցիները, որոնք հրոյ ճարակ եղան, և շատ բրիտանեայներ ՚ի սուր սուսերի մաշելով, հարթ և հաւասար բրինքը բրիտանեից թաղերը, բայց իրաւասէրք զանիւրաւն յուղղութիւն անտեղով Վրիտանապօր բաղկաւ վերստին շինել տալին այլազգեաց՝ արքունական գանձէն: Իրաւի այս հռչակաւոր երեւելի քաղաքիս 1860 թուականին պատահած աղետալի կոտորածն ու հրկիզութիւնը, արժան էր մի ըստ միտջէ պարագայներով նկարագրել և ծանօթացունել համայն ազգիս լռութեան, մանաւանդ յետագայից առ ՚ի զգուշութիւն, բայց պատմութեան կարգէն շտտորելու համար, աւելլեմ մանրասոյղ տեղեկագոյն գրչի մը կը յանձնեմ՝ այս աղետալի գէպքերը նկարագրել, որ յիրաւի անզգայ սրտերն անգամ ՚ի կարեկցութիւն և յողբ կը շարժէ:

Սուրբ Ստեփաննոսի բարկոմնան տեղը:

112

Արուսաղէմի արեւելեան կամ Ս. Մտուածածնի գոնէն ելլելով և սակաւ ինչ զառ ՚ի վայր իջանելով՝ ճանապարհի անկիւնը իբրեւ վառարան ձեւացած քար մը կայ, որուն վրայ քարկածեցին սուրբն Ստեփաննոս նախապիայն Վրիտանոսի. (Վործ. Է. 55): Այլ կը պատմեն թէ այս տեղս առաջ եկեղեցի կար, բայց այժմ միայն ուխտատեղի է:

113

Ս. Ստեփաննոսի քարկսծման տեղէն յարեւերս
 սակաւ ինչ յառաջանալով ճանապարհին հիւսիս
 սակոզմն է Ս. Աստուածածնայ ամենափառաւոր
 Տաճարը, որ ունի երկբայիկ երկաթեայ դուռ
 և 48 աստիճանաւ կ'իջանէ մինչեւ եկեղեցւոյն
 ստեանը, որ խաչաձեւ շինուած է Հեղինէ թա-
 դուհիէն: Ա երոյիշեալ երկաթեայ դռնէն ներս
 մտած ժամանակ քարով հիւսուած դռներ կ'ե-
 րեւին, ուսկից առջի ժամանակները իւրաքան-
 չիւր աղբ իւր առանձին վանքը կ'երլէր. վասն զի
 սոս ասրբ. Տաճարիս վրայ մեծամեծ վանքեր կա-
 յին կուսանայ: Բայց վերջի ժամանակները այլ-
 ազգիք քանդելով, նոյն քարերով Սողոմոնի Տա-
 ճարը շիներ են. իսկ հիմայ նոյն վանքերուն տե-
 ղերը ձիթենեայ սարտեղներ են, միայն Տաճարը
 փառաւոր մնացած է, ուր տեղ է սրբուհւոյ
 Արևսին գերեզմանը: Ա երոյիշեալ 48 աստիճան-
 ներուն կէսը իջած ժամանակ, երկու կողմէն
 կամարներ կան, որոնց արեւելեան կողմը՝ որ
 Յունաց է, Յովակիմ Աննայի գերեզմաններն
 են. իսկ արեւմտեան կողմի կամարը՝ որ Հայոց
 սողբին է, Հայր Յովակիի գերեզմանն է: Այն
 կողմը դարձեալ աստիճաններուն հատած տե-
 ղը սենեակ մը ունիմք իբր աւանդատուն, և
 հանդէպ նորա է Յունաց սեղանը, որ նախ Ա ը-
 րայ էր. և մեր սենեկին հիւսիսային կողմէն
 գէպ արեւմուտք կամար մը և պատարագամա-

այց սեղանն մը կայ, զոր նորոգեցինք 1863 թը
 ւականին, և այժմ՝ Վպտիք մեր հրամանաւը կը
 սրատարագեն շորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը.
 եւս և սեղանին ետեւի կողմը հար կայ որ մեր
 սղգինն է. և կամարին կից սենեակ մը եւս
 ունիմք, որուն դուռը այժմ քարով հիւսուած
 է առ նախանձու օտար աղգաց: Իսկ հիւսիսա
 կողմը սենեակ մը կայ Յունաց, և արեւելեան
 կողմը սենեակին մօտ՝ է սեղան ՚ի՛ձեռս Յունաց,
 որ նախ Հապէշից էր: Արեւելեան կամարի
 տակը երթալով կամարի հարաւային որմը Յու
 նաց է, իսկ հիւսիսային որմը Հայոց՝ հանդերձ
 սրատկերօք և զարդուք: Այս կամարին տակն է
 ամենասուրբ կուսին գերեզմանը. երկու դուռ
 ունի, արեւմտեան կողմի դուռը Յունաց է,
 իսկ հիւսիսայինը Հայոց. և սուրբ գերեզմանին
 վրայ եղած կանթեղները, մամակաղները, զար
 գերը և փոսոյները, հաւասար թուով Հայոց
 և Յունաց են՝ առանց իրարմէ աւելի կամ սր
 կաս զարդ մը ունենալու: Սուրբ գերեզմանին
 վրայ ամեն օր սուրբ սրատարագ կը մատուցա
 նեն երկու աղգ, այսինքն Հայք և Յոյք: Վե
 րեզմանին արեւմտեան դրան կից եղած սեղա
 նը Հայոց է, ուր սրատարագ կ'ըլլայ. ափկայ
 Հայոց երկրորդ Հեթում թագաւորէն կա
 ուուցեալ է, ինչպէս որ նոյն երանելոյն յիշա
 տակը յիշատակարանաց մէջ արձանագրեալ կը
 գտնեմք: Սուրբ գերեզմանին հիւսիսային դը
 րան գիմաց կամարին տակը սեղան մը կայ սր
 սարագամատոյց, որուն վրայ Աստիք կը սրա

տարագեն . գերեզմանին ետեւի կողմը արեւելե-
կան կամարին տակը Յոյնք ալ ունին իրենց յա-
տուկ պատարագամատոյց սեղան :

Առարեւոյց ննջման տեղը :

114

Այս սուրբ Տաճարէս դուրս ձախակողմը
երկաթեաց դուռ մը կայ , ուսկէ ներս մանեւթով
կը գտնես եկեղեցի մի | ասինաց , որ երեք խա-
րան ունի , և ամեն օր | ասին կրօնաւորք կը պա-
տարագեն :

Քրիստոսի ցմբռնման տեղը :

115

Նոյն Տաճարէն դուրս դէպ ՚ի արեւելք Չի-
թենեաց լեռան ճանապարհին աջակողմը սրար-
տեղ մը կայ | ասինաց ձեռքը՝ շրջապատեալ պա-
րսաւ , որուն մէջ քանի մը հնագոյն ձիթենիի
ծառեր կան , որոնց աւանդութեամբ ուղունի
ծառեր կը բուսին : Պարսալին կից հարաւակողմը
տակաւ ինչ յառաջանալով անել ճանապարհին
դուխը , քարաժայռերու կցտ մը կայ , որոնց մէկ
քանիին վրայ խաչի նշաններ նկարուած են , այն
է Քրիստոսի ըմբռնման տեղը և սարսէղը՝ ուր
որ կ'աղօթէր առ Հայր բնեթով . “ Հայր , անցն
դրածակս զայս յինէն . բայց ոչ իմ կամք , այլ
բոցդ լիցի ” . (Մատթ. ԻԲ. 24.) : Այս տեղս
Յուդան զինուորներով Յիսուսի վրան գալով
բռնել տուաւ զինքը : Այս տեղս դարձեալ

Պետրոս առաքեալ քահանայապետին ծառայ
 Սաղքոսին ականջը կտրեց, որ բժշկապետն Յի
 սուս վերստին տեղը դարձունելով առողջացոյց :
 Հոս չար Հրէաները Յիսուսի ձայնը լսելով գե
 տինը զարնուեցան : Վասն որոյ պէտք է քրիս
 տոնեից երկիւղածութեամբ և ջերմեռանդու
 թեամբ երկրպագանել այս սրբազան տեղը, ուր
 այսչափ տնօրէնութիւնք և հրաշք գործեցան :
 Յիշեալ տեղէս յիսուն տոնաչափ դէսլ ՚ի վեր
 քար մը կայ, որուն վրայ ննջեցին սրբազան ա
 ռաքեալք, այսինքն Պետրոս, Յակովբոս և Յով
 հաննէս, զոր Յիսուս երեք անգամ եկաւ ար
 թընցուց զիրենք, այս տեղս ալ ուխտատեղի է
 և կը սրտուի ամեն քրիստոնեայ ազգերէն :

Իարձեալ վեր ելլելով ուղիւ ճանապարհին
 վրայ և քիչ մը դէսլ ՚ի արեւելք շեղելով, սար
 տիղի սրտին տակովը քար մը կայ, որուն վրայ
 բազմեցաւ Յիսուս երբ Չիթենեաց լեռնէն
 աւանակաւ Այրուսաղէմ Տաճարն եկաւ . և այս
 տեղս մերձեցան Յիսուսի քով Աբգար թագա
 ւորին դեսպանները և առաքելոց հետ տեսու
 թիւն ըլին . և Այրուսաղէմ Վամաղիէի տունը
 նստած ժամանակ Աբգարու գիրը ներկայացու
 ցին Յիսուսի Տեառն մերոյ, որուն սրտաս
 խանը թովմայ առաքելոյն ձեռօք գրել տալով
 հանդերձ սուրբ երեսաց դաստառակովը, նոյն
 բարեպաշտ թագաւորին խրկեց ըստ սրտմու
 թեան Խորենացւոյն և այլոց օտար սրտմու
 ճաց :

116

Վերայիշեալ Յիսուսի բազմած տեղէն դէպ ՚ի հիւսիս՝ սակաւ ինչ հեռի քար մը կայ գետինը թաղուած, որուն շրջապատը Յոյնք 1860 թուա կանին քարամբ պարսպեցին. այս քարիս վրայ Ս. Կոյսն կ'աղօթէր սուրբ Ստեփաննոսի քարկածման ժամանակը, և ուխտատեղի է ամենայն հաւատացելոյ:

Քրիստոսի արտասուած անցը ջոր աւետարանիչը կը յիշէ:

117

Վերայիշեալ տեղէն քարընկէց մը հեռու՝ աջ կողմէն վեր ելելով բուրգ մը կայ, ուր տեղ Յիսուս արտասուեց երբ Արուսաղէմ եկած ժամանակ քաղաքը տեսաւ ու ըսաւ. « Աթէ գիտէիր դու գոնէ յաւուրս յայսմիկ ղխաղաղութիւն քո, » և այլն, (Ղ. 19. ԺԹ. 41): Հին ժամանակ այս տեղս վանք կար, բայց այժմ ձիթենեաց պահպանութեան համար այլ տղի պահպաններ կը բնակին, և այս վանքը՝ ըստ հնախօսութեան Հայաստանի, Վարձնանեաց նախարարներէն շինուած էր:

Յանդիման տաճարին:

118

Երկու քարընկէց հեռաւորութեամբ ձա նստաբն է վերայիշեալ վանուց. և այս վանուցս քայքայեալ պարիսպները և խորանի տեղերը

յայտնի կ'երեւին ցարդ ևս. և Յիսուս այս վանքիս տեղը նստելով, և Պեարոս, Յակովբոս, և Յովհաննէս մօտենալով իրեն՝ հարցուցին Տաճարին գեղեցիկ քարերուն և շինութեանը համար. որոնց պատասխանեց Քրիստոս, թէ «Տեանէք զայդ ամենայն, ամէն ասեմ ձեզ ոչ մնացէ քար ՚ի քարի վերայ, որ ոչ քահանայի, ոչ և այլն. (Մատ. ժ. Գ. 3) : Կը գրէ Մարինոս պատմիչը, թէ երբ որ Յուլիանոս հրաման րուս շրէից որ Տաճարը շինեն, շինելու ժամանակ յանկարծ կրակ ելլելով այրեց նիւթերը և շինողները, եւս և արեան խաչի ձեւեր տեսնուեցաւ եկեղեցական սնօթնւրուն վրայ. ուստի այնպէս քայքայեալ մնաց մինչեւ Վօմէր Խաստասպի ժամանակը, որ Արուսազէ մը առաւ և ձեռնարկութիւն րուս Տաճարը շինելու իւր ազգին համար. բաց ցերեկը կը շէնէին, գիշերը կը քանդուէր : Արբ որ Վօմէր շրէաները կանչելով քանդման պատճառը հարցուց, պատասխանեցին թէ. «Չիթե՛նեաց լեւոր յանդիման Տաճարին ըստած տեղը քրիստոնէից վանքին գմբէթին վրայ խաչ կայ կանդնեցուցած, այն խաչէն է որ այս շինութիւնը կ'աւրուի » : Հաւատարով Վօմէր անոնց խօսքին և բարկանալով բօրբ վանքը քանդել տուաւ, և է տւերակ մինչեւ ցարդ :

Տէրուտական ուղօթքը սորցնուցած տեղը :

119

Յանդիման Տաճարէն սակաւ ինչ գէղ ՚ի վեր տախարակ տեղ մը կայ, ուր տեղ սորվեցուց

Յիսուս Աւարեայներուն աղօթելու կերպը , որ է Հայր մերը : Այլ Համբարձման օրը Անարարն մեր այս տեղս խորխոս մեղու և ձկան մասը կերաւ , ուր աշակերտք ներկայ էին . ՚ի յիշատակ որոյ փառաւոր վանք մը կար առաջին ժամանակը , բայց հիմոյ աւերակ է , և միայն կամարները ու տեղերը կ'երեւին : Այլ այս վանքիս մօտ քարէ սիւնի կտոր մը կայ , որու վրայ օրհնեց Յիսուս իւր աշակերտները և մեկնեցաւ աւսնայմէ :

Համբարձման շնորհ :

120

Վերջիշեալ վանքէն տակաւ ինչ զառ ՚ի վեր ելլելով , ընթան գլուխը Քրիստոսի Համբարձման տեղն է : Այս սուրբ տեղս նախ՝ մեծ և հրաշակաւոր վանք կար Ս. Յարութեան տաճարին ձեւովը շինուած . բայց 614 թուականին Պարսից Խոսրով Թագաւորը երբ որ Արուսաղէմը առաւ , այս սուրբ վանքն ալ աւերեց , և յետոյ նորիկ 1187 թուականին՝ Աբիստոսի սուլթանն Առսուֆ Սալահատալներ Վատինաց ձեռքէն՝ Արուսաղէմը առնելով , և քանի մը սուրբ տեղերը քանդելէն յետոյ՝ աւերակ վանքերն ալ իւրեն սեփհականեց , սրանց մէկն էր այս սուրբ Համբարձման վանքը : Բայց յետոյ վերջին ժամանակները , քրիստոնեայք միանալով ազատեցին այս սուրբ տեղը Արաբացւոց ձեռքէն , և Յիսուսի ձախ ստից քարին վրայ , ուսկէ որ համբարձաւ , փոքր մատուռ մը շինուեցաւ որ կայ

մինչև Երասխ . և տարին երկու օր իւրաքանչիւր . քրիստոնէից ազգեր հոն երթալով պատարագ կը մատուցանեն իրենց առանձին սեփական սեղաններուն վրայ , որոնք շինուած են այն աւերակ մեծ վանքին տեղը , որ այժմ առանց ծածկոյթի գաւիթ է :

Այս ալ արժան կը համարիմ ծանուցանել , որ 1834 թուականին , մեծ շարժ բլբլով խախտեցաւ նոյն փոքրիկ մատրան գմբէթը , որ է ՚ի վերայ սանաւեղոյն Քրիստոսի , և Վասինք կամեցան նորոգել . բայց Հայք և Եջնք հաճութիւն չտալով ուղեցին որ իւրաքանչիւր ազգ իւր սեփական տեղը շինէ , և Արուսաղէմի դատաւորը հրաման ընելով ըստ . “ Ով որ հրովարտակ ունի՛ պէտք է այն ազգը շինէ ” . և բայց ՚ի Հայոց ազգէն՝ միւս ազգաց քով չգլաւնուեցաւ հրովարտակ . ուստի Հայք նոյն հրնագոյն հրովարտակը նորոգելով 1837 թուականին՝ շինեցին սուրբ Համբարձման գաւթին դրան հիւսիսային կողմը քանի մը սենեակներ տախտակամած առատաղներով , և արեւելեան կողմը պատարագամատոյց սեղանով մատուռ մը կանգնեցին , ուր ամէն օր կը կատարուէր Փրկարար խորհուրդը սուրբ պատարագին՝ հանդերձ ժամերգութեամբք : Բայց դժբաղդաբար երկար ժամանակ չվայելեցին այս երջանիութիւնը , վասն զի Եջնք և Վասինք նախանձով լըցեալ , մահմետականաց մասնեցին , թէ այս տեղ մզկիթ էր և քրիստոնեայք մասն չունէին . ուստի 1839 թուականին յուլիսի 10 ին , յեղա-

կարծում որ հոգիս քոն տարով այլազգիք և Հր
 րէայք, և որ սարասիւելին է՝ նոյն խակ քրիստո
 նէայք, կործանելով հիմնոցառակ ըրին Հայոց
 փառաւոր շինութիւնը, և ամենեւին նշան մը
 չթողին: Յիրաւի արտասուաց արժանի է այս
 գործս ոչ թէ միայն սուրբ տեղոյն կորուստը,
 այլ եւ քրիստոնէից կոյր նախանձն ու մախանքը,
 որ այլակրօնից անգամ ծանր է այսպիսի եղեւն
 ոճրագործութիւն մը, որ Հայոց եկեղեցւոյն
 գործեցին: Ինչ և իցէ, Տէր տայէ զգաստու
 թիւն այնպիսի չարազրդիւ ոգւոց, որ չվիրա
 ւորեն իրենց եղբայրները և շմահացուցանեն ի
 րենց հոգիները գաղանական կիրքերէն յաղթը
 ւելով, այսինքն ասելու թենէն: Ասեւ արտա
 քոյ այս գաւթիթին՝ աջակողմը մղկիթ մը կայ
 ներքնատընով, որուն տակն է գերեզման Ան
 տիոքացի ասպաշարող Պեղեքեայ կուսին, որ
 հինգերորդ դարուն փոքր Թէոդոսի ժամանակ
 փոխեցաւ ՚ի Տէր: Տես ՚ի Ալարս սրբոց հաստը
 ժ.Բ երես 295:

Գալիլէա:

121

Համբարձումէն հինգ րոպէ գէպ ՚ի հիւսի
 սակողմն է Գալիլէան, ուր ժամագիր եղու
 Յիսուս աշակերտաց, և յարութենէն ետքն ալ
 այն տեղ երեւցաւ իրենց. (Մատ. ժ.Ը. 16, 20):
 Այս սուրբ տեղս նախ եկեղեցի էր, բայց ան
 օրէն բարբարոսները կործանեցին, և այժմ
 գարձեալ ուխտատեղի է:

122

Համբարձման լերան և Վաղիլեայի մէջտեղը արեւելեան կողմը աւերակ վանք մը կայ, ուր Վաբբիէլ հրեշտակապետն սուրբ Կուսին երեւնալով ըսաւ. « Սէրսն լեր բերկրեալդ ՚ի կանայս, ահա՛ կոչէ դքեզ Մարտին և որդին միւս ածին » . և այս ըսելով՝ բրաբխոնեայ սրահ մը տուաւ անոր . ուստի տեղւոյն անուենն ալ Մարաբխոն կ'անուանի մինչեւ յայսօր : Յայտնաւոր , օգոստոս 15 :

Բեթանիա և Ղազարու գերեզմանը:

123

Բեթանիա գիւղը Համբարձման լերան արեւելեան կողմն է քսան բոպէի չափ հեռաւորութեամբ : Այս գիւղը մտած ժամանակ ճանապարհէն դուրս ձախակողմը աւերակ դուռ մը կայ, որ Սիմոն բորտաի տունն է, ուր Յիսուս օծաւ ՚ի Մարիամայ անուշիւղով . (Մատ. 1.2. 6.) : Եւ Ղազարու գերեզմանը՝ ուրկէ յարաց զնա կենարարն Յիսուս, հասարակ ճանապարհին վրայ է աւերակ ամբոյցին աջակողմը : Հոս կենարարն Յիսուս արտասուեց իւր մեռեալ բարեկամին վրայ և աղաղակեաց բարձր ձայնիւ . « Ղազարէ, արի եկ արտաքս . և յարեաւ չորեքօրեայ մեռեալն » , եւ այլն . (Յով. 43.) : Քսան և հինգ աստիճան վար փոքր պր մին է խոր և մթին, և անտի չորս աստիճա-

Զանէ ՚ի կամարակապ այրն , ուրկէ Տէրն մեր կոչեց զՂազար :

Սարինոս կը սրտամէ թէ , այս գերեզմանիս ձախակողմն աւերակ ամբոց մը կայ , զոր Ֆուլգոն Արուսաղէմի լատինաց երրորդ թագաւորը շինելով մէջը զօրք դրաւ , որ նոյն տեղի եղած հռչակաւոր Աւտանաց վանքը սրաշտպանեն : Բեթանիայէն դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելեան կողմը տասն և հինգ բոպէ հեռի ժայռ մը կայ տասրանի նման բորբակ և կարմրագոյն , որուն վրայ նստած էր երբ Ղազարու քոյրը Սարթան գալով ոտքն ինկաւ անոր ըսելով . « Տէր , եթէ աստ լեալ էիր , եղբայրն իմ չէր մեռեալ » . ուրուն սրտասխանեց Ախուս թէ , « Աթէ հաւատաս՝ տեսցես զփառս Աստուծոյ » :

Սամիսոնի աղբիւրք :

124

Բեթանիա գիւղէն տասն և հինգ բոպէի չափ հեռի դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելակողմը ձորին մէջն է Սամիսոնի աղբիւրը , որուն Օնօտի աղբիւր ալ կ'ըսուի , որովհետեւ Սամիսոն իշոյ ճնօտիւ հազար այրագոյի մեռցունելէն զկնի՝ ծարաւած ժամանակը առ Աստուած աղաղակեց , և Աստուած իշոյ ճնօտէն ջուր բղխեցոյց՝ և Սամիսոն խմեց . ուստի այն ջուրը մինչեւ ցայսօր նոյն տեղէն կը բղխէ , և կը կոչուի Սամիսոնի աղբիւր . (Մատթ . ԺԵ . 15 . 19) :

125

Բեթանիայի հարաւակողմը աւերակ գիւղ մը կայ որ Բեթփագէ կը կոչուի . այս գիւղէս բերին առաքեալք էջն և յաւանակը , որու վրայ նստաւ Յիսուս , և Լըրուսաղէմ եկաւ . (Մար . ԻԱ . 1 : Գլ . 1 . ԺԹ . 50) :

Երիբով :

126

Լըրուսաղէմէն մինչև Լըիբով վեց ժամ է , և ընդարձակ դաշտի մը մէջ է , և այժմ փոքրիկ գիւղ մըն է բերդով : Նաւեայ որդի Յեսու՛ն այս տեղս տեսաւ Տիրօջը հրեշտակը . և այս քաղաքիս պարխայները հրաշխւք կործանեցան , և Սախաբն աղատեցաւ այս կործանմանէն , որ օրինակ էր դժոխոց կործանմանը , (Յեսու . Ե . 13 , 14 .) : Նաև Յիսուս այս քաղաքիս մէջ պարտած ժամանակը , Օլաբէն՝ որ կարճ էր հասակաւ , ժանտաթղենիին վրայ ելլելով տեսաւ զՅիսուս . և Յիսուս ալ անոր մեծ փախաքը տեսնելով , արժան համարեց անոր տունը իջեւանիլ . և այս Օլաբէն յետ համբարձմանն Վրիատտի , Լըրուսաղէմի եպիսկոպոս ընտրուեցաւ : Յիսուս Լըիբովի մէջ շատ բժշկութիւններ ւրաւ , մանաւանդ Տիմէի որդի Բարդուղիմէոսը լուսաւորեց . (Մարի . ԺԱ . 46 .) :

127

Արիբովի եւ փորձութեան լեռան մէջ տեղն է
 Աղիսէի աղբիւրը, որուն ջուրը սաստիկ դառն
 ու աղի էր, եւ Աղիսէն օրհնեալ աղիւ եւ աղօ-
 թիւք քաղցրացոյց . (Գ. թ. 4 . Բ. 19.) : Այս
 ջուրս էր բժշկարար, որուն վրայ եկեղեցի մ'ալ
 շինուած էր, բայց այժմ աւերակ է :

Փորձութեան շէնք :

128

Արիբովի գիմաց արեւմտեան կողմն է փոր-
 ձութեան լեռը, ուր Վրիստոս քառասուն օր
 եւ քառասուն գիշեր ծով պահեց . (Ս. 9 . 2) .
 եւ շատ բարձր է, բայց զստ է փորձութեան
 լեռը այն տեղէն, ուր պահեց Վրիստոս քա-
 ռասուն օրը : Առաջին ժամանակները շատ ե-
 կեղեցիներ կային այս լեռանս վրայ, բայց այժմ
 աւերակ են : Արիբովի արեւելեան կողմն է Յով-
 հաննու Վկրաչի վանքը եւ ուրիշ եկեղեցիներ,
 որք այժմ անձանօթ են մեզ :

Նարաւ շէնք :

129

Արիբովի գիմացը արեւելեան դին հինգ ժա-
 մաւ չափ հեռի է Նարաւ լեռը, որ Վագաթ
 կը թարգմանուի, ուր երաւ Վովսէս եւ անոր Ա-
 լեւոեաց երկիրը տեսնելով մեռաւ, եւ այն լե-
 լոսն վրայ թաղուեցաւ, բայց մարգարէին գե-

ընդմանը մինչեւ ցարդ մեզ անցայտ է . (Թոմոս
 ԼԳ. 47, և Օրին. ԼԲ. 49.) :

Յորդանան գետը :

130

Արիքովէն մինչեւ Յորդանան գետը , ուր
 տեղ մկրտեցաւ Տէրն մեր , երեք ժամ է . այս
 գետս հիւսիսէն դէպ ՚ի հարաւ կ'երթայ , և
 մեռեալ ծովուն մէջ կը թափի . (Օրին. ԺԳ. 10) :

Քորեք շենք :

131

Յորդանանու միւս կողմն է Քորեք լեռը ,
 և չորս ժամու ջափ հեռի . այս լեռան վրայ Ա-
 ղիս մարդարէն հրեզէն կառօք երկինք վերա-
 ցաւ . (Գ թագ. Բ. 11.) : Յորդանանու մօտ
 վանք մը կայ Արասիմոսի և առիւծախնք ալ
 կ'անուանի . և երկու մզնն հեռի է աղբիւրն՝
 զոր բղխեցոյց Արասիմոս , և հարաւակողմն ալ
 Քարխոսի վանքն է : Տես յայտնաւոր ապրիլի
 25 , և սեպտեմբերի 22 :

Մեռեալ ծովը :

132

Այս ծովն Աւետեաց երկրին արեւելեան
 կողմն է . ուստի արեւելից ծով ալ կը կոչուի .
 (Արիքիէլ Խե. 18.) : Այս ծովէս աղնիւ ալ ,
 կուսր և նաւթ կ'երլէ , և իւր մէջ կենդանի-
 ՚ներ , ձուկեր չունենալուն համար մեռեալ ծով

կը կոչուի, և կենդանի չըլլալուն պատճառը՝
 կ'ըսուի թէ միւս ծովերէն աւելի ջրին սաստիկ
 դառնութիւնն է: Այս ծովուն հարաւակեղմն
 է Սոդոմացեաց երկիրները, զոր Աստուած
 պատժեց, և միայն Ղովան իւր ընտանեօք ա-
 ղատեց հրեշտակաց առաջնորդութեամբը. բայց
 կինն Ղովաց հրեշտակաց հրամանին դէմ վար-
 աւելով աղի արձան դարձաւ. (Օննդ. ժ.թ. 26):

բարակ բացարգ:

133

Ինթընէմէն տասն և վեց ժամ հեռի մե-
 աեալ ծովու արեւմտեան կողմը լերան գլուխը
 շրջապատեալ պարսպաւ քաղաք մըն է Վարակ
 լաւածը. և քաղաքէն դուրս արեւմտեան կող-
 մը կէս ժամ հեռի չարեքոտասան դարուն բազ-
 մաթիւ Հայեր կը բնակէին, ուր կառուցեալ
 կայ եկեղեցի մը յանուն սուրբ Վէորգայ. և
 այս տեղւոյս բնակիչներէն տակաւին մէկ եր-
 կու Հայ տուն կան, որք այժմ Այրուսաղէմ
 կը բնակին: Բայց հիմայ քաղաքին բնակիչները
 Յոյն են, և սուրբ Վէորգայ եկեղեցին ալ տա-
 կաւին կը կենայ, որուն դուռը փակեալ է: Ա-
 բարացեաց կողմը լինելով: 1853 թուականին
 Այրուսաղէմի մէջ ձեռագիր Յայտնաւոր մը
 գտնուեցաւ, որուն յիշատակարանն էր այս-
 պէս. «Վրեցաւ Յայտնաւորս ՚ի թուին Հայոց
 246, ձեռամբ Վահանայ ՚ի Վրաղարկ վանան
 ՚ի դուռն Տաճարի սուրբ Աստուածածնի, ՚ի
 թագաւորութեան մանկահատակ Ալեոնի ար-

բայի որդւոյ Օչին արքայի, եւայն : Կա ի է
 ւոն թողաւ որ ամենայն Հայոց, ՚ի թուին ՉՉԹ
 շնորհեցի գիրքս Վարսիայ Հայոց եկեղեցւոյն,
 եւայն : Եւս կազմեցաւ Յայսմուսուրս լեռնակող
 ման վանքը Ա. Յովհաննու Սկրտչի, ձեռամբ
 Յովհաննէս արեղայի ՚ի թիւ Հայոց 99, 1, 7 :

Յողի :

134

Արուսաղէմի արեւմտեան կողմէն ութը ժամ
 հեռի ծովեզերեայ քաղաք է առանց նաւահան
 գրասի. նաւով եկող տէրուհական ուխտաւորք
 նախ այս քաղաքս կ'երլեն, ուր տեղ յատուկ
 վանք կայ Հայոց և եկեղեցի յանուն Ափիսղա
 յոս հայրապետի : Եյս տեղն իջաւ նախ Յով
 նան մարգարէն, որ Տիրոջը երեսէն թարսիս
 փախչել կ'ուզէր : Եւ այս տեղ կը բնակէր Տա
 բիթայ բարեպաշտուհին, զոր յարոյց Պետրոս
 սրբազան առաքեալն, և այս տեղ տեսաւ Պեա
 րոս երկկնիքը բացուած և այն կտաւք՝ սրուն
 մէջ թռչնոց, սողնոց, չորքոտանեաց տեսակ
 ներ կային : Եյս տեղն Հայոց վանքը, նախ Այ
 դիսղար Աթուղիկոսը նորոգեց 1667 թուակա
 նին, երկրորդ Շղթայակիր Վրիգոր հայրապե
 տը, երրորդ՝ Վարրիէլ Պատրիարքի ժամանակ
 սակաւ ինչ շինութիւն եղաւ : Սյն քաղաքիս
 մէջ կան ուրիշ ազգաց վանքեր ալ, ինչպէս Ալ
 տինաց, Յունաց և հռովմէադաւան Յունաց :
 Հարաւային կողմի ծովեզերքն էր՝ ուր սպանի
 սցի մեծահաւաստ կիներ սուրբ առաքելոյն Յա

կուլքայ անգլուխ մարմինը սիւնի մը կապեց ,
 զոր Սպանիա տանել կուզէր : Տես Յայտնաւոր
 գեկանմբերի 28 :

Ռեմէ :

135

Յոպպէէն 'ի Ռէմէէ երեք ժամ է դէպ յա
 րեւելք , ուր տեղ ունիմք մեծ վանք և եկեղե
 ցի յանուն սրբոյն Վերդայ , և միաբան տե
 սուչ վարդապետ մը և քանի մը միաբանք , ո
 բնք կ'ընդունին Յոպպէ ելլող ուխտաւորքը
 հոն եկած ժամանակ , և մէկ գիշեր հանգստա
 ցընելէն յետոյ՝ միւս օրը սուրբ Արուսաղէմ
 կ'ուղարկեն :

Արթրոն գիւջը :

136

Ռէմէէն դէպ 'ի Արուսաղէմ՝ երեք ժամու
 ճանապարհ է Աթրոն գիւղը , ուր հնաշէն
 քայքայեալ մեծ վանք մը կայ յանուն Սակա
 բայեցուոյ . բայց այժմ՝ այլազայ ձեռքն է : Ա
 սոյս տեղէս երեք ժամու չափ դէպ 'ի արեւելք
 գիմեթով՝ կը տեսնուի Արեմիա մարգարէին Ա
 նաթովթ քաղաքը , որ այժմ՝ գիւղ է , և ունի
 քայքայեալ եկեղեցի մը :

Արեմաթ գիւջը :

137

Անաթովթէն մէկ ժամ հեռի դէպ 'ի արե
 ւելք բարձրաւանդակ բլրի մը վրան է Արե
 մաթ , որ Սամուէլ մարգարէին գիւղն է , և ու

նի խանգարեալ վանք մը և եկեղեցի, որուն մէջն է Սամուէլի գերեզմանը :

Սուրբ Յակոբայ վանքը :

138

Սուրբ Յակովբեանց հրաշակերտ և սրայծառաշէն վանքը, որ մեծ Հեղինէ թագուհիէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր Հայոց ազգին ձեռքն է, որուն մէջ կը բնակին Հայոց Պատրիարքը, եպիսկոպոսունք, վարդապետք, սարկաւազունք, դըպիրք, և այլ քրճազգեաց միաբանք : որոնց թիւը հարիւր յիսունի կը հասնի : Ասեւ տերունական ուխտաւորաց բնակութիւնն ալ այս վանքի մէջն է : Վասն որոյ երանելի նախնիք բարեբաշտ և աստուածասէր ժողովրդոց տօրքն և ողորմութեամբը 300 էն աւելի սենեակներ շինած են ՚ի հանգստութիւն ջերմեռանդ ուխտաւորաց :

Սուրբ Յակոբայ վանքին մէջ գտնուած ուխտաւորքը և սեղանները :

139

Ասի՛ն՝ փառաւոր վանքի սուրբ եկեղեցւոյ գաւթիթը մտած ժամանակ կը տեսնես ահաւոր դատաստանի պատկերը, որ եկեղեցւոյ աւագ դրան վրայ դրուած է. և այն դրան երկու կողմը դարանի ձեւով երկու պատարագամատոյց սեղաններ կան մէկը յանուն սրբոյն Վորդայ, և միւսը յանուն Ախիզայոսի սրանչե-

լազորձ հայրապետի, ուր յատկացեալ օրեր պատարագ կը մատուցուի. և այս գաւթիս մէջ թաղուած են Վեւն թագաւորի Վարիամ թագուհին, և իւր Վեննա դուստրը, և ևս և Մքրահամ, Յովհաննէս և Վաւիթ պատրիարքները. և գաւթին որմերն ալ զանազան հրաշալի պատկերներով զարդարեալ է: Աւագ դռնէն ՚ի զատ երկրորդ դուռ մ'ալ ունի, որուն Վրլխադրի դուռ կ'ըսեն, և եկեղեցականք այս դռնէն կը մտնեն: Արրորդ դուռն է սուրբ Աջմիածնայ եկեղեցւոյնը, ուսկէ կանայք կը մտնեն: Աջմիածնայ եկեղեցւոյն մէջէն երկբացիկ դուռ մը կայ, որ սուրբ Յակովբայ եկեղեցին կը հանէ, և այն եկեղեցւոյս հարաւարկողմը աստիճաններ կան, ուրկէ կանանց վերնատուներ կ'ելուի. և աստիճաններուն կարգին դէպ ՚ի արեւելք Սինէական սեղանն է, որուն տակը երեք քարինք կան, որոնց մին Սինէական լեռնէն, մին Յորդանանէն, և միւսը Թափօրական լեռնէն բերուած են: Աւ այս եկեղեցին ունի աւագ սեղան մը յանուն սուրբ Աջմիածնի, ուր Տասանակի տօնին և այլ մէկ քանի յատկացեալ օրեր պատարագ կը մատուցուի: Աւս և կանանց վերնատուներ, որ սուրբ Յակովբայ աւագ խորանին վրայ կը նայի, ունի երկու սեղան պատարագամատոյց, մինն յանուն Պայծառակերպութեան և միւսն Վնթրեաց: Վերնատան հիւսիսային դռնէն դուրս ելլելով, տանիքը փոքր մատուռ մը կայ և սեղան պատարագամատոյց յանուն սրբազան Առաքելոց: Աւ

այս մատրան հարաւային դռնէն ելլելով և սա-
կաւ ինչ յարեւելսիողմը՝ սուրբ Աշանի խորան
կայ, որ սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյն մէջ կը
նայի, և ունի փոքր սեղան պատարագամատոյց :
Սոյն խորանէս յարեւմուտս կոյս նեղ սանդու-
ղէն վար իջնելով սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյն
մէջ կ'իջնէ, ուր հիւսիսային պատին կից է սուրբ
գերեզմանը Սակարայ հայրապետին, ուր տեղ
կայ սեղան և պատարագ կը մատուցուի Սակա-
րայ ճգնաւորի տօնին, և Վիւտինշխարայ Առ-
տաւորչի տօնին օրը : Հոս կը նստի նաեւ արանց
խոստովանահայրը, ուր կը խոստովանին էրիկ
մարդիկ. եւ այս մատրան մօտ է բաժակարբու-
սրոյն Յակոբայ առաքելոյն գլխուն ամփոփ-
ուած տեղը, որ փոքրիկ բայց գեղեցիկաշէն մա-
տուռ մըն է հանդերձ պատարագամատոյց սե-
ղանով, և երեւելի ուխտասեղի է ընդհանուր
քիտոսնէից, և անգին գանձ Ղ'ստուծոյ Հոյոց
ազգին պարգեւեւալ. որուն վրայ ամեն շարաթ
օր պատարագ կը մատուցուի : Այս սուրբ Վրէ-
խադրի արեւմտեան դրան քովը դարձեալ դուռ
մը կայ, որ սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ մէջ կը
բացուի, ուր երեք պատարագամատոյց սեղան
ներ կան. մին յանուն սրբոյն Մինասայ, մին
յանուն սրբոյն Սարգսի, և միւսը յանուն սրբ-
բոյ Յարութեան, թէպէտ և այս սուրբ Յարու-
թեան սեղանին վրայ պատարագ չըլլար. և սուրբ
Ղ'թոռոյս եկեղեցական անօթները այս սուրբ
Մինասայ ներսի պահարանը կը պահուին. ուս-
տի այս դուռս միշտ բաց չըլլար ուխտաւորաց՝

բայ ՚ի յասկացեալ օրերէն : Սուրբ Գլխադրի մատրան դրանը քով գէպ յարեւելս պատին վրայ տէրունական պատկերը կայ , որուն առաջը որդւոց Արտաման տօնախմբութեան և յարութեան երկրորդ օրը շարժական սեղան կը կազմուի գեղեցիկ զարդարեալ : Այս սոյն պատկերին կից սուրբ Ատեփաննոս եկեղեցւոյ դուռն է , որուն միւս դուռն ալ մամխանային առջեւ կը բացուի . և այս եկեղեցիս ունի երեք պատարագամատոց սեղան , և մկրտութեան աւազան . սեղաններուն մին յանուն սրբոյն Ատեփաննոսի է , որուն տօնախմբութեան օրը հանդիսիւ պատարագ կը մատուցուի . մին յանուն Մուսաորչին , և միւսն է աւազան Աւարդի հայրապետին , որուն մէջ Արեւման խաչին ժամանակը բազմաթիւ հաւատացեալք մկրտեց . և նոյն հայրապետին տօնախմբութեան օրը այս տեղ պատարագ կը մատուցուի : Ասոր կից է սուրբ Աթոռոյս իւղատունը : Այն դռնէն դարձեալ սուրբ Յակոբոց եկեղեցին մտնելով հան աջակողմեան դասին սեանը քով կը գրանես Տեառնեղբօր արդար առաքելոյն փառաւոր աթոռը Աթաղիկէիւ և անոր կից սրբազան Պատրիարքին աթոռը :

Սուրբ եկեղեցւոյս աւագ սեղանի տակ ամփոռած է ըստ աւանդութեան Տեառնեղբօր արդար առաքելոյն սուրբ մարմինը , և այս սեղանս շատ զարմանալի է և հրաշաւոր , գեղեցկութեան մասին անհամեմատ . ատեանը բոլոր գոյնզգոյն քարերով զարդարուած է , և սյա

տերը մարդաչափի բարձրութեամբ յախճապա-
կեալ, ուսկէ ՚ի վեր կը տեսնուին կարգաւ հին
Պատրիարքաց և սուրբ վարդապետաց սրատկեր-
ները, և անոնց վրայի կարգը Վրխատոսի բոլոր
անօրինակսն և ուրիշ խորհրդաւոր ընտիր պատ-
կերներով զարդարուած է: Աւագ խորանին եր-
կու կողմի խորաններն են մին յանուն սուրբ
Աստուածածնի, և միւսը յանուն սուրբ Կա-
րապետի. և այս երկու դասերու երկու կամու-
րաց վրայ կան դարձեալ երկու պատարագա-
մատոյց սեղաններ, յանուն Պետրոսի և Պօղո-
սի գլխաւոր առաքելոց, ուր կ'ըլլուի հարաւա-
յին սրատին մէջէն յատուկ աստիճանով:

Այս հրաշալի եկեղեցիս, որ կառուցեալ է
յանուն երկու համանուն Առաքելոց, չորս
հաստատուն սիւներու վրայ հաստատեալ է կա-
մարակապ և գմբէթաւոր և գեղեցիկ զարդե-
րով զարդարեալ. և ինչպէս սրատերը՝ նմանա-
պէս և սիւները երկու կարգ զանազան որբոց
սրատկերներով և ոսկեզօծ շքանակներով զար-
դարուած են:

Իաց ՚ի սուրբ Յակոբայ մայր եկեղեցիէն,
կայ ուրիշ եկեղեցի մ'ալ նոյն վանքին մէջ սուրբ
Թէոդորոսի անուամբ, որուն վրայով փոքր ՚ի
չասէ վերը պատմեցինք. (տես յօդ. 64): Սոյն
եկեղեցւոյն հիւսիսակողման տանիքին վրայ փոք-
րիկ մատուռ մ'ալ կայ սուրբ Հոգի անուամբ
կառուցեալ, որ պատարագամատոյց սեղան մը
ունի, և երբեմն պատարագ կը մատուցուի:

140

Սուրբ Զահրբայ վանքէն դուրս ելելով և դէպ ՚ի հիւսիս ուղղակի դիմելով մինչեւ վաճառանոցի գլուխը և անկէ արեւելք դառնալով զառ ՚ի վայր, և ձախ կողմը առաջին փողոցը մտնելով դէպ ՚ի հիւսիսակողմն սուղ ինչ յառաջանալով երկաթեայ դուռ մը կայ, որ Զունայ մասնաւոր վանքերէն մէկն է՝ յանուն Զովհաննու Կարապետին: Ընոր առջեւէն անցնելով ու շտակ երթալով փողոցին վայ կամարներ կը տեսնուին, որոնց վրայ է Զունայ մեծ վանքը ու իրենց Պատրիարքարանը. նոյն կամարին բերանը աջ գիդ փողոց մը կայ, որ սուրբ Զարուբեան փոքր դուռը կը հանէ, ուսկից ներս մտնելով նոյն երկնանման Տաճարին դաւիթն է. որուն հարսւակողմը փոքր վանք մը կայ, ուր սուրբ Աստուածածնայ Զունայ տեսուչը կը բնակի քանի մը միաբանօք. և կը պատմուի թէ այս տեղ հին ժամանակ մահապարտաց բանտ էր. Ղշտոյն Հեղինէն ալ Հրէից ծեր Զուդայ Աւերեղը հոս բանտարկեց, մինչեւ որ կենսատու Խոջին տեղը ցոյց տուաւ իւրեն, և ինքն ալ հաւատարով ՚ի Քրիստոս մարտիրոսական մահուան արժանացաւ:

Սուրբ Զարուբեան գուռին մը ելած անցերը:

141

Յարեւելից կողմէն Հայր Աբրահամու վանք

քրն է՝ զոր Հայոց ձեռքէն յախշտակեցին Յոյնք
 Աստուածատուր պատրիարքի ժամանակ, և մին
 չեւ ցայսօր իրենց ձեռքն է. որ երկու եկեղեցի
 ունի, մէկը Վողգոթային մօտ է, որու համար
 կ'աւանդեն թէ Հայր Աբրահամ իւր խաչակ
 որդին այն տեղ պիտի զոհեր, և Վողգոթայի
 տեղոյն նայած ժամանակ խոյր Սաբեկայ ծա
 ուէն կախեալ տեսաւ, զոր փախանակ խաչակայ
 զոհ մատոյց Աստուծոյ. վասն որոյ և եկեղեցին
 Հայր Աբրահամու անուանը նուիրուած է: Իսկ
 միւս եկեղեցին է յանուն սրբազան Աւարկերոյ:
 Յիշեալ վանքին ներքեւը փոքրիկ եկեղեցի մ'ալ
 կայ յանուն Յովհաննու աւետարանչին. ուր որ
 ՚ի ժամ խաչերութեանն Քրիստոսի կայնած էր
 սուրբ Աւետարանիչը հանդերձ սուրբ Աստուա
 ծածնիւ, ինչպէս որ կը վրայէ Աւետարանիչը ը
 սերով. « Աին դու, ահա որդին քո »: Եւ այս
 եկեղեցիս երեք խորան ունի. աւագ խորանն է
 յանուն Յովհաննու աւետարանչի, աջակողմինը
 յանուն չարչարանաց և կապանաց Քրիստոսի,
 որովհետեւ Հիսուսի կապած սիւնէն մասմը կայ
 տոյն սեղանին մէջ արծաթով պատեալ, և այս
 սիւնը Արայիտայ քահանայապետին տունէն բե
 րուած է. և ձախակողմեան սեղանն է կառու
 ցեալ յանուն Աբրահամու և խաչակայ: Այս
 եկեղեցիս Հայոց ազգին ձեռքն է:

Սուրբ Յովհաննու եկեղեցւոյն աջակողմը
 դուռ մը կայ, որ խալաւոց եկեղեցին է՝ յանուն
 Միքայելի հրեշտակապետին, և նոյն եկեղեցւոյն
 անկիւնէն վեր ելլելով սակաւ ինչ, դարձեալ

ուրիշ եկեղեցի մը կայ Հապէշից, յանուն չորից կենդանեաց կամ քառակերպեան, և սակաւինչ դարձեալ դէպ ՚ի վեր երթալով կ'երայ մեր սուրբ Առասուրիչ եկեղեցւոյն Վիւա խաչի տանիքը, որ սուրբ Յարութեան տաճարին մէջն է, որուն տանիքը և կաթուղիկէն Վրիգոր շուք թոյակիր հարսապետը նորոգեց Հայոց Ռիւ թըւականին, և այս տանիքիս արեւմտեան հարաւակողմը տասն և վեց սենեակէ բաղկացեալ վանք մը կայ, ուր տեղ կը բնակին Հապէշից աղքատ կրօնաւորները, որք ՚ի սուրբ Յակոբայ վանքէն կ'ընդունին իրենց հոգեպահիկն ալ: Վարձեալ յես դառնալով սուրբ Յարութեան գաւթիքը կից սուրբ Վոլգոթոյին հարաւակողմը փոկրիկ մատուռ մը կայ յանուն սուրբ Աստուածածնի, որ նախ Հապէշից էր, և ժամանակ մը եւս մեր ձեռքը մնաց, բայց հիմայ Յունաց քաղաքացի ժողովրդոց ձեռքն է: Սոյն եկեղեցւոյս վրայ դարձեալ եկեղեցի մը կայ Աստիւնաց ձեռքը, յանուն սգաւոր Աստուածածնի, որուն լուսամուտը Տաղամման տեղւոյն վրայ կը նայի:

Սուրբ Յարութեան գաւթին արեւմտեան կողմը Յունաց սուրբ Յակոբ անուամբ եկեղեցին է՝ դարձեալ քաղաքացի ժողովրդոց յատկացեալ, և երեք զատ եկեղեցիներ են, մին յանուն սուրբ Յակոբայ արդար սուտքերցն, որ Վրաց սուրբ Յակոբ ալ կրիօշուի Յունաց մէջտանիք կ'ըսեն՝ թէ Տեառնեղբոր Յակոբայ արդար սուտքերցն մարմինը հոս թաղուած է, բայց

Մարինոս լատինաց պատմիչը անոնց ստույգութիւնը յրեւու համար կ'ըսէ երրորդ գլխին մէջ ԽԹ գըլուխը թէ, « թէպէտ կ'ըսեն ոմանք, թէ Տեառն եղբայր՝ որ է առաջին Ապոստոսապետան Արուստակէմի, մերձ սուրբ Յարութեան Յունաց սուրբ Յակոբայ եկեղեցին նստեցաւ առաջին Պատրիարք, բայց չէ հաւանական, վասն զի առաքեալները իրենց սովորութեան համեմատ՝ Սիօն լերան վրայ կը նստէին, ուր որ նոյն սրգարոյն տունն էր՝, և հոն եղաւ նորին եպիսկոպոստութիւնն և եպիսկոպոսարանն : Արիւրդ եկեղեցին է յանուն Քառասուն մանկանց, և երրորդը յանուն Մարիամ Մագդաղենացւոյն : Այս վանքիս մէջէն յատուկ դուռ ունին Յոյնք որ իրենց սուրբ Կրստանդինոս կոչուած մեծ վանքը կ'երթան, ուր տեղ է նստել իրենց Պատրիարքարանը, և սուրբ Յարութեան զանգակատունը : Յիշեալ վանքն ալ ունի զատ եկեղեցի մը սուրբ Յարութեան կից, որուն պատուհանները սուրբ Յարութեան տաճարին մէջ կը նայի. և կ'ըսուի թէ այս եկեղեցին նախ Վրաց աղգինն էր :

Սուրբ Յարութեան մէջ գտնուած ուխտատեղիները :

142

Սուրբ Յարութեան երկնանման տաճարին մէջ կան շատ սուրբ Տեղիք. նախ՝ աւագ դրունէն ներս մտած ժամանակ դիմացն է Քրիստոսի ամենաախաւոր և հրաշալի Պատանատեղին, որուն վրայ Յովսէփ արեմաթացին և Աիկողի

մնա պատանեցին սուրբ կառավար Քրիստոս Տէրն մեր . և այս փառաւոր տեղւոյս վրայ ութը մը տալառ կանթեղ կան , որոնց չորսը Յունաց է , երկուքը Հայոց , մին Ատինաց , և մին Վփոււոց . և երկու կողմերը երկատասան աշտարակներ կան , որոնց վեցը խիստ մեծ են , և վեցը միջակ . երկու մեծ և երկու փոքրը Հայոցն է , նմանապէս Ատինք և Յոյնք ունին երկու մեծ և երկու փոքր . և այս Պատանատեղւոյն դիմացը Յունաց տաճարին հիման տակը Կաշակիր Թաղաւորաց գերեզմանքն են , որ առաջ դուրսն էին , ու Տաճարին պրեքէն ետքը (1808) երբ Յոյնք հրաման առին շինելու , իրենց տաճարը ընդարձակելով՝ յիշեալ գերեզմանները ներս առին ու պատին տակը մնացին :

Արկրորդ ուխտատեղին է՝ Պատանատեղէն դէպ արեւմուտք քիչ մը յառաջանալով՝ աջա կողմեան պատին կից Կղարբեր կանանց սեղանը որ Հայոց ձեռքն է : Կանայք՝ որ Զիսուսի մարմինը օձանելու եկան և կը խորհէին՝ Թէ ո՞վ Թաւալեցուցէ մեզ զվէմն , այս սուրբ սեղանոյս տեղը կայնած էին :

Արրորդ ուխտատեղին է այս սուրբ սեղանոյս հարաւակողմը , մեր տեսչին սենեկին առջեւն եղած սուրբ Աստուածածնայ ու ժաթափման տեղը , որուն շրջապատը երկաթեայ ճաղով պահպանուած է՝ վրան մեծ ջահ մը կախուած հանդերձ կանթեղներով , որոնց մէկը մշտապառ է ՚ի պատիւ սուրբ տեղւոյն : Այս սուրբ տեղւոյս համար կը գրէ Շնորհալի հայրն

մեր ըսելով. « Յօղէր արտօսը ցաւագին, մայր Տեառն որ կայր մերձ առ խաչին », որովհետեւ այս տեղ Վոզգոթայի դիմացն է, և յատուկ Հայոց ազգին ձեռքն է: Յիշեալ տեղւոյն հարաւային կողմն է սուրբ Յարութեան Տաճարին Հայոց տեսչին սենեակը, որուն առջեւէն անցնելով և սանդուղէն վեր ելլելով սենեակ մը կայ նոյն տեսչին սենեկին վրայ, որ հիւրանոց է ջերմեռանդ ուխտաւորաց. նոյն սանդուղէն գեւղ ՚ի հարաւ շարունակելով՝ մեր վերնաստան եկեղեցին կ'ելլուի, որուն աւագ խորանին կ'ըսուի երկրորդ Վոզգոթայ, Վոզգոթայի դիմացը ըլլալուն համար. այս խորանին հիւսիսակողմը սենեակ մը կայ, ուր տեղւոյն լուսարարը կը բնակի. աւագ սեղանի ետեւը երեք պատուհան կան, որոնք Պատանատեղւոյն և Վոզգոթայի վրայ կը նային. և կամարին հարաւային կողմը դարձեալ զատ եկեղեցի է, և ունի սեղան պատարագամատոյց յանուն սուրբ Աստուածածնի, ուր երաշխաւոր եղաւ սուրբ Աստուածածին առ միածին որդին իւր, և եթող եգիպտացի Վարիամին մեղքերը: Տես Յայտմաւորք և Հաննոյի պատմութիւնը:

Այս սուրբ սեղանին ետեւը դուռ մը կայ, որ փոքր սենեակի մը մէջ կը բացուի, և նոյն սենեկէն քանի մը աստիճանաւ վեր սեղանատունը կ'ելլուի, որ ունի փառաւոր մեծ պատուհան մը սուրբ Յարութեան դաւթին վրայ և ուրիշ պատուհան մը սուրբ Պատանատեղւոյն վրայ: Այն վերնաստան եկեղեցին փոքր ըլլալով՝ 1639 թուա-

կանին Վրիզոր Պարոնտէր սուրբ Հայրապետը՝
 Վատինաց միաբանութենէ երեք կամար առնե-
 լով ընդարձակեց, և այս երեք կամարին փոխա-
 րէն՝ սուրբ Պարոտէղի մեր երկու կանթեղներէն
 մէկը և անոնց արդի երգեհոնին տակի սենեա-
 կը սուաւ : Վարձեալ շղթոյակիր սուրբ Հայ-
 րապետը մեր վիճակը նորոգած ժամանակը քա-
 ռանկիւնի սիւնը, որ վերնատան աւազ խորանին
 գիմացն էր՝ վերցուց, և 1808 Թուականին այրե-
 լէն ետքը Վանեցի Թէոփորոս պատրիարքը մեր
 սեփական տեղը ըստ հին դրութեան վերստին նո-
 րոգեց, զոր Յոյն յունական ձեւով շինած էին .
 բայց վերնատան տակը երեք սիւներուն միջոցի
 ներքնատունը, որ հրդեհէն առաջ Հասէշներէն
 մեզ անցած և փոքրիկ մատուռ մի էր մեր ձեռ-
 քը, Յոյն յափշտակեցին, որ այժմ անոնց լու-
 սարարի խուցն է, և ուխտաւորաց բնակարան :

Չորրորդ ուխտատեղին է Յովսէփ արեմա-
 թացւոյն եկեղեցին, որ երկու դուռ ունի, և
 նոյն սրբոյն գերեզմանն ալ հան է, թէ և մեռ-
 նելէն ետքը հոն չթաղուեցաւ, բայց անոր ան-
 ուամբը կը յիշուի : Իսկ եկեղեցին է յանուն
 սուրբ Մատուածածնի, և ունի սեղան պատա-
 լադամատոյց, ուր Հայք և Մարիք անխաիր
 կը սրատարագեն : Այս եկեղեցւոյս վրան մեծ
 սենեակ մը կայ, ուր մեր պաշտօնատար ժամա-
 րարները կը բնակին հանդերձ տարկաւսագօք .
 բայց ծաղկազարդին և յարութեան շաբաթ և
 կիւրակէ օրերը Մտորուց կուտամք, իրենք օրի-
 նաւոր տեղ մը չունենալուն համար :

Հինգերորդ սելխաատեղին է Վփաւոց մաւտուռը, որ Յովսէփ արեմաթացւոյն դրան առաջն է, կենսատու սուրբ Վերեղմանին արեւմտեան կողմէն կցուած, որուն պատարագամատոյց սեղանը սնարից հրեշտակի վիմին վրայ կառուցեալ է, ուր Վփաիները կը պատարագեն: Արպատմեն, թէ այս սեղանը Բ. Հեթում թագաւորը շինեց առանց ծածկութի. բայց յետ ժամանակաց մեր նախնիքը Վփտոց տուին, և անոր փոխարէն Ադխպոտսի մէջ եկեղեցի մը առին իրենցմէ Հայ ժողովրդոց համար:

Վեցերորդ սելխաատեղին է Պարտեղը, ուր յարութենեն ետքը երեւեցաւ Անարարն Յիսուս Սարիամ մագդաղենացւոյն: Այս տեղւոյս վրայ՝ որ Պարտեղ կ'ըսուի ըստ Աւետարանի, երկու մշտավառ կանթեղ կախուած են, որոնց մին մերն է, և միւսը Վատինաց տուած է Պարոնտէր ինչպէս վերը ըսինք. և հանդէպ սուրբ տեղւոյս արեւելեան կողմը պատարագամատոյց սեղան կայ Վատինաց ձեռքը յանուն Սարիամու Մագդաղենացւոյ. և անոր հիւսիսակողմն է Վատինաց եկեղեցին, որ երէք խորան ունի, մին Չարչարանաց, ուր ամփոփեալ կայ Ապիսապի տունէն բերուած սեան մէկ մասը, որուն ըզՎրիստոս կապեցին, և որուն մէկ կտորն ալ մեր սուրբ Յովհաննու եկեղեցւոյն մէջն է ըսինք. իսկ միջին խորանն է յանուն սուրբ Աստուածածնի. և աջակողմեանը յանուն սրբոյ Առաջին, և սեղանին մօտ դուռ մը կայ, ուրկէ իւրեանց յատուկ վանքը կ'երթուի, ուր կը բնակին սուրբ

Յարութեան մէջ եղող իրենց միարանները :

Եթե՛րորդ ուխտատեղին է Յիսուսի չոր
 րորդ բանոր, որ Յունաց ձեռքն է : Յայանի
 է որ Յիսուսի առաջին բանոր Աննա քահանա
 յապետի տունն էր, որ է սուրբ Հրեշտակա
 պետաց վանքը, երկրորդը Այլիափայլի, այն է
 Փրկչավանքը, որոնք երկուքն ալ մեր ձեռքն են,
 երրորդն է Պողոտոսի պարսափն մէջ, որ Տաճ
 կաց ձեռքն է. և չորրորդը՝ այս սուրբ Յարու
 թեան Տաճարիս մէջի յիշեալ սուրբ տեղը, ուր
 շատ քիչ միջոց մնաց Յիսուս մինչև որ խաչե
 լութեան գործիքները պատրաստուեցան : Այս
 սուրբ տեղս ժամանակաւ Հապէշից ձեռքն էր,
 բայց այժմ Յունաց է. և մերձ այս սուրբ տեղ
 ւոյս է սեղան Յունաց՝ յանուն Առնկիանոսի,
 որ նոյնպէս Հապէշից ձեռքն էր առաջ :

Իններորդ ուխտատեղին է, Յիսուսի Տեառն
 մերոյ հանդերձ բաժանման սեղանը, որ Հայոց
 ազգին ձեռքն է : Հոս Քրիստոսի խաչելութե
 նէն չորս զինուորներ հանդերձները բերելով,
 բաժանեցին իրենց մէջ, և անկար պատմուճա
 նին վրան ալ վիճակ ձգեցին :

Տասներորդ ուխտատեղին, այս սուրբ տե
 ղէս արեւելեան կողմը դառնալով, քարէ սա
 տիճաններէն Առսաւորչոյ եկեղեցին կ'իջանեմք,
 որ Հայոց ազգինն է և չորս սիւներու վրայ շի
 նուած է, և ունի կաթուղիկէ վեց պայծառ
 լուսամուտներով, և երկու խորան, մին յանուն
 որբոյ խաչին, և միւսը յանուն Աեմասոյ աջա
 կողմեան աւաղակին : Եւ այց վերջի ժամանակը

սուրբ Աթուոյս հայրապետք նորագելով, խաչի սեղանին անուներ սուրբ Առասուօրչի փոխեցին, և 'Վեմասայն' սուրբ Արարապետի, որոյ մասունքքէն մաս մը ամփոփեալ կոյ նոյն սեղանին տակը : Աւ եկեղեցւոյս ձախակողմը պատուհան մը կոյ, ուր երեք կանթեղք կը վառին. սոյն պատուհանիս մէջ նստած էր կ'ըսեն դշխոյն Հեղինէ, և շատ գանձեր ցրուելով կենսատու խաչին թաղուած տեղւոյն աղբիւսները փորել կուտար, ուսկէ գտնուեցաւ անգին գանձն Փրփիչական, որ երեք հարիւր տարւոյ չափ նոյն աղբիւսներուն տակը մնացած էր : Աւ ստոր համար այս տեղւոյս կ'ըսուի Վիւտ խաչ, և է ուխտատեղի ամենայն հաւատացելոց : Հոս Աւտինք սեղան մի ունին պատարադամատոց, որուն վրայ շատ ժամանակ չէ Հեղինէի արձանը կանգնեցին, գիրկը խաչ մը բռնած :

Մեսասաներորդ ուխտատեղին է Փուշպասկը, որ Յունաց ձեռքն է. որոյ սեղանին տակը ամփոփեալ է ձաղանաց սիւնին մէկ մասը, որուն վրայ Փրկիչն մեր նստեցունելով՝ կարմիր քղամիդ հագցուցին, և ստուածոցին գլուխը փշեայ սրակ դնելով՝ և եղէգը աջ ձեռքը տալով կը ծաղրէին : Աւ այս սիւնս Վիզատոսի պալատէն եկած է. և յիշեալ Փուշպասկի սեղանը նախ Հապէշից ձեռքն էր :

Արկատասաներորդ ուխտատեղին է սուրբ Գողգոթայն, ուր տարածեցաւ և խաչեցաւ կենդանատուն ամենեցուն, և այս սուրբ տեղս երկու մաս բաժնուած է. մէկն է բուն խաչե-

լուծեան տեղը, ուր կանգնեցուցին Յիսուսի
խաչափայտը, և է սեղան պատարագամատոյց
չորս կձեաց պատուական սեանց վրայ հիմնեալ.
հարաւակողմն է պատառեալ վէմը, և սուրբ
տեղւոյս վրայ կանգնեալ է ահարկու պատկեր
խաչելուծեանն Քրիստոսի, և երկու կողմէն
կրկին պատկերներ սուրբ Ատուածածնի, և
Յովհաննու աւետարանչի: Ասկէ դուռ մը կայ
որ Յունաց եկեղեցին կ'իջնէ, և ասոնք ամենքն
ալ այժմ Յունաց ձեռքն են: Իսկ երկրորդ մասն
է տարածման տեղը, որ խաչելուծեան տեղւոյն
կից և անոր հարաւակողմն է, ունի սեղան պա-
տարագամատոյց, որուն առաջն է Տարածման
տեղը, ուր որ կենարարն մեր գետինը խաչին
վրայ տարածելով պրկեցին, և այս տեղւոյս հիւ-
սիտակողմը դարձեալ կայ փոքրիկ սեղան պատա-
րագամատոյց: Այս տարածման տեղը Ատինաց
ձեռքն է:

Այս սուրբ Գողգոթայն ամբողջ, ինչպէս
որ առաջին հատորին մէջ յիշեցինք, ըստ պատ-
մուծեան Հաննայի, Հայր Միքայելի Չամ-
չեան և Ագաթանգեղոսի, շինուծեան սկիզբէն
Հայոց ազգին էր՝ համահաճուծեամբ սրբա-
ղան հայրապետացն Սեղբեստրոսի և Առաւար-
չի, և բարեպաշտ թագաւորացն Արստանդիանու-
սի և Տրդատայ, մանաւանդ Սեղբեստրոս սուրբ
հայրապետն, ինչպէս գրուած է ՚ի գիրս դա-
շանց 419, 420 երեսը, և ՚ի Հայոց պատմու-
ծեան Ա հատոր 650 երես. «Պարգեւեցի, կ'ը-
սէ, նորապսակ Պարթեւիս մերոյ (սցսինքն Վրի-

գործի | ուսուսորչին) յիշատակ ազգաց յազգս Արուսազէմ քաղաքի իջեւանք Հայոց աղօթականաց զվիայարան սրբոյն Յակոբայ եղբօրն Յովհաննու . . . պատրաստեցի թէ տեղի պատարագի ՚ի Յարութեան մեծի եկեղեցւոջն զՎողգոթայ խաչելութեան տեղին և զնարից կուպայն, և զմիջի կանթեղն մշտալառ, որ երեք կանթեղք են ՚ի վերայ Վերեզմանին Վրխատտի յիշատակ | ատինացւոց, Հայոց և Հելլենացւոց ։

Յետ ժամանակաց 1434 ին, ինչպէս սուրբ Աթոռոյս Մարտիրոս պատրիարքի յիշատակարանէն և ուրիշ արձանագրութիւններէն առնելով ծանօթութիւն կուտայ մեզի սուրբ Վողգոթայի յաիշտակութեանը վրայ բերելով յերես 187. 225. 227. « Եգիպտացի ոմն վաճառական Վայիպի անունն, գնաց ՚ի Վրաց տունն յաղագս վաճառականութեան. և էր սա բարեկամ սուլթանին Եգիպտոսի Սելէք Լչրէֆայ, որ աիրէր Լչրուսազէմայ. և մինչ վերոյիջեալ վաճառականն գնաց ՚ի Վրաց տունն, Վրաց խանն Իւվանէ անունն իմացեալ զառաջակայութիւն վաճառականին առ սուլթանն Եգիպտոսի, բազում շողորթութեամբ և կաշառօք աղերսեաց, զի միջնորդ լիցի առ սուլթանն առնուլ զսուրբ Վողգոթայն ՚ի Հայոց և տալ Վրաց, և խոստացաւ տալ ամ յամէ ՚ի Վրաց տունէն քան աղջկունս յազգէ իւրմէ ընծայ Սուլթանին ։ Սմին իրի և հաւանեցոյց զՎայիպի վաճառականն, ՚ի ձեռն բազում կաշառաց հաւանեցու-

ցանկել զսուլթանն . ուստի բազում աղախնովք
 և ընծայիւք դարձաւ Ղազխարտոս , և ծանոյց
 սուլթանին զաղերս Վրաց խանին , թէ այսքան
 ընծայ և վրացի ծառայս յղեաց և ամ յամէ
 յղելոց է . և այսպիսի խարդախութեամբ էառ
 զսուրբ տեղին զՎոզգոթայն ՚ի ձեռաց Հայոց
 և ետ Վրաց : Իսկ Սարտիրոս սրատրխարքն Ն-
 րուսաղէմի , էջ Ղազխարտոս առ Սելէք Աշտի
 և էառ կրկին զՎոզգոթայն . բայց նոյն վաճա-
 ռականն վերստին չըջեաց զմիտս սուլթանին և
 ետ Վրաց . և դարձեալ էջ Ղազխարտոս Սար-
 տիրոս սրատրխարքն , և էառ զսուրբ տեղին մին-
 չեւ ցհինգ ամ . և յետ վերստին գրդումանն
 սաէ սուլթանն ցՀայրապետն մեր . « Վրաց
 խանն ինձ քան աղախին ծառայս յղէ , թող
 զընծայս , ուստի չէ հնար տալ քեզ զՎոզգո-
 թայն . այլ երթ և ընտրեա քեզ տեղի մի ՚ի
 մէջ սուրբ Յարութեան , և ես վաճառեցից
 քեզ իբրեւ սեպհական միւլք , և ոչ սք յայոց
 ազգաց կարիցէ ներհակել քեզ » : Եւ Սարտի-
 րոս հայրապետն եկեալ ընտրեաց զայժմեան
 վերնատունն մեր , որ ասի թէ է տեղի թա-
 գաւորաց , և դրամօք գնեաց զայն և արար և-
 կեղեցի , և անուանեաց երկրորդ Վոզգոթայ :
 Բայց յետ քան և հինգ ամաց բնաջինջ եղեն
 Վրացիք Ղարուսաղէմէ , և Յոյնք տիրեցին ա-
 մենայն վանորէից նոցա և Վոզգոթային , և յե-
 տոյ Ատոնիք բռնութեամբ զկէսն Վոզգոթայի
 այսինքն զտարածման տեղին առին ՚ի ձեռաց
 Յունաց » :

Արեքոտասաներորդ ուխտատեղին, սուրբ
 Վողգոթայէն իջանելով, և Պատանատեղէն անց-
 նելով և կամարի տակէն ու սիւներու մէջէն
 անցնելով, Քրիստոսի Տեառն մերոյ երկրպա-
 գելի և պաշտելի Վերեղմանն է արձձուպատ
 գմբէթով Տաճարին մէջ տեղը, որ երկու մասի
 բաժնուած է: Առաջին մասն է արեւելեան
 կողմը սուրբ Վերեղմանին, քառակուսի ձեւով
 և դուռը դէպ ի արեւելք Յունաց աշխարհա-
 մատրան եկեղեցւոյն դիմացն է և սասը մէջտե-
 ղը մարմարեայ սիւնաձեւ և կէս մարդաչափ
 բարձրութեամբ քար մի կայ, որ հրեշտակին կայ-
 նած տեղն է. մեր ազգը կենսատու Վերեղ-
 մանին վրայ պատարագ մատուցած ժամանակը՝
 վերաբերման առե՛ն սկիհը անոր վրան կը դնէ:
 Աւարտաքոյ դրան երկու կողմէն բազմոցներ
 կան, որոց շրջապատը երկուտասան աշտանակ-
 ներ կան, որոց վեցը խիստ մեծ են, և վեցը
 միջակ. և այս աշտանակաց երկու մեծ և երկու
 փոքրը Հայոցն է. նմանապէս երկու մեծ և եր-
 կու փոքրը Յունաց է, և նոյն թուով դար-
 ձեալ Ատփնաց: Աւսոյն դրան ճակատը երեք
 ազգաց երեք պատկերներ և երեք ալ մշտախա-
 կանթեղներ կան. առաջինը՝ որ անմիջապէս դը-
 րան վրայ է հանդերձ կանթեղով, Հայոցն է.
 միջինը Յունաց և վերինը Ատփնաց: Վայց
 հանդիսաւոր օրերուն սահման չկայ. որչափ ու-
 ղէ իւրաքանչիւր ազգ իւր սահմանը կը զարդա-
 րէ և կը պայծառացունէ: Աւսոյն երկբացիկ
 դրան ներսի կողմէն, յանտախց հրեշտակին վե-

մին վրայօք տասն և հինգ մշտալառ կանթեղ-
ներ կան, որոնց չորսը մերն է, մէկը՝ Վփառաց,
հինգը՝ Գաւնաց և հինգը՝ Վատինաց։ Արկու-
կաղմէն փոքրիկ լուսամուաներ ունի, ուրիշ
յարութեան ճրագարացի ժամանակ, ըստ սու-
վարութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ լուսա-
ւորեայի լոյսը վառերով, դուրսի գանուող ժողո-
վորդեան կը հաղորդեն, և ոչ թէ՛ Վերեզմա-
նէն լոյս կը բղխի՝ ինչպէս ամանք կարծել կ'ու-
զեն։ Այն Վրիստոսի կենսատու գերեզմանը ես
հաւատոյ աչօք միշտ լոյս բլբլը կը հաւատամ,
և կ'երկրպագեմ անտեսին Աստուծոյ՝ որ միշտ
անմեկնելի է սոյն սուրբ տեղէն, բայց ճրագա-
րացի ժամանակ լոյս կը բղխի ըսելը՝ ժողովրդոց
անմտութիւն է, և հաւատոյ թերութիւն։
Այն, ճշմարիտ լոյսն Վրիստոս ՚ի ժամանակի
յարութեան ինքնազօր կարողութեամբ բղխե-
ցաւ սոյն գերեզմանէս, և եղեւ լուսատու ա-
մենայն հոգւոց հաւատացելոյ, և ոչ թէ՛ միայն
անոնց՝ որոնք ճրագարացի ժամանակ նոյն սուրբ
տեղը ներկայ կը գտնուին։ Ահա սոյն մտօք է
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ լուսաւորեայն՝ զոր
կը կատարելք. և թէ՛ Վենարարն մեր Այլ
սուս սոյն միջոցին յառնելով սուրբ Վերեզմա-
նէն, փրկութեան արժանի հոգիք, որոնք ան-
լոյս դժխտոց խաւար բանտին մէջը փակուած
կային, զանոնք իւր յարութեան շնորհիւր խա-
ւար դժոխքէն արքայութեան լուսոյն մէջ փա-
խարկեց, ուր կը զուարճանան անմահ խնդու-
թեամբ։ Արդ՝ դառնամք մեր սրտամութիւնը

չարուհեանիւր . նոյն սուրբ Վերեղմանի դու-
 արնն սակաւ խոնարհագոյն է վերին դռնէն ,
 և դարձեալ առ արեւելքն կը նայի . ուրկէ ներս
 մտած ժամանակ երկրպագելի Վերեղմանն է ,
 որուն վրայ 43 մշտապառ կանթեղ կան , որոնց
 13 ը Հայոցն է , 13 ը Վատինաց և 13 ը Վրիա-
 ւոց : Այս և երեք յարութեան պատկեր կայ
 հիւսիսային որմը . յանտախց՝ արծաթեայ շրջա-
 նակովը Հայոցն է , միջինը՝ որ մարմարեայ քա-
 ըին վրայ փորագրեալ է՝ Յունացն է , և սնա-
 ըից կողմինը Վատինաց . և այս պատկերաց առ-
 ջեւը իւրաքանչիւր ազգ վեց մոմակալ և չորս
 ծաղկանոց ունին . և սուրբ Վերեղմանին գրմ-
 բէթն ալ երկոտասան սեանց վրայ հաստա-
 սոււած է . և շատ զարդեր և կանթեղներ կան
 հաւասար իւրաքանչիւր ազգաց , որոնք ըստ
 պատշաճի աւուր կը վառուին . բայց վերին ար-
 ճրձապատ գմբէթը քսան կամարներու վրայ
 շինուած է : Այս Յունաց եկեղեցին հանդէս
 Վերեղմանին է արեւելեան կողմը և ութ կա-
 մարներու վրայ կառուցեալ է այն եկեղեցւոյ
 գմբէթը , և եկեղեցին չորս դուռ ունի . մին
 արեւմտահայեաց՝ Վերեղմանին վրայ , երկրոր-
 դը հիւսիսակողմը՝ բանտին վրայ կը նայի . իսկ
 միւս երկուքն հարաւակողմը , որոնց մին ձա-
 նոսպարհին վրայ կը նայի , և միւսը սուրբ Վաղ-
 դոթայ կ'ըլլէ : Ահա ասոնք են սուրբ Յարու-
 թեան երկնանման Տաճարին մէջ գտնուած
 սուրբ տեղիքը :

Այս հրաշալի և ամենափառաւոր եկեղեցին

նախ բարեպաշտ և աստուածասէր Աբգարու
կին Հեղինէէն նշանակուեցաւ շինելու փոքր
փոքր մատուռներով . երկրորդ՝ Կրասանդխանաս
Թագաւորէն և իւր բարեպաշտ Հեղինեայ մօր
մէն . և այս փառաւոր շինութիւնը Պարսից Խոս-
րով Թագաւորը 615 Թուականին աւերեց , իսկ
քրիստոնեայք 638 Թուականին դարձեալ նորու
գեցին , Վայց 673 Թուականին Ագիպոսի Վու-
էմ խալիֆան ալ տւրել տուաւ . դարձեալ նորու
գեցին քրիստոնեայք սակաւ միջոցի մէջ : Այլ դար-
ձեալ Հաբէմ իշխանն ալ 1009 Թուականին Հը-
րէից Թախանձանօքը եկաւ սուրբ Յարութեան
տաճարը աւրեց , ինչպէս որ Ատինաց Վուաւէ-
ղմասը կը գրէ : Այլ Թէպէտ այն իշխանը աւրեց
սուրբ Յարութեան տաճարը , բայց 1031 Թուա-
կանին իւր մօրը հրամանաւր , վերստին շինեցին
քրիստոնեայք այն գերահրաշ Տաճարը , և ա-
սոր համար Պարոնխոս պատմիչն ալ կը վկայէ :
Այլ և Վարինոսի պատմութեան համեմատ 1235
Թուականին վերստին նորոգեցաւ կենսատու
Վերեզմանն Վրիստոսի և երկնանման տաճարը .
և Պոնիֆաշխոս որ գործոյն գլուխ էր , Վերեզ-
մանը քանդելով վար կ'իջնաց այրին մէջ որ
է բուն գերեզմանը , և հան երկու հրեշտակ-
ներ նկարուած տեսած է , որոնք խիստ հնու-
Թեան պատճառաւ իսկոյն հող դարձած են .
և վարչամակով պատեալ տախտակ մը տեսած
է , որուն վրայի եղծուած գիրը այսչափ միայն
կարդացուեր է . « Յիշատի Հեղինէի
չէ սաս՝ այլ յարեաս , սհասասիի . . . որ երբ մարմն

նորա 7. և միւսները եղծուած լինելով չեն կրցած
 կարգալ : Աւ սոյն պատմիչը ծանօթութիւն
 կուտայ թէ, իրենց տաճարին մէջի Վրխատսի
 կաարանաց սիւնը (Թովմայի տունէն եկած է, որ
 Հայոց ձեռքն էր, և ինքն ալ ականատես է և
 ղեր սեան նոյն վանուց մէջ լինելոյն : Աւ այս
 փառաւոր տաճարը առաջ շատ գեղեցիկ ձե-
 ւեր ունեցեր է, և հիանալի բազմաթիւ դրու-
 ներ, բայց պատմութեանց մէջ չանցնելուն
 համար, ամէնն ալ հիմայ մեզ անծանօթ են,
 թէ և մէկ քանի դռները դեռ եւս կ'երեւին .
 բայց քարամբ հիւսեալ են, և հիմայ մէկ դռն
 միայն ունիմք երեք աղգքս, ուրիկ ել և մուտ
 կ'ընեմք : Այս երկնանման տաճարիս մէջ երեք
 աղգաց պաշտօնատար միաբանութիւնք կան,
 այսինքն՝ Հայոց, Յունաց և Ատտինաց, և մի
 լուսարար Ափաւոց, որք անխտիան իւրաքան-
 չիւր ծխից և արարողութեանց համեմատ՝ ա-
 մէն օր ըստ սովորութեան ժամերգութիւնք և
 սուրբ Պատարագի խորհուրդը կը կատարեն
 կենսատու Վերեղմանին վրայ՝ ՚ի փառս Աշար-
 չին և ՚ի քաւութիւն ամենայն հաւատացելոց :

143

Այս սուրբ Տաճարիս արեւելեան գաւթի
 դռնէն ելելով սակաւ ինչ դէտ ի արեւելք և
 հիւսիս գնալով վաճառանոցին քառակուսի ճա-
 նտարահին վրայ սիւն մը կայ կայնեցուցած, որ
 հիմայ չէնքին մէջն է, այս սիւնիս վրայ դրին

Յիսուսի Տեսուն մերոյ մահուան վճիռը, և այն տախտակը՝ որուն վրայ գրուած էր երեք լեզուաւ « Յիսուս նազովրեցի թագաւոր շքրէից » . (Յով. ԺԹ. 19.) : Եւ այն տեղոյս հիւսիսակողմը ճանապարհին վրայ կամարներ կան, որոնց վրայ շատ տաւներ շինուած է . այս տեղերս նստած էին կանայք, որոնք Յիսուսի վրայ կու լային . բայց Յիսուս անոնց դառնալով ըսաւ . « Դատերք Արուսազէմի, մի լաք 'ի վերայ իմ, այլ լայէք 'ի վերայ անձանց ձերոց և որդւոց . . . զի եթէ ընդ փայտ դալար զայս առնեն, ընդ չորն զինչ լինիցի » : (Ղուկ. ԻԳ. 28, 31.) : Եւ այն տեղոյս արեւելեան կողմէն երկրորդ կամարին աջակողմը նորակերտ տուն մը կայ, որ նախ հացի փուռ էր, սւր ձգեցին շքեայք Աերոնիքա կիներ՝ ըստ Վարիւ նոսի պատմութեան, և կ'ըսէ թէ այս այն տեւռատես կինն է որ Յիսուսէն բժշկեցաւ . և այն կնոջ տունը հոս լինելով՝ կենարարն մեր Յիսուս ծանրագոյն խաչը ուսը անցնելու ժամանակ, այս բարեպաշտ կիներ անոր քրտունքները տեսնելով՝ վարչամակը երկնցուց իրեն, որ իւր քրտունքը սրբած ժամանակ աստուածային երեսին պատուական պատկերը նկարուեցաւ նոյն վարչամակին վրայ . ուստի շքեայք այս հրաշքը տեսածնուն պէս նոյն կիներ հացին փուռը ձգելով այրեցին : Այս տեղէն ուղղակի վար իջնելով, սողոտային գլուխը և սակաւ ինչ հիւսիսակողմը պալատ մը կայ, զոր հռովմէա կոմ շայք այլազգայ ձեռքէն դրամով գնեցին

եկեղեցի շինելու համար . և սոյն եկեղեցւոյս գուրսի կողմէն երկու սեան կտոր կայ ընկողմանեալ , որոնց համար կը պատմուի թէ խաչաւ փայտը Յիսուսի ուսէն առնելով՝ սոյն սեան վրայ դրին . ուր տեղ հանդիպեցաւ Սիմոն կիրենացին , և բռնելով զինքը խաչը ուսը տուին որ տանի . (Սարկ . ժե . 21 .) : Այս տեղւոյս դիմացը հիւսիսակողմը Նէմցէի նորաշէն հիւպատոսարանն է , և ունի վայելչապէզ եկեղեցի մի , և սեղան պատարագամատոյց և քանի մի աւսարիացի կարգաւորք :

Փուշ դասի եկեցեցին :

144

Արտաքոյ տանն Պիղատոսի , և անոր կամարին խարսխին կից է Փուշպոսակի եկեղեցին : Այս սուրբ տեղս աւերակ էր առաջ և 1838 թուականին Վատինք առին և եկեղեցի շինեցին յանուն Փուշպոսակի և ձաղանաց : Յետոյ նոյն տեղւոյն արեւմտեան կողմէն ալ աւերակ տեղեր առնելով , 1861 թուականին փառաւոր տմբաշէն կուսանաց վանք մ'ալ շինեցին :

Յոջակիմայ եւ Աննայի տուեր ,
ուր մնաւ կոյսն Մարիամ Աստուածածին :

145

Պրոպատիկէ աւաղանին և քաղաքի արեւելեան դրան մօտ փառաւոր վանք մի է Յովակիմայ և Աննայի տուեր , զոր Հայոց Արշակունի նախարարները շինեցին . յետոյ խաչա-

կրաց ժամանակ | ատինաց ձեռքն անցաւ, և կուսանաց վանք ըրին: Իսկ 1187 Թուականին | յուսուք Սալահատտին | շրուսապէմն առած ժամանակ յախշտակեց սոյն վանքն ալ | ատինաց ձեռքէն, և իւր ապգին վարժարան շինեց: Իայց 1857 Թուականին | ատինները իբրեւ իրենց սեպհական ստացուած՝ խնդրեցին այլազգնե-
րէն, և մինչեւ 1862 Թուականին հաղիւ կա-
րողացան իրաւանց տէր լինել, և սկսեցին նոյն հռչակաւ որ վանքը նորոգել և սրայծառացուցա-
նել ՚ի փառս Անեղին և ՚ի սպարձանս հաւասա-
յերաց:

Բեդլեցգոյ:

146

Այս վանքիս հարաւային կողմն է Իեդհեզ գան, այն է հինգ սրահը, որուն մէջ կ'իջնէին ակտոացեալք, հիւանդք, կաղեր, կոյրեր, Գօ-
սացեալներ և անդամաւրջծներ, որոնք լի յու-
սով կը սպասէին նոյն Պրոպատիկէ աւազանին ջրոյն յուզմանը. վասն զի Տիրոջ հրեշտակը կ'իջ-
նէր աւազանին ջուրը կը յուզէր՝ կ'ըսէ սուրբ
աւետարանը. և ով որ նախ զինքը նոյն ջրին մէջ
ձգէր յուզուած ժամանակը, կատարեալ բժրչ-
կութիւն կը գտնէր: Այս տեղ կը սպասէր նա-
եւ երեսուն և ութամեայ անդամաւրջը, որ
ջուրը յուզուած ժամանակ մէջը մանէ. բայց
իրեն օգնական մը չունէր որ ժամը հասնելուն
զինքը հոն իջեցընէ, ինչպէս որ ինքն ալ բժրչ-
կատարեալ Յիսուսին խոստովանեցաւ ըսելով.

Տէր, ոչ զոր ունիմ . . . մինչ ես դանդաղիմ
այլ որ յառաջ քան զիս իջանէ և բժշկի ու եւ-
այն . և բարերարն ազգի մարդկան Յիսուս,
դժարով անոր թշուառ վիճակին վրայ՝ առողջա-
ցոյց ու բուսաւ . « Երբի առ զմահիճս քո և երթ
ի տուն քո » . (Յովհ. Ե. 8.) : Եւ այս աւազանս
Սողոմոն շինեց կից յորմն Տաճարին, որուն ե-
կեղեցական անօթներուն լուացման և զսն-
րուն ջուրերը սոյն աւազանին մէջ հաւաքուե-
լով, և Եստուծոյ հրամանաւը հրեշտակին յուզ-
մամբը ախտացեալները բժշկութիւն կը գտնե-
ին . բայց երբոր եկեղեցական անօթները և
զոհերը վերցան, սոյն աւազանը թէ և նոյն խո-
րութիւնը ունի, բայց նոյն հրաշքը և նոյն ջու-
րը չունի, և պարտէզ է այժմ. այլ և հինգ սը-
րահից երկուքը միայն մնացած է արեւմտեան
կողմէն, որոնք քաղաքին աղբիւսներովը համա-
րեալ թէ լէցուած են անտէրունչ մնալուն հա-
մար :

Սոյնմանն Տաճարը .

147

Սոյն Պրուգատիկէ աւազանին կից, և շատ
ընդարձակ տեղ մի է և փառաւոր, որուն մէջ
երկու մեծամեծ տաճարներ կան . մինն Սրբու-
թիւն սրբութեանց ըսուած տեղւոյն վրայ, մի-
ւր քուն Տաճարը : Սրբութիւն սրբութեանց
ըսուած Տաճարը, որուն այլազգները Սիբի-
լիան կ'անուանեն, ութ անկիւնի ձեւ ունի,
և չորս քառակուսի սիւներու վրայ շինուած է .

և գճբէթը ութ սիւներու վրայ հաստատուած ,
 և անոր որմերը ներսէն և դրսէն գոյնզգոյն քա-
 րերով զարդարեալ . և չորս դուռ ունի չորս
 կողմէն : Հին ժամանակ այս Տաճարիս մէջ դը-
 րուած էր Տապանակ ուխտին , անոր համար
 Արքութիւն սրբութեանց կ'անուանէր : Իսկ
 միւս Տաճարը՝ որուն մեքքրիստոնեայքս Արքու-
 թիւն սրբութեանց կ'անուանեմք , այլազգիներ
 ըր շարէֆ շէրիֆ կ'ըսեն . ան ալ չորս դուռ ունի
 գէպ ՚ի արեւելք , երկուքը գէպ ՚ի արեւմուտք ,
 և երկուքը գէպ ՚ի հիւսիս : Այլ ասոր մէջ քար մը
 կայ , որուն համար կ'ըսուի թէ Հիսուսի աջ
 ստից տակի քարն է , որուն վրայէն համբար-
 ձաւ Անարարն մեր . և սոյն քարը չորս կան-
 գուն երկայնութիւն և չորս կանգուն լայնու-
 թիւն ունի : Այլս և Գեթսէմանի ձորին կողմէն
 տան ձեւով գճբէթուոր խորագոյն տաճար մ'ալ
 կայ , և անոր մէջը օրորոցի ձեւ քար մը , ո-
 Րուն այլազգիները Իսա ղէշիկ կ'ըսեն , այսինքն
 Վրիստոսի օրորոցը : Սոյն Տաճարին արեւելեան
 դուռը՝ ուրկէ Փրկիչն մեր ներս մտաւ քա-
 ռասնօրեայ գալստեան օրը , նոյն տեղւոյն մօտ
 ետեւի կողմը երկու սեանց վրայ հնաշէն երկու
 սենեակներ կան . և սոյն սենեակներուն աջու-
 կողմը գէպ ՚ի հիւսիս քարնկէց մը հեռի գե-
 ղեցկաշէն գճբէթ մը , ուր հին ժամանակ Առ-
 զրմօնի ակօռը դրուած էր , որ զկնի աղօթից ,
 գալով նոյն ակօռին վրայ կը բազմէր : Իրաւի այս
 Տաճարս պարծոնք է ամենայն աստուածատրաշ-
 տից , ինչպէս որ վերը ըսուեցաւ , տեղը սօսըր

էր և Տապանակ ուխտին սուրբ՝ որուն մէջը
կը բնակէր . բայց բարձաւ սոյն տաճարին փա-
ռաւորութիւնը այն ժամանակ՝ երբ որ Ասորի-
ները Արուսազէմը գերեցին , և Արեմիա մար-
գարէն Տապանակ ուխտին տարաւ Սինայ և Ամ-
բայ լեռանց մէջ անտառախիտ տեղ մը այրի մը
մէջ պահեց Տաճարին վրանին հետ , և քարայ-
րին դուռը ինքնիրեն գոցուելով անցայտ մնաց
մարդիկներէն մինչեւ ցայսօր ժամանակի :

Տաճարին գուրդի գուները :

148

Տաճարին գաւիթը տասն և չորս դուռ ունի :

Առաջինն է արեւելեան դուռը , որ Ազար-
մութեան դուռ ալ կ'անուանի , որ հիմայ քա-
րով և կրով հիւսուած է :

Արևորդը հարաւային կողմը , Արբութիւն
սրբութեանց ըսուած տաճարին մօտ :

Արբորդը վերայիշեալ դրան կիցն է աջ կող-
մէն . և ասոր համար կ'ըսուի թէ , Տաճկաց օ-
րէնագիրը երբոր Արուսազէմ եկաւ , իւր կառքը
այն տեղը կապեց , ուստի մեծ յարգութեամբ
կը համբուրեն և կը պատուեն այլազգիք այս
դուռը :

Չորրորդ դուռը դատարանին մէջն է :

Հինգերորդը դարձեալ դատարանի դուռն է :

Վեցերորդն է , անոր աջ կողմէն թագխայի
դուռը :

Աթեներորդն ըֆայ կոչուած բաղնիքին ե-
տեւը կը բացուի , որուն Վուպարանի դուռ
ալ կ'ըսուի :

Ութերորդը՝ Վեղեցիկ ըստւած դուռն է , որ շէֆայ բաղնիքին դրան մօտ է , և տասն սուտիճանաւ կ'իջնէ Տաճարի գաւիթը :

Իններորդը մեծ դուռը , որ արեւմտեան կողմն է , և այլազգական բառով ըւրօսի կը կոչուի :

Տասներորդն երկաթի մեծ դուռն է :

Մետասաներորդը Պիղատոսի պալատին քով եղած դուռն է , որուն քով գմբէթ մ'ալ կոչ :

Երկուսասաներորդ՝ մեծ դուռը հիւսիսային՝ Պիղատոսի պալատի ետեւէն կամարին տակն է :

Երեքուսասաներորդ մեծ դուռը՝ վերինին աջ կողմը , Միսն փարիսեցւոյն շուկայի փողոցի դէմացն է :

Չորեքուսասաներորդ դուռը՝ Պրոպատիկէ աւազանին քովն է , որուն հին ժամանակ Տաճարին պատարագցու ոչխարները անկէ անցունելով շօտից դուռ ալ կ'ըսուէր , իսկ հիմայ ուննք Ղտուածածնի դուռ ալ կ'ըսեն :

Մարիոս աւետարանչի սուեց :

149

Միօն լերան վրայ սուրբ Յակոբայ վանքին ետեւի արեւելեան կողմէն դէպ ՚ի հիւսիս քիչ մը դնալով և անկէ արեւելք դառնալով երկաթեայ դուռ մը կ'երեւայ , այն է Մարիոս աւետարանչի սուեք , որուն մէջ ժողոված էին Պետրոս բանախն մէջ եղած ժամանակը՝ սուրբ կոյսն Մարիամ , Յակոբ Տեառնեղբայր և ուրիշները . որոնք Պետրոսի ազատութեան համար

ստէպ կ'աղօթէին . և յանկարծակի Պետրոս ազատեալ բանտէն սոյն տեղն եկաւ : Վանքէն դուրս կամարին տակը քարէ սիւնի մաս մը կայ , այն է երկաթեայ դրան նշանը , ուսկէ յանկարծակի ներս մտաւ՝ դուռը ինքնիրեն անոր առաջը բացուելով , ինչպէս որ Վործք առաքելոցին մէջ կը պատմուի , (Վործ . ԺԲ . 2 . 17.) : Եւ սոյն վանքս քրիստոնեայ թագաւորները շինեցին յանուն սուրբ Մատուածածնի , և այժմ Մսորուոյ ազգին ձեռքն է : Եւ այս վանքին աւագ խորանին վրայ սուրբ Մտուածածնի պատկերը կայ դրւումս , որուն համար Մտորիք կ'ըսեն թէ Սարկոս աւետարանիչը՝ որ Յովհաննէս ալ կ'ըսուէր , իւր ձեռամբը նկարած է , որ շատ հիանալի է :

Սոյն վանքս Հայոց ՌՃՀԶ Թուականին Վրիգոր Շղթայակիր սուրբ հայրապետն մեր նորագեց , և եկեղեցին սպիտակացոյց . և Փրկչի 1831 Թուականին կրկին նորոգեալ սպիտակացսաւ Հայոց ձեռք :

Յուսոց սուրբ Գեորգոս Զանբը :

150

Սուրբ Յակոբայ արեւելեան կողմէն Հայոց թաղին մէջն է սուրբ Վեորգայ անունով վանքը , որ Յունաց ձեռքն է և ունի փոքր եկեղեցի մի և քանի մի սենեակներ : Եւ սոյն վանքէս մտն է մեր սուրբ Հրեշտակապետի վանքը , ուր տեղ աշխարհէն հրաժարեալ հաւատաւոր կանայք և կուսանք կը բնակին , իրենց հոգեպահիկն սուրբ Յակոբայ վանքէն ընդունելով :

151

Սուրբ Յարութեան տաճարէն դէպ ՚ի արեւմուտք յառաջանալով ուր Ղիսուոց իջեւան մը կայ, որուն դիմացն է Յունաց սուրբ Աստուածածնի անուամբ վանքը, որ ունի փոքր եկեղեցի մի և քանի մի փոքր սենեակներ, ուր տեղ կը բնակին Յունաց մայրապետները :

Լատինաց պատրիարքարանը :

152

Քաղաքիս Կաթայի կոչուած դռնէն ներս մը տաճ ժամանակ սակաւ ինչ դէպ արեւելք ուղղակի գնալով և վաճառատանց գլուխը հասնելով, և ՚ի հիւսիս սակաւ ինչ յառաջանալով՝ կը գտնես Լատինաց պատրիարքարանի դուռը, որ վերոյիշեալ վաճառատուններուն վրայ շինուած է. ունի փոքրիկ եկեղեցի և սենեակներ, որ 1850 թուականին շինուեցան :

Հռոյմեական Յաւնաց շանքը :

153

Լատինաց պատրիարքարանէն սակաւ ինչ դէպ ՚ի հիւսիս յառաջանալով՝ արեւմտակողմը մեծ դուռ մը կայ, այն իսկ է Յոյն հռովմեա դաւանաց վանքը, զոր 1847 թուականին ՚ի հիւսանց նորոգ շինեցին. և ունի եկեղեցի մը երեք խորանաւ յանուն սուրբ Աստուածածնի, և քանիէն աւելի սենեակներ :

154

Վերայիշեալ վանուց կից է սրբոյն Գեորգայ վանքը, որոյ եկեղեցին չորս քառանկիւնի սեանց վրայ հիմնեալ է, բայց առատաղը խիստ ցած է, և ունի երեք խորան: Հոս է սուրբ Գեորգայ մատունքին մէկ կտորը: Իսկ մեր ըստ մեր նախնի սովորութեան սուրբ Գեորգայ տօնին, այն է Վարագայ խաչի պահոյ ուրբաթ երեկոյին այն սուրբ եկեղեցիս գնալով նախատունակ կը կատարեմք, և շաբաթ օրը զինի ժամեր գութեան սուրբ Պատարագի փրկարար խորհուրդը եւս այն եկեղեցւոյս մէջ կը կատարեմք՝ ի փրկութիւն ամենայն հաւատացելոց:

Ղաթինոց մեծ վանքը

155

Վաղաքիս արեւմտեան պարսպին մօտ է Վաթինաց մեծ վանքը, որ ունի կաթուղիկէիւ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, եւ տան և մէկ խորան, որոց երեքը դէպ ՚ի արեւելքն է հանգերձ աւազ խորանաւ, և չորսը՝ չորս սեանց առաջը, և չորան առ հարաւ և առ հիւսիս. և եկեղեցին է կամարակապ չորս քառակուսի սիւներու վրայ, բայց շատ ցած ու անշուք է: Վանքին մէջ կան շատ սենեակներ, յատուկ թաղ կարգաւորաց, նա և դեղարան և հիւանդանոց, և արտաքոյ վանուցս հիւրանոց աւելի բան յիսուն սենեակով: Աւ հանդէպ այս վա-

նուցս արեւմտեան կողմը 1861 թուականէն ըսկսեալ շինութիւն մը եւս շինեցին, զոր սլաութիարքարան սլիտի բնէն, որ վայելուչ խի է, վասն շքեղ փառաւորութեան և տեղւոյն յարմարութեան :

Ուսաց վտերց :

156

Վատինաց վանքին հիւսիսակողմն է Ուսաց վանքը . որ հին եկեղեցի մը ունի յանուն Սիբայէլի հրեշտակապետի, և ունի վաթսունի չափ սենեակ, և յանդիման սորա է եպիսկոպոստարանն, և այլն : Եւսաց աղգն Ուսաց 1860 թուականին Արուսաղէմ քաղաքէն դուրս սկսեց մեծ հռչակաւոր վանք մը շինել բժշկարանաւ, ճեմարանաւ, եպիսկոպոստարանաւ և հիւպոստոսարանաւ, որ շատ բնդարձակ է և փառաւոր :

Բեկեկեմ բացաբը :

157

Արուսաղէմէն առ հարաւակողմը մէկ ու կէս ժամու չափ ճանապարհորդելով, Վեթղէհէմ քաղաքը կը հասնինք . և այս քաղաքիս ծայրն է Յիսուսի Տեառն մերոյ ճննդեան տեղը, որ երեք աղգաց հռչակաւոր վանքերուն մէջն է, և ամէն օր սրտատարազաւ և ժամերգութեամբ կը պաշտուի սուրբ տեղերը : Յոյնք և Հայք Վերիատոսի Տեառն մերոյ ճննդեան սուրբ Տեղւոյն վրայ կը սրտատարազեն . իսկ Վատինք սուրբ Աբարին վրայ, որ հանդէպ ճննդեան տեղւոյն է, սուր

որ մանկացեալն Յիսուս խանձարրովք պատեալ
 եղաւ : Սոյն փառաւոր ծննդեան այրին մէջ
 իւրաքանչիւր ազգ կանթեղներ և մոմեր ունին .
 և արտաքոյ այրին հիւսիսակողմի դասը մեր յա-
 տուկ եկեղեցին է , ուր երկու պատարագամա-
 տոյց սեղաններ կան . և սոյն եկեղեցւոյս մէջ
 կը կատարեմք ժամերգութեան կարգն , և ապա
 սուրբ Պատարագը ծննդեան տեղւոյն վրայ կը
 մատուցանեմք : Կարձեալ մեր եկեղեցւոյն մէջ
 դուռ մը ունին Վատինք , ուրկէ գալով սուրբ
 Մարը կ'իջնեն և պատարագ կը մատուցանեն :
 Եկեղեցւոյ հարաւակողմի դասը Յունաց ձեռ-
 բքն է , որ շատ ընդարձակ է , և ունի դուռ
 ուրկէ սուրբ տեղը կ'իջնեն . և դարձեալ ունի
 յատուկ դուռ ուրկէ իրենց մասնաւոր վանքը
 կ'երթան : Մյս երկու դասերը և ատեանը որ հի-
 մոյ Յունաց ձեռքն է , բաժնուած է ժողովրդեան
 կայնած սրահէն , որ իբրեւ դաւիթ կը ծառայէ ,
 և քառասուն սիւներու վրայ ամրացեալ է . և
 երեք դուռ ունի , որոց մէկէն դարձեալ Յու-
 նաց վանքը կ'երթայ , միւսը Վատինաց , իսկ եր-
 րորդն՝ որ արեւմտակողմն է՝ մեծ փայտեայ շէնք
 մըն է և վորք դաւթի մէջ կ'երէ , ուրկէ սր
 կըկին դրամբ ժեր վանքը կ'երլեմք , որ սուրբ
 ծննդեան արեւմտակողմն է : Այլ վերոյիշեալ
 մեծ տախտակեայ դրան վրայ գրուած է յիշա-
 տակարան սյուպէս . « Ի թիւ Հայոց Ո՛ՅՁ կազ-
 մեցաւ դուքս սուրբ Մատուածածնի , ձեռամբ
 Տէր Աբրահամի և Տէր Առաքելոյ , Ի թագա-
 ւորութեան Հեթմոյ Արստանդէի , և այլն » :

Եւ մեր յատուկ վանքը եւս ունի եկեղեցի երեք խորանաւ . աւագ խորանն է յանուն սուրբ Լստուածածնի , աջակողմեանը յանուն սուրբ Յակոբայ , ձախակողմեանը՝ յանուն սուրբ Ստեփաննոսի . և աջակողմեան մատրան մէջ դարձեալ պատարագամատոյց սեղան մի կայ , յանուն Յովակիմայ և Լննայի : Եւս եկեղեցիս նորոգեց 1620 թուականին Գրիգոր Պարոնաէր հայրապետն , եւս և Գրիգոր Շղթայակիր հայրապետն 1726 թուականին , որ բացաւ վանուց տակի եղած հնաշէն եկեղեցին ալ , և շինեց երեք սեղան պատարագամատոյց յանուն սուրբ Լստորդութեան , որ այժմ է իբր սեղանատուն և երբեմն դասարան լինի Բեթլէհէմի Հայ աղայոց : Գարձեալ սոյն վանքս ունի առանձին պատրիարքարան և փառաւոր սենեակներ միաբանից և ուխտաւորաց համար . և ունիմք այս վանուցս յատուկ պաշտօնեայ եկեղեցական վարդապետք սարկաւազ , դպիր , և քրձազգեսաց միաբանք . որ միշտ Տիրոջ պաշտօնը փառաւորապէս կրկատարեն ՚ի փառս Արարչին և ՚ի յիշատակ ազգիս Հայոց :

Սոյն սրբազան տեղեաց կատարեալ տեղեկութիւնը տես ՚ի Ստորագրութեան Լստուածազէմի , յերես 111 :

Լատինաց շանք :

158

Սուրբ ճննդեան մեծ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմն է Լատինաց վանքը . որուն մէջ խաչածեւ

եկեղեցի մը կայ կառուցեալ յանուն սրբոյ Կարապետի, և երեք հոյակապ խորաններ ունի. և յատակը մարմարեայ քարամբ յօրինեալ է: Այն եկեղեցւոյս մէջն է այն այրը, ուր որ ամփոփուած են Վեթիէէմի մանկանց նշխարները: Եւս և ունի սոյն վանքս միաբան կրօնաւորներ, պաշտօնատարներ, և միաբանից համար յատուկ աւանձին սենեակներ, և այլն:

Յունաց վանք:

159

Օննդեան սուրբ եկեղեցւոյ հարաւակողմն է Յունաց վանքը, որ ունի սուրբ Վեորգայ անուամբ կառուցեալ եկեղեցի մի, նաեւ շատ սենեակներ, հիւրանոց, եւս և պաշտօնեայ միաբանք, որք լրջմտութեամբ իրենց պաշտօնը կը կատարեն: Եւ սոյն Վեթիէհէմ քաղաքի ժողովուրդքը ըստ մեծի մասին քրիստոնեայ են, այսինքն՝ Հայ, Յոյն, և Եթովպացի, բայց սակաւաթիւ այլազգիք ալ կան:

Բառասնից այրը:

160

Յունաց վանքին ետեւի կողմը սակաւ ինչ հէռի այր մը կայ, որուն համար կ'ըսուի աւանդութեամբ, թէ սուրբ Կոստանտին սոյն այրիս մէջ քառասունք պահած է. և ոմանք ալ կ'ըսեն, թէ երբոր Հերովդէս Վեթիէհէմի մանկունքները կոտորեց, նոյն միջոցին Յիսուսը սոյն այրին մէջ պահեցին. և է եկեղեցի և ուխտա-

տեղի ամենայն բրիտանեից : 1865 ին Վատինք
իրենց սեփականել ուղեցին առանձին . բայց
Հայր և Յոյնք, որսնք Ռ-լիէէ : ըլլալուն հա-
մար հաստատագրեր ունէին, դատ վարելով
չթողուցին . և հիմակ առաջուան պէս դուռը
միշտ բաց է ամեն ազգի ուխտաւորաց :

Հոգուաց բացօթեայ տեղը :

161

Մրեւելից կուսէն Ռեթլէհէմին իբր կէս
ժամ հեռաւորութեամբ հովուաց բացօթեայ
տեղն է, ուր հրեշտակէն Յիսուսի ծննդեան
աւետիան ընդունեցին, և Փառք ՚ի բարձունս
լին . (Ղ-ի . Բ . 8 . 20) : Մյս տեղս է ստորեր-
կրեաց եկեղեցի մը յանուն Հրեշտակաց և Հով-
ուաց, որ բաւական խոր է երկրին տակը, ուր
բազմաթիւ աստիճաններով կ'իջնեն ուխտա-
ւորք, և է Յունաց ձեռքը :

ՅՈՐ ԴՈՐԱԿ

Եթէ Արուսաղէմի մէջ այսչափ սուրբ տեղերը և փրկառիթ անմահութեան աղբիւրի ահունքները նոյն սուրբ տեղն է և իւր սահմանները, ուրեմն պէտք է որ միշտ անմոռաց պահեմք սրբազան Տեղեաց յիշատակը. և մեր գիւրազգաց սրտին մէջ անջինջ քանդակենք նոցին սուրբ սէրը. և մեզ բրիտոնեայ հաւատացելոցս անհրաժեշտ պարտք համարենք գիմել սոյն սուրբ քաղաքը յուխտ և յերկրպագութիւն կենսատու սուրբ տեղեաց, զորոց փոքր 'ի շատ տեղեկութիւն տուինք Վրիտոսասէր Չերմուանդ հաւատացելոցդ և յուսացելոցդ 'ի տէր:

Սիրելի ընթերցողք, թէպէտ ըստ մեր տրկարիմաց տեսութեան, սոյն Արուսաղէմ քաղաքիս հիմը և հաստատութիւնը Սեմ գրաւախնք, բայց ըստ հոգետես իմաստնոց Աստուած հաստատեց այս քաղաքիս հիմունքները, ինչպէս որ հոգեպատու մարգարէն կը վկայէ ըսելով. «Աստուած հիմունս էարկ նմա», և տէրունական բանն ալ մեզի ծանօթութիւն կուտայ Արուսաղէմ քաղաքի երկնաւոր թագաւորին լինելոյն համար՝ ըսելով. «Ս'ի երդնուցուք և մի Արուսաղէմ, զի քաղաք է մեծի արքային», և Վաւիթ կ'ըսէ դարձեալ. «Ս'եծ է տէր և «բհնեալ է յոյժ 'ի քաղաք Աստուծոյ մերոյ 'ի լեառն սուրբ նորա»:

Ուրեմն պէտք է որ փոսխաբանօք ելանեմք Տիրոջ քաղաքը և երկրպագանեմք անոր տնօրի-

նական սուրբ տեղեաց, որոնք իրեն պատուան
դանի տեղերն են, և իսկ կենարար արեան շի-
թերովը ներկուած : Այս սուրբ վայրս ՚ի սկզբ-
բանէ անտի ամեն երկիրներէն շատ հրաշաւոր
է և ահարկու, մանաւանդ Աբարչապետն ամե-
նայնի իւր կանուխ սեսութեամբն յառաջ քան
զլինեւն աշխարհի՝ սոյն Արուսաղէմին մէջ պատ-
րաստած էր իւր միածին Արդւոյն փառաց ա-
թոռը դնել. ուստի Յակոր նահապետն կան-
խադուշակեց հրաշալի տեսեամբ ըսելով. «Տէր
է ՚ի տեղւոյ յայսմիկ. ահեղ իմն է տեղիս այս :
Այս է գուռն երկնից » :

Յիրաւի՛ երկնից գուռն է սուրբ Վողգո-
թայ, հաւատացեալ եղբարք, որովհետեւ մար-
դիկ՝ որք ՚ի բազում ժամանակաց հետէ թա-
փառական կը շրջէին երկնից գուռը գտանելու
համար, անհնարին եղաւ անոնց գտանել. բայց
երբոր կենարարն մեր Յիսուս քառակուսի խա-
փն վրայ բեւեռեցաւ, իւր աստուածային կռ-
ղը տեգաւ իրրեւ երկնից գուռը բանալ տը-
ւաւ, ուրկէ հաւատացեալները անխոտոր եր-
կինքը ելլելու կը կարողանան, ինչպէս որ իւր
անսուտ բերանն ալ կը վկայէ ըսելով. « Այս էմ
գուռն » : Բարձեալ հոգեպատում մարդարէն
Վաւիթ Սիօն լեռը Աստուծոյ տունն անուու-
նելով կ'ըսէ. « Ետուն ընդ որ հաճեցաւ Աս-
տուած բնակիլ ՚ի նմա » : Կի՛թէ Աստուած կը
հաճի Սիօն լեռան վրայ բնակելու, մենք որ յա-
րաժամ անյագ փափագանօք կը տաչորիմք զԱս-
տուած տեսնելու, ինչո՞ւ չպիտի գամք Սիօն

լերան վրայ մեր տենչալի փափաքը իւր բնակած տեղերէն առնուլ . քանզի կ'ըսէ Յիսուս փրկիչն Սիօնի համար . « Եւս է հանգիստ իմ յաւիտեանս յաւիտենից , ՚ի սմա բնակեցայց , զի հաւձեցայ ընդ սա » : Եթէ Սիօն Եստուծոյ հանգիստն է , ապա քանի՞ առաւել ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ հանգիստ և մխիթարութիւն է առնոց , որք Յիսուսի սիրով վառուած սոյն սուրբ տեղս կը դիմեն յարգական ուխտ և երկրպագութիւն մատուցանելու չարչարանաց սուրբ տեղեաց . և Օգբարիան կը կոչէ ըսելով . « Տէր պսակես սահ . դարձայց ՚ի Սիօն և բնակեցայց ՚ի մէջ Երուսաղէմի » :

Եթէ Եստուծոյ քաղաքը ազատ է ամէն մարդմտնելու , և կը խոստանայ Եստուած ամէն մարդու խնդրուածքը կատարելու , ո՞վ է որ պիտի խորչի Եստուծոյ թագաւորանիստ քաղաքը երթալէն և իւր ուղածը առնելէն , ըստ այնմ թէ՛ « Խնդրեցէք և տացի ձեզ , և այլն » : Ինչպէս որ թագաւոր մը իւր իշխանութեանը տակը եղած քաղաքներէն աւելի իւր արքայանիստ քաղաքը կը սիրէ , սոյնպէս ալ Երսրիչն Եստուած թէպէտ երկինքը ու երկիրը իւր ամենակարող ձեռքն ստեղծեցին չ և իւր իշխանութեան աթոռը ամէն հաւատացելոց սրտին մէջ հաստատուած է , քայց և այնպէս իւր ամենատեսաչքը և սիրտը միշտ Երուսաղէմին վրայ դարձունելով՝ անոր ազատութիւնը կը կամի . և զայն նախասպատիւ կը համարի ամէն քաղաքներէն : Ինչպէս որ Դ . Թագաւորաց մէջ կ'ըսէ Եւ

բուսաղէմի համար, “ Աչք իմ և սիրտ իմ անդ
 եղիցին դամենայն աւուրս ”. եւս և “ Արեւիկա
 ցաւ եղէց . քաղաքիդ այդմիկ , վասն իմ և վասն
 Վաւթի ծառայի իմոյ ” : Այլ Ասայի մարդարէին
 բերանով կ'ըսէ . “ Արուսաղէմ , ՚ի վերայ սա-
 ըըստաց . քոյ պահապանա կացուցից զօրն և ըզ-
 դիշերն ողջոյն ” . Աստուծոյ Արուսաղէմը առա-
 ւել սիրելոյն յայտնի ապացոյց տա է , որ իւր
 բոլոր չարչարանաց հանդէսները Արուսաղէմին
 մէջ կատարեց , որ իւր չարչարանաց արդեամբը
 Արուսաղէմի անուներ սպաճառ մնաց յաւիտեա-
 նրս յաւիտենից : Այլս և օրինաց իշխանութիւնը
 Արուսաղէմին տուաւ , ըստ այնմ . “ Օրէնք ՚ի
 Սիօնէ ելցեն , և բան Տեառն Արուսաղէմէ ” :
 Աւրեմն աստ է շնորհաց աղբիւրը . պէտք է որ
 անմահական ջուրի կարտող մարդիկ Արուսա-
 ղէմ դիմեն , և ընկեն գետահեռեալ աղբերէն
 կենսացուցիչ ջուրն անմահութեան , որ կատա-
 րումն է գլխաւոր առաքինական բարեգործու-
 թեանց հաւատոյ , յուսոյ , և սիրոյ : Տեսէք Վա-
 ւիթն որ ունէր չափազանց հարստութիւն , թա-
 գաւորութիւն , մարդարէութիւն , և շատ վա-
 յեւելութիւններ և փառքեր . բայց իւր մի միակ
 սուրստութիւնը այն ժամանակ կատարեալ ը-
 ցեալ կը տեսներ , երբ որ զինքը Տիրոջը տունը
 երթարու կը հրաւիրէին . ըստ այնմ թէ՛ “ Աւ-
 րախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս ՚ի տուն Տեառն
 երթիցուք ” : Այլ թէ՛ Վաւիթ տուերական օրի-
 նաց մէջ Տիրոջ տունը երթարը իրեն կատարեալ
 սուրստութիւն կը համարի , ապա մենք շնորհա-

կան և ճշմարիտ օրինաց մէջ ծաղկեալ բրիստոնեայքս ո՞րքան պարտաւոր եմք ուրախ լինելու այն ժամանակը՝ երբ որ զմեզ երկնաւոր թաղաւորին սուրբ Վերեզմանին, և արիւնամած սուրբ Վոզգոթային ուխտ և երկրպագութեան կը հրաւիրեն. որոնք որ անշուշտ մեր յաւիտենական դատապարտութենէն ազատութեան յոյս են, և երկնային լուսեղէն փառաց հանդիսացուցիչ: Տոբիթ Արուսաղէմ սիրողները երանելի կ'անուանէ, և խաղաղութեան մէջ ցնծալու յոյս կու տայ: Տես նա եւ ինչ կ'ըսէ Աստուած Ասայի մարգարէին բերանովը իւր սուրբ լեռը մտացողներուն. « Աբբ մտացայք զլեռան սրբութեան իմոյ, ես մասնեցից զձեզ ՚ի սուր, և ամենեքեանքդ կոտորեցիք »: Աւ Վաւիթ մարգարէն այս բանէն սարսափելով կը խտտանայ երբէք Արուսաղէմը չմոռնալ՝ քսելով. « Թէ մտացայց զբեզ Արուսաղէմ, մտուացի զիս աջ իմ »: և յաջորդ բանիւն ալ իւր ուխտը հաստատելու համար կ'ըսէ. « Ացեսցի լեզու իմ ՚ի բիմս իմ՝ թէ ոչ յիշեցից զբեզ քսելիդն ուրախութեան իմոյ »: Աւ սուրբ Տեղեաց գերազանց օգտակարութիւնը կանխագուշակելով նոյն սուրբ Սարգարէն, զմեզ եւս կը հրաւիրէ ըսելով. « Ակայք ելլուք ՚ի լեռան Տեառն և ՚ի տուն Ասաուծոյ »: Աւ Ամախ մարգարէն ալ նոյն մարգարէին բանին չհետեւողներուն, որոնք որ կ'անգոսնեն զԱրուսաղէմը, վնց կը կարգայ. և Օպարիան անոր բանը հաստատելու համար Արուսաղէմի թշնամեաց համար

կ'ըսէ . « Արք զօրաժողով լինին 'ի վերայ Արուսաղէմի, հալեսցին մարմինք 'նոցա՝ մինչդեռ կացցեն 'ի վերայ սոխյ խրեանց, և ծորեսցին աչք 'նոցա 'ի կապճաց խրեանց, և լեղուք 'նոցա հալեսցին 'ի բերանս խրեանց » : Աւ վերջապէս զԱրուսաղէմ սիրողը, զԱ՛ստուած կը սիրէ, և զայն ատողն ալ զԱ՛ստուած կ'ատէ : Այլ թէ հրեշտակները Արուսաղէմին համար ողորմութիւն կը խնդրեն Ա՛ստուծոյ ըսելով . « Մինչեւ յերբ ոչ սղորմեսցիս Արուսաղէմի », սիլ է որ սխալի հակառակի Արուսաղէմի հետ, և արհամարհէ Արքազան սնորհնական սուրբ տեղերը, որք աներկբայ յոյս են բողբով սրախ հաւատացելոց՝ վերինն Արուսաղէմի արժանաւորս կացուցանելոյ : Աւրեմն արեամբ փրկեալ ժողովուրդք, մի մոռանայք ձեր Արախտաւորին երախտիքը, բարեհաճեցէք գալու և աչաց արատասուսոց կաթիլներով լուանալու սուրբ Գողգոթայի արեամբ մածեալ քարերը, որք ջերմեռանդ սրտից ջերմ արտասուաց փափագանօք կը սպասեն : Թող չմոռածէ ջերմ հաւատացեալը որ իմ Փրկչիս չունիմ արժանաւոր նուէրնէր, որուն ներկայացած ժամանակս առատօրէն տամ և սպարդերես երեւիմ . յիշէ որ Ախաւս գանձանակի հանդէպ կոյնած է, և մանրամասնաբար կը քննէ, չէ թէ ողորմութեան առաւելութիւնը, այլ՝ ողորմութիւն տուողին սիրտը . և գիտէ կատարեալ սրախ երկու լուծոց արուողն առաւել վարձատրել յաւիտենական փառաց մէջ . քան զայն, որ սնապարծութեան համար

Ի ցոյցս մարդկան և փառասիրութեան համար
 Յիսուսի գանձանակը ինքը լեցունել կ'ուզէ ,
 Յիսուս ձեր հաւատոյ ջերմ սիրոյն կը կարօտի ,
 որով ինքը յերկնից՝ յանարդ բնութեանս խո-
 նարհիլ յանձն առաւ , և սոյն քաղաքիս մէջ
 մասնեցաւ , ջարջարեցաւ , խաչեցաւ , թաղե-
 ցաւ , յարեաւ , և համբարձաւ , և խոստացաւ
 որ ճշմարիտ հաւատացեալները յարուցանէ և
 երկինքը վերածէ , և իւր անմահ փառայր հա-
 ղորդ ընէ : Աւրկէ կ'իմացուի մեր ճշմարիտ հա-
 ւատացեալ ըլլալնիս , եթէ ոչ նոյն երկնաւոր
 Յիսուսին շաւղաց հետեւող լինելով , և իւր
 ամենայն տնօրինութեան խորհրդոց՝ որք սոյն
 քաղաքիս մէջ կատարուեցան հաւատով , և ա-
 նոր Աստուած և Արդի Աստուծոյ լինելն ճիշ-
 մարտապէս դաւանելով , և խաչուողը , թաղ-
 ւալը , ջարջարուողը , և յարութիւն առնողը
 կատարեալ մարդ և կատարեալ Աստուած ան-
 չխաթ միաւորութեամբ դաւանելով , և նոյն
 սուրբ Տեղեաց երկրաբազութեամբ մեր անկեղծ
 սիրոյ իղծը ցոյց տալով ծածկադիտին Աստու-
 ծոյ , և ասանց ամէնը կատարած ժամանակնիս ,
 ճշմարիտ հետեւող կը լինիմք Յիսուսի շաւղաց ,
 և իւր խոստումն որ առ մեզ ըրած է , անշուշտ
 կը կատարէ և զմեզ Հօր Աստուծոյ որդեգիր
 կ'ընէ , ինչպէս որ ըրած է ասանք անթերի կա-
 տարողները : Այլ Վաւիթ մարդարէն իւր սոյն-
 քան հարստութեան մեծ փարթամութեան մէջ
 Աստուծոյ չնորհաց տրիտուր մը չկարողանալով
 գտանել՝ կը տարակուսի ըսելով . « Օրհնէ տայ

արիտուր Տեառն ընդ ամենայնի զոր ետ ինձ ։
 Յիրաւի Յիսուսին մեզի ըրած երախտեաց փո-
 խարէնք հատուցանել անկարելի է . բայց ինքը
 մարդասէր լինելով կը բաւականանայ , իւր մե-
 զի համար կրամ շարչարանաց , նոխարանաց յի-
 շատակութիւնը շնունալով , և անկեղծ հաւա-
 տով և սիրով սուրբ տեղերը յարգելով և
 սրատուելով և մանաւանդ իւր անդրանիկ Այ-
 բուսաղէ՛մ քաղաքը շնունալով . լիան զի ՚ի ըս-
 կրողանէ անտի սուրբ է Այբուսաղէ՛մ , և յար-
 գութեան արժանաւոր : Այս սուրբ երկիրս էր
 որ Աստուածն ամենաբարին ժառանգութիւն
 տուաւ Աբրահամու և անոր զաւակներուն ,
 երբ որ զինքը իւր հայրենի աշխարհէն Բարե-
 ըն , և Բարեընէն ՚ի Խառան , և Խառանէն
 յԱյբուսաղէ՛մ կանչեց ըսելով . “ Այլ յերկրէ
 քու մի՛է և յաղբէ քու մի՛է , և եկ յերկիրն զոր
 ցուցից քեզ ” :

Արեւին շնորհալի և բարելի է սուրբ Այբու-
 սաղէ՛մն իւր սուստասպարդեւ պաղարերու-
 թեամբը . ուստի Աստուած իւր սիրելիները այս
 երկիրս գալու կը հրաւիրէ : Այս երկիրս եղաւ
 Աբրահամու աստուածամտութեան սկիզ-
 բը , ուր սեղան կանգնելով սրատարապ մասաց
 յանուն ճշմարտին Աստուծոյ : Այս տեղ երեւ-
 ցաւ Աստուած ընդ երկուց հրեշտակաց իւր
 սիրելի Աբրահամ՝ ծառային , և սրանչելի սրգե-
 ծննդեան աւեոխոր տալով ամուլ Սարգային՝
 մայր աղբաց բազմաց հանգիստացոյց : Այս երկի-
 րը աւսղանին խորհուրդ գուշակելով , առ ջր-

հորովն երեւեցաւ Իսահակայ . այս տեղ դօտէ մարտեցաւ իւր սիրելի Յակոբ ծառային հետ և յաղթուեցաւ , որ կը նշանակէր Բանին մարդեղութիւնը : Յիրաւի յաղթուեցաւ Ատուած իւր մարդասիրական գթութենէն , երկինքէն յերկիր խոնարհելով՝ վիրաւորեալ բնութեանս առողջութիւն շնորհելով : Այս տեղ ամփոփուեցաւ ՚ի ձեռն Սեթայ նախահարց սակորները , որոնց վրայ ծնաւ Բանն Ատուած և խուճեցաւ , որով զմեզ վերստին ծնաւ որդիս ընչոյ , և Հօր արքայութեան ժառանգակից բրաւ ՚ի փառս անձառս : Այս տեղ ամենաբարի բընութիւնն երկնից կամարը սանդուղի գլուխը նստելով՝ այսինքն բարձրագիտակ խաչին վրայ որ իւր փառաց աթոռն էր , և իւր երկնային զօրքերը հրեշտակաց գունդերը հրաւիրակ առաքեց զմեր հողեղէն բնութիւնը երկինք բարձրացունելու , և իւր անմահ փառաց հաղորդ բնելու : Այս տեղ ամփոփուած է՝ բոլոր Ատուածատես նախահարց սակորները , եթէ Արուսաղէմ և իւր սահմանները հասարակ երկիրներէն մէկն լինէր , Յակոբ նահապետն չէր բսեր՝ զիս Արուսաղէմի սահմանները տարէք թաղեցէք . նմանապէս և Յովսէփ վրկիչն Ազխատաի , որ իւր սակորները ՚ի սոյն բարելի երկիրը թաղել կ'ուզէր : Աթէ մեռելոց սկերաց օգտամատոց է այս սուրբ երկիրս , տաք քանի՛ առաւել կենդանի աչօք տեսանողաց շահաւէտ և օգտամատոց , մանաւանդ անոնց՝ որք իրենց ճշմարիտ պարտք ճանաչելով՝ սերտ սիրով և լի

յուսով և աներկբայ հաւատով կը դիմեն այս սուրբ երկիրս և իրենց յարգական ուխտը և երկրպագութիւնը կը մատուցանեն : Արդ՝ այս այն երկիրն է որուն համար Կովսէս մարգարէն կանխապաշտօնաբար ըսելով . « Արկիր՝ որ բղխէ զկաթն և զմեղր » . ստուգապէս մեղր և կաթ կը բղխէ , վասն զի Աստուածային աւետարանաւ կան բաները և մարգարէից Կովսէսութիւնները մեղր և կաթ են , որ բղխեցան այս երկրէս և քաղցրացուցին ամենայն հաւատացելոց սիրտը և հոգին , և հոգեւորապէս սրարարացուցին մարդկային ստորանկեալ ազգուն բնութիւնը : Կարծեալ կ'ըսէ նոյն մարգարէն այս երկրիս համար՝ թէ երկնից անձրեւէն կը խմէ ջուրը . յիրաւի անուրանալի է , որ սուրբ առաքեալք երկնից անձրեւի տէս ընդունեցին հոգւոյն շնորհքը Պէնտեկոստէի օրը սուրբ Սիւսն վերնատան մէջ , որով անձրեւեալ բովանդակ աշխարհս զուարթացուցին և սրայծառացուցին կենսաձիր շնորհք : Ասեւ սրարարտ է կ'ըսէ երկիրն այն իւզով և ձիթէնի ստղով :

Արդ՝ ինչով ազատեցաւ մեր ախտացեալ բնութիւնը սկզբնական մեղքէն , որ թաղուած էր ՚ի սկզբանէ անտի յաններելի մեղս մեծաւ մեծս . ո՞չ ստաքէն նոյն մարգարէին Կովսէս իւզովը՝ որ կը սրբէ զմեզ օժմամբ յաւազանին Հոգւոյն թախանցիկ շնորհք . որուն անբախտելի կնիքը անեղծանելի կը մնայ մեր ճակտին վերայ ՚ի յաւիտեանս ժամանակաց : Աւրեմս յարգելի և սրտուելի է Արուսաղէմս իւր բարե-

բեր բերկրալի պտուղներովը . և պաշտելի և երկրպագելի է անօրինական սուրբ տեղերը ի բնեց անմահացուցիչ և կենդանացուցիչ արդիւնաւորութեամբը : Այս տեղ է շնորհաց աղբիւրը , որովհետեւ ամեն շնորհքներ այս սուրբ քաղաքէս մատակարարուեցան ընդհանուր տիեզերաց վրայ սրբազան Առաքելոց միջնորդութեամբը , ինչպէս որ Վաւիթ մարդարէն կ'ըսէ . « Մեզ ամենայն երկիր ել բարբառ նոցա , և մինչեւ 'ի ծագս աշխարհի է խօսք նոցա » . և կամ թէ՛ « ()րենք 'ի Սիօնէ ելցեն և բան Տեառն Այրուսաղէմէ » , վասն զի սրբազան Առաքեալները Այրուսաղէմէն ելելով և աշխարհի չորս կողմը տարածուելով , Յիսուսի կենարարին բանը քարոզեցին և ճշմարիտ հաւատքը ամենուն ծանօթացուցին և երկնից արքայութեան ժառանգորդ ըրին : Վարմնացեալ Քանին ոտքը այս սուրբ քաղաքս կոխեց , վասն զի Քեթղէհէմ մարի մէջ ճնաւ ամբիծ կրցան զ՝ մմանուել Քրիստոսը , որ աշխարհիս ազատիչն էր . որ Հոգեւնան մկրտեցաւ , ուր ջախջախեց հինօրեայ վիշապայեալ դադանին գլուխը՝ որ սխերիմ թըշնամի էր մարդկութեանս : Այս երկիրս շրջելով քարոզեց և մարդիկը իրեն շնորհական եղբայր անուանելով , Հօր Աստուծոյ սրգէգիր Երուս . այս տեղ շարշարեցաւ , որով խաղաւ բընաջինջ ըրաւ և հալածեց մարդկային շարժարանքը և նեղութիւնը , զոր կը կրէին դժոխական բանտին մէջ : Այս տեղ տարածեցաւ քառակուսի խաչին վրայ , և ընդ իւր կանգնեցոյց

զանկեալ բնութիւնս մեր . առտ խաչեցաւ իբրեւ մահապարս , որ մեր մահապարս բնութիւնը անլուծանելի շղթայներէն արձակեց . եւս և սոյն տեղ պիտի լինի վերջին դատաստանն և իւրաքանչիւրոց արդար հատուցումն ըստ քործոց , ինչպէս մարգարէն Վաւիթ կ'ըսէ . « Անդ անկեալ են աթոռ դատաստանի » . և Յովել մարգարէն կ'ըսէ . « Օտրթիցեն և ելցեն ամենայն ազգք ՚ի ձորն Յովսափաթու , զի անդ նստաց դատել զամենայն ազգս շուրջանակի » :

Այսչափ անօրէնութիւնները , հրաշքները , մարգարէութիւնները , քարոզութիւնները , և Յիսուսի փրկադործութիւնները Արուսաղէմի մէջ ըլլալէն զինի , վերջին դատաստանն ալ սոյս տեղ պիտի ըլլայ . ուրեմն մէկ մը չախախ լինի որ Արուսաղէմին նենդէ , որ ինքն ալ չնենդուի . և ամենուն պարս է անոր հաւատք ընծայել և գալ իրենց Արախտաւորին շնորհակալութեան նուէրներ , ուղերձներ , աղաչանքներ , բոլորով սրախ մատուցանել : Պարտուց տակ են այն մարդիկ , որք աշխարհի զբաղմունքները , մեծութեան սրտարանքները , և կամ ծուլութիւնը և հեղգութիւնը իրենց բանաւոր պտտածառ բռններով , թերի կը դանաւին սոյն հաւեւոր պարտուց մէջ : Արուսաղէմ չգալ միմիայն անանց է ներելի , որք ոչ կարողութիւն ունին հեփոստոքալէլու , և ոչ դրամական կարողութիւն՝ որ նաւով և կամ այլ ինչ գրաստով գան իւրեանց բաղձանաց հասնին : Իսկ ձեռնհաս մարդիկ ալ մէնն ալ պարտաւոր են հետեւող լինիլ Յիսուսի

լուիկ ձայնին, որ քաղցր ազդեցութեամբ կ'ըզ-
գացունէ ամենայն քրիստոնէից սիրտը թէ,
“Այլ յերկրէ քու մէ, և յազգէ քու մէ, և եկ
յերկիրն զոր ցուցից քեզ” .

Արդ՝ հրաւիրողին զմեզ յերկիրն հպեալա-
րար՝ ըմպել յաղբիւրէն գեաահետեալ շնորհի
սղորմութեան, վայել է փառք պատիւ և եր-
կրոսագութիւն այժմ և միշտ և յաւիտեանս
յաւիտենից, ամէն :

Քաջ ծանօթացանք որ ամենայն քրիստոնէի
սարտաւորութիւնն է Այրուտողէմ ելանել և
պաշտել Արքազան տնօրինական տեղերը, և յայտ
խակ է որ նոյն սուրբ Տեղեաց պայծառութիւնը
և պաշտպանութիւնն ալ մեր արդար վատու-
կոց տրոց և սղորմութեանց վրայ կայացած է .
որովք պայծառ կը փայլին սուրբ տեղերը ՚ի
փառս Արարչին և ՚ի պարծանս քրիստոնէից : Այ-
սոյն սղորմութիւնը չէ թէ այժմ, այլ ՚ի հին
օրինաց սկսեալ կուտան բարեպաշտ ջերմե-
ռանդները ՚ի պէտս տան Տեառն և պաշտօնե-
ից նորա . փան զի Աստուած պատուիրեց մար-
գարէին բերանովը իւր սիրելի ժողովրդեան,
որ տասանորդ տան իւր ընտրած սուրբ տեղ-
ւոյն . ըստ այնմ թէ՛ “Այլ եղիցի տեղին զոր
ընտրեացէ Տէր Աստուած մեր կոչել զանուն
իւր ՚ի վերայ նորա, անդ մատուցիք զամենայն
զոր ես պատուիրեմ ձեզ այսօր զտասանորդս
ձեր և զպատու զս ձեռաց ձերոց” . և երկրորդ

մնացորդաց մէջ կ'ըսէ . « Լլչէք ՚ի քաղաք Յուդայ և ժողովեցէք յամենայն Իսրայէլէ ամի ամի արծաթ զօրացուցանել զտուն Տեառն » . և Նէէման կ'ըսէ . « Տայուք զպտուղս ծառոց մերոց ամբստ ամէ ՚ի տուն Տեառն Լատուծոյ , և եղիցի սպասաւորացն ՚ի տեղիս սրբութեան » . և Սակաբայեցւոց մէջ կ'ըսէ . « Լլւ քաղաքն Պողոմէացւոց տուեալ լինի նոցա սրարգեւս և ՚ի նուէրս սրբոց , սրբ են Աչրուսաղէմ ՚ի պէտս ծախուց » . և երրորդ թագաւորաց մէջ կ'ըսէ . « Լսէ տէր . տացեն զարծաթն ՚ի ձեռս գործաւորաց գործոյն Տեառն վերահացուաց տան Տեառն » : Լլւ մանաւանդ պէտք է որ շատերը Լսայի մարգարէի երանութեանը փափաքող լինելով իրենց զաւակները նուիրեն Տիրոջ տունը սպասաւորութեան , ըստ այնմ թէ՛ « Լլրանի այնոցիկ սրբ ունիցին զաւակ ՚ի Սիօն » . և Լլչէ կիէլ մարգարէն կ'ըսէ . « Ի վերայ լերինն սրբոց իմոց ասէ Տէր Տէր , անդ ծառայեոցեն ինձ աւմենայն տունդ Իսրայէլի , և անդ զպտուղս երախայրեաց ձերոց ՚ի հոտ անուշից ընկալայց » :

Աւրեմն պէտք է որ սիրաբորբոք հաւատաւցեալ քրիստոսնէի անկեղծ սէրը՝ որ առ կենաւորան մեր Յիսուս Քրիստոսն է , չէ թէ միայն լիկ բանիւ , այլ և գործով յայտնի ընեմք . վասն զի նոյն ինքն Յիսուս փրկիչն իւր ատուածաշին անհամեմատ սուրբ սէրը , առ մարդկայինս բնութիւն գործով ցոյց տուաւ : Աւստի պէտք է որ մենք ալ գործքով անոր սիրոյ յիշատակը անմուսաց սրահեմք շինութեամբ , սպայծառու

Թեամբ, պաշտպանու թեամբ, յարգելով, պա-
տուելով և երկրպագութիւն մատուցանելով
այն տեղերուն՝ ուր որ տեղի ունեցան Անու-
բարին մերոց գերամարտը ոտքն ընդունելու :
Նուէր տուող բարերար անձը թող չնայի, որ
ուր պիտի երթայ իմ՝ տուածս, և ինչ օգուտ
պիտի ընդունիմ այն արարմունքէս. վստահ ե-
ղի սիրելի եղբայր, որ քու նուէրդ բեռնակրին
յանձնեցիր, որ ուղղակի յերկինս քու յաւի-
տեանական շտեմարանիդ մէջ կը տանի անխորձ
անաստան կը պահէ մինչեւ երթաս ու բախու-
թեամբ վայելես : Արբէք մի յիշեր որ այս բեռ-
նակիրս անզօր է և վատուժ, կարող չէ երկինք
երանել և իմ յաւիտեանական տունս երթալ և
իմ գանձս անաստան տանել իւր տեղը հասու-
ցանել. վասն զի բարի դիտուող ձեռնառու է
անոր տկարութեան, և անխորձ կը հասուցանէ
իւր տեղը, թէ եւ վատուժ, թէ եւ անզօր,
թէ եւ մեղսամեղարթ, թէ եւ սոսից մինչ ցղը-
րուխ վիրաւորեալ, բայց ձեռագարձ Աստուծոց
և հաւատացեալ, ո՛չ սպարէն իւր զօրեղ Հով-
ուտակեան, որ գիտէ իւր մարդասիրական քաղցր
սպեղանեօրը դայն վերստին հաստատել, այն և
անոր բեռը իւր ուսը բառնարով, ըստ քո բարի
դիտուարութեանդ ՚ի յաւիտեանական տունդ
տանել հասուցանել կարող է :

Այլ արդ՝ չէ թէ միայն հին օրինաց ենթա-
կայ եղող մարդիկ սուրբ տեղեաց, այսինքն Տի-
րոջ տան սրայճառութեան համար սրբմութիւն
կը շնորհէին, այլ և նոր օրինաց մէջ նոր հա-

ւատացեալ քրիստոնեացք ալ խնայն սահմանեցին տիրոջ տանը պիտոյքը հագալ, ինչպէս որ Վործք խաւարեղոցին մէջ կ'ըսէ : Սանաւանդ որ Մետիոք քաղաքէն Պողոսի և Բառնարաց առաքելոց ձեռօք իրենց ստացուածքներէն իբրեւ սիրոյ նշան նուէրներ առաքելոցին Այրուսաղէմ ՚ի պայծառութիւն տնօրինական սուրբ Տեղեաց, և մանաւանդ ՚ի պէտս սուրբ Այրուսաղէմ գանուող Առաքելոց և նոր հաւատացեաց : Այլ կ'ըսէ Աննարարն մեր թէ, « Այլ որ արբուսցէ բաժակ մի ջուր ցուրտ յանուն աշակերտի, ոչ կորուսցէ զվարձս իւր » : Եթէ ջուր ցուրտ վարձուց արժանաւոր է, ապա քանի՞ առաւել քրիստոնէի մը արդար վաստակոց պտուղը, որ իբրեւ պատարագ Աբելի կը նուիրեն առատօրէն ՚ի պէտս շինութեան և պայծառութեան սուրբ Տեղեաց : Աղորմութիւն սուսոյները ողորմութիւն պիտի գտանեն կ'ըսէ Քրիստոս Փրկիչն մեր : Այլ Տալէիթ կ'ըսէ . « Աղորմութիւնը մեղացեալ հագին կը քաւէ » : Ինչպէս որ պտնիկ կինն կատարեալ զղջմամբ և ողորմութեան իւղով իւր ծանր մեղքերէն ազատելով արդարացաւ :

Բայց անոնք որ ազահուութեան համար կը խտտանան ու չեն կատարեր, այնպիսիները Արբաղան Պետրոս առաքելոյն ազդու ձայնն կը յանդիմանէ, ինչպէս որ Մանիան և Սափիրան ՚ի միասին կորանցուցին իրենց կենդանութիւնը : Աւրեմն սիրելի եղբարք, մենք չնմանիմք Անանիային և Սափիրային, որք թշնամի եղան իրենց

անձանց կորստեան . այլ նմանող լինիմք Աբրահամու հօրն հաւատոյ , որ աներկբայ գտաւ առ յոյսն վերին , և իւր Միածինը շննայեց սրտաւրազելու Վաղբոթայ լեւան վրան . ուստի Հայր Ատուած անոր կատարեալ հաւատքը զյոյզ ընդ գործոյն տեսնելով , իւր Միածին Արդին կամաւ լսրութեամբ նոյն բարձրագիտակ լեւան վրայ սրտաւրազեց , փոխանակ որդւոյն Աբրահամու . որով այսինքն Վառն Ատուծոյ պատարագելով մեր վերաւորեալ բնութիւնը սրբեց և առողջացոյց և վերստին կենդանութեան յոյս տրւաւ : Յուսով , սիրով և հաւատով լինի ձեր պատարագն , ինչպէս որ Վաւիթ սրտաւրագաւաստակիչ հրեշտակին սուրբ անգրէն ՚ի տեղի իւր դարձոյց , և Սողոմոն ընկալաւ կատարեալ խնաստութիւն պատարագաւ , և սուրբ Վրիգոր լուսաւորիչ և Տրդատ ողորմելով Հայոց ազգին թշուառ վիճակին , շննայեցին իրենց անձը նուիրել այս սուրբ Տեղւոյս շնութեան և պայծառութեան . և մանաւանդ անոնց ժամանակէն սկսեալ մինչեւ ցարդ կան և մնան այս Արբազան տեղերս պայծառ , բոլոր ազգիս արդար տրօք և ողորմութեամբ : Արոյ հատուցէ Տէր Ատուած ՚ի փառս անձառս զարխոուր փոխարինի յարագուարձ բերկրութեամբ . ամէն :

ՅԱՆԿ ՊԵՏՄԵԳՐՈՒԹԵԱՆ

	Երև.
Աբբայ հոր.	148 :
Աբխայի թագաորոմիանը.	18 :
Աբխաղճայ արշանը.	157 :
Աբրահամ և Սելիսեդեի.	8 :
Ագրեդայի ագրայը.	160 :
Աղարայի և Յովսեփան թագաորոմիանը. և պարսպի ու Տաճարի նորոգումիանը.	25 :
Ամասիայի թագաորոմիանը, Արոսաղէսի պա- լատի անունը և Տաճարի ու սաղարի կո- ղարիւղը.	24 :
Անգեայ և Օլասարիայ ճարգարեից գերեզմանները.	156 :
Առարայի և Ուսեղի գերեզմանը.	151 :
Առասեղց ննջման պեղը.	169 :
Ասայի թագաորոմիանը և իր գործերը.	19 :
Ասորոսածածնայ ննջման պեղը.	149 :
Արիմանի գիւղը.	183 :
Ասաղու թագաորոմիանը, գործերը և Աս- րոց հարկաբոս ընկալը.	26 :
Բեթանիա և Ղալարո գերեզմանը.	176 :
Բեթղեմի սաղարը.	217 :
Բեթհելեմ.	206 :
Բեթլեհեմ.	178 :
Բրաբիտի ընտանիքի պեղը.	176 :
Գաղիլէա.	175 :
Գամաղիէի յորը, ագրայի բրայի և ճանները.	147 :
Գրեգոր Շալայից, և իր գործերը.	111 :

- Պրեզոր Պարոնաբեր . Աշխարհ Կաթողիկոս և
երեսն Գործերը . 101 :
- Պատմի Արոսաղէօի վրայ պիտելը . և Յեբրո-
սաղիսերը հաշտելը և եր Գործերը . 11 :
- Պատմի ջրհորը . 152 :
- Ազիպարոսի իրեանոս-Սեան իողմեն չրիսարանեայ աշ-
գայ իրած աստասպանները . 96 :
- Աշխիտի Լագոսորոս-Սի-նը . և Աեմեթերիմայ
Արոսաղէօի վրայ գալը . 27 :
- Աշխասայ Արոսաղէօ գալը . Տաճարի և պա-
րշապայ շինո-Սի-նը . և Մովսէսի օրինաց նո-
րոգո-Սի-նը . 38—42 :
- Աշխասայ յաջորդող չահանայապետները . և Սահա-
բայեցոց իշխանո-Սի-նը Ռնը յձերովրէն . 43 :
- Աշխարհի Կաթողիկոս ընդհարելը . և օրինակ
հրատիւանաց կոնգրակիւն . 106 :
- Աշխիտ Տարգարէի աղէի-րը . 179 :
- Ասայի Տարգարէի աղցոսած պելը . 148 :
- Արեո-ոմն Խալիւն . Յո-լիանոս կայսեր սաստիկ
հրամանը . և չրիսարանեո-Սեան վերստին պայ-
ծասանալը . 77 :
- Արեոսով . 178 :
- Արոսաղէօի ասանո-իլը Սալահասպիկիւն և սորբ
Յակիբայ վանսի ինդիլը . 89 :
- Արոսաղէօի ասանո-իլը Օմանցիներէն . և պա-
րշապայ նորոգո-Սի-նը . չաղարի Գանիերն ո-
բերը . 98 :
- Արոսաղէօի հագարայիներէն ասանո-իլը . Լյօ-
Տար Խասպասպի Տիլիլը . սորբ Յարո-Սի-նան
Տաճարի և ուրիշ պելեաց սորոսգորո-Սի-նը . 82 :

Օգրագրութիւն Տաճարը շինելու, և Հրէից Ռա- բելայոց գերո-թեանն աշարիւր.	35 :
Թագա-որաց գերեզմանը.	160 :
Թագորակն լեռը.	162 :
Լալրոն գիւղը.	183 :
Լապինայ Ռեթիլէկիօ Վանսը.	219 :
Լապինայ Տեծ Վանսը.	216 :
Լապինայ պարտարարանը.	215 :
Լեռն և Հեթում Ռագա-որաց Արոսաղէճ գա- լու, Իրէնց Բարեպաշտիան գործերն ու շե- նոթի-ննեթը.	92 :
Լալալանսը.	153 :
Լապո-ոց սորբ Ղեորգոս Վանսը.	216 :
Լարասպետ Լաթո-ղիկոսի Կնդակը, և անոր երկ- րորդ նամակը.	113 - 122 :
Լարսեւըս լեռը.	164 :
Լորդայի և Ռասթանոսի եկեղեցին.	152 :
Համբարձման լեռը.	173 :
Հայր Ասեայի Վանսը.	158 :
Հեղեղապի աղէտ-ը.	156 :
Հեղեղորոսի Տաճարը Կողպպեւան Կամար պապ- ժո-իւր.	45 :
Հոլանաց Բայօթեայ փեղը.	221 :
Հոռվեական Յոնայ Վանսը.	215 :
Հիլայից Յրը, Յո-րայի գիւղը :	150 :
Հրէից Կործանման Տօփեալը, և անոր նախ- գործի սանկէլէքնեթը, Իոռվոթի-ննեթը և պատասպանքնեթը.	66 :
Սանասէի Ռագա-որոթի-նը, և գերոթի-նն ու- րարը, և Մ.Տեկի յաջորդոթի-նը.	29 :

Սաննա-որ յաջորդո-վի-նն Պարրիարաց . Ժամա- նակագրո-վի-նն .	130 :
Սարկոս ա-եփարանէ քո-նը .	218 :
Սեռ-եալ ծո՛վը .	180 :
Յանդի՛մն Տաճարին .	171 :
Յասնի և Սենեղլասոսի չահանայապետ-վեան համար ճշո-ճը , և Անպիոքոս Աղիթանի ան- գլխո-վի-նն .	48 :
Յե՛սնիայի լագա-որո-վի-նը . Տաճարի կործա- նո-իւլը , Սեդեիիայի լագա-որո-վի-նը , և Յո-դայի լագա-որո-վեան Բարձր-ճը . 31—35 :	
Յիսոսի Քրիստոսի սչանլէլէաց քնօրէնո-վեան վրայ համառօպ քեսո-վի-նն . Աբգարո- հա- ւապալը , առաջիւրջ նահապակո-վի-նը . 56—64 :	
Յոպպէ .	182 :
Յովակի՛մայ և Աննայի քո-նը .	208 :
Յովաննո- Օնո-նդ .	153 :
Յովասիախո- և Յովրամայ լագա-որո-վի-նը , և իրենց գործերը .	20 :
Յովէիայի լագա-որո-վի-նը , կո-ռ-սիերո- ջըն- ջո-իւլը և Տաճարի նորոգո-վի-նն .	30 :
Յորդանան գետը .	180 :
Յորդորաի .	222 :
Յո-դայ Սնկաբէ և իր եղբարց չաջո-վի-նն , և Նիկանովի Արո-սաղէ՛ճ գալը և պապ- ժո-իւլը .	50 :
Յո-նայ Ռեիլէհէօի վանքը .	220 :
Յո-նայ սորբ Ասոր-ածածնի վանքը .	215 :
Յո-նայ սորբ Պեորգայ վանքը .	214 :
Նաբա- լէ-ը .	179 :

Նալարեի չալաք, Տէֆերիս, և Բեթսայիլիս .	163 :
Նայի չալաք .	162 :
Ոսողայի լագանոս-լիւնը, և իր Տօր յաջր- դոս-լիւնը, և իրենց գործերը . նաեւ Յ- վասոս լագանոս-լիւնը .	21 :
Չըճիկի կայսերէն Արոսաղէճի առնոտիւր, շա- յոց շրջաց օգնականոս-լիւնը, և առ Աշո լագանոսն շայոց գրոսած նամակը .	85 :
Պարսից Արոսաղէճ առնելը, և սորի խալի գերոտիւր և անոր վերատարը .	80 :
Պարձալայ գիւղը .	152 :
Պերոսի և Վասակոս .	165 :
Պարսիկոսի անգլոս-լիւնն ու պարիժը .	44 :
Պոսկոս կ'առնոս Ղարոսաղէճ, և շոտմայե- յիս իւր պիւն Պարսպիոս . Ասկաղնայի շերտիւր գործը, և Յիսոսի Վերսպոսի ճնոնարը .	53 :
Ռեճիլ .	183 :
Ռոբոլմի իւր լագանոսի իր հօրը Սողոմոնի պելը, և լագանոս-լիւնն երկոս բաժնոտիւր .	17 :
Ռոսայ լանք .	217 :
Սամիսի աղբիւրը .	177 :
Սելվամայ աղբիւրը .	149 :
Սիւսի գիւղը և Սամարիս չալաք .	161 :
Սիօն վերնապոսնը .	146 :
Սողոմոնի լագանոս-լիւնը ու Տամարի շինո- լիւնը .	13 :
Սողոմոնեան Տամարը .	210 :
Սոսիլմի լագանոսն Տամարը կողպիւր .	18 :
Սորի Ասոսածածնայ աղօթած պելը .	171 :

Սորբ Աստուածածնայ Վանքը .	167 :
Սորբ Եղեայի Վանքը .	151 :
Սորբ Զահրեայ Վանքը և անոր Տեղ Գրանուած ո-խապետիչն և սեղանները .	184 :
Սորբ Զարո-նիեան Գա-նի Տեղ Գրանուած Կե- ղերը .	186 :
Սորբ Զարո-նիեան Տեղ Գրանուած ո-խապետիչ .	192 :
Սորբ Զարո-նիեան Տաճարը .	189 :
Սորբ Ստեփաննոսի Գարիճեան Կեղը .	166 :
Սորբ Կեղեայ նորագործիչն Դիման արքայն Գրեգորի Լոսա-որչիչն Տերոյ, և Սեղե- որոսի Հոռձայ Կայրապետին, և Բարեպաշտ արքայիցն Տրտապայ և Կոստանդնուսի և Տօր նորին Հեղինեայ .	75 :
Սորբ Տեղեայ և Վանօրեից շինո-նի-նը յեռաճի Աբգարո- կին Հեղինեայ Լազո-հոյն .	61 :
Սորբ Կիլիկայ Վանքը .	154 :
Սորոգորո-նի-ն Տեր նախնիքներէն շինո-ած յայտ- նի և անյայտ ո-խապետիչայ և ա-եղաի Վա- նօրեից .	137 :
Սորոգորո-նի-ն ո-խապետիչայ և պատմական Կեղեայ . որոնք Ռնիւ- յարտ կ'երե-ին .	146 :
Սորոգորո-նի-ն սորբ Կեղեայ և այն Վանօրե- ից . որոնց ա-եղաիները յարտ կ'երե-ին .	142 :
Վեպու-տանոսի Ի-ր շօրհերէն Կայր Շարո-նիւր, և Իր Տեոս որդիքն Երո-սաղիճը պաշարմամբ առնո-իւր և Տաճարի կործանո-ւմը .	69 :
Տաճարի Գա-նի Դաները .	212 :
Տաճարի շարտերո- գերո-իւր Ասորիներէն .	23 :
Տեառնեղօր այրը .	156 :

Տիպոսի օրով յեր ու յան ելած Հրէից Արո-
սաղէճ վերստին Գարձը, և Արտեանոս կայսեր
յետօք կրկին հալածոտիւլը. Արոսաղէճի նո-
րոգոտիւլը. հեթանոսաց և ճիսպոնէից անոր
Տեղ Բնակիւլը, և սորբ Գեղէաց կոտորով
Կղծոտիւլը. 73 :

Փիլիպոսի աղէտը. 154 :

Փորձութեան լէւը. 179 :

Փոռնիկի եկեղեցին. 208 :

Վանանացոց և Յեբրոսացոց Արոսաղէճի վայ
Գիրքիւլը. 10 :

Վաստանից այրը. 220 :

Վերսի ճաղարը. 181 :

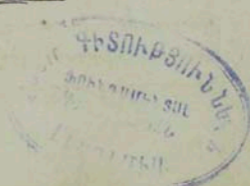
Վրէժ լէւը. 180 :

Վրիսպոսի Գերոնիան աղօթք սորվեցոցած
Գեղը. 172 :

Վրիսպոսի արքայատան Գեղը, շր աւերանիւլը
կը յէ. 171 :

Վրիսպոսի ընթանման Գեղը. 169 :

Պատիմանց, Սէլճոգեանց և Որտոյեանց Ա-
րոսաղէճի առնիւլը, և այն Ժամանակի եկե-
ղեցոյ վեճակը, և խաչակիր շրաց Արոսա-
ղէճին Գիրքիւլը. 87 :

ՎՐԻՊԱԿՔ

Երեւ.	Սեւ.	Ուղեւ.
41	Սանաբաղասար	Սանաբաղաստ
80	քարտղու թեան	խաղաղու թեան
143	զադ	զդա
203	ըսելը՝ ժողովրդոց	ըսելը ժողովրդոց՝
204	13 ը Ղ փառոց	13 ը Յունաց, և 4 ը Ղ փառոց :
233	անկեալ	արկեալ :

